

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
SİSTEMATİK FELSEFE VE MANTIK BİLİM DALI

KİTLESELLEŞMİŞ BİLİNÇ: THEODOR ADORNO’NUN KÜLTÜR
ENDÜSTRİSİ ÇÖZÜMLEMELERİ

Doktora Tezi

Mehmetşirin ÇAĞMAR

Ankara-2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
SİSTEMATİK FELSEFE VE MANTIK BİLİM DALI

KİTLESELLEŞMİŞ BİLİNÇ: THEODOR ADORNO’NUN KÜLTÜR
ENDÜSTRİSİ ÇÖZÜMLEMELERİ

Doktora Tezi

Mehmetşirin ÇAĞMAR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hamdi BRAVO

Ankara -2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
SİSTEMATİK FELSEFE VE MANTIK BİLİM DALI

KİTLESELLEŞMİŞ BİLİNÇ: THEODOR ADORNO’NUN KÜLTÜR
ENDÜSTRİSİ ÇÖZÜMLEMELERİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hamdi BRAVO

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Hamdi BRAVO

.....

Prof. Dr. Erdal CENGİZ

.....

Doç. Dr. Meltem Sengün ACAR

.....

Prof. Dr. Işıl BAYAR BRAVO

.....

Doç. Dr. Eren RIZVANOĞLU

.....

Tez Sınavı Tarihi: 12.07.2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2021)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

ÖNSÖZ

Doktoram boyunca birçok kişinin bana önemli katkıları olmuştur. Bunların başında tez danışmanım Prof. Dr. Hamdi BRAVO gelmektedir. Tezim boyunca bilgisiyle bana da-
ima öncülük ettiği için Hamdi hocama şükranlarımı sunarım. Bunun dışında tez izleme
ve savunma jürimdeki Prof. Dr. Erdal CENGİZ, Doç. Dr. Meltem Sengün ACAR, Prof.
Dr. Işıl BAYAR BRAVO ve Doç. Dr. Eren RIZVANOĞLU'nun yönlendirmeleri ve kat-
kıları için ayrı ayrı teşekkür ederim.

Ayrıca hiçbir zaman benden desteklerini esirgemeyen abim Prof. Dr. Mehmet Edip
ÇAĞMAR'a ve Almanya Tübingen Üniversitesi'ndeki bir yıllık araştırmam boyunca
tez danışmanlığını yapan ve daha sonra da beni tekrar Tübingen Üniversitesi'ne davet
eden Prof. Dr. Ulrich SCHLÖSSER'e teşekkürü borç bilirim.

En son olarak ise özellikle doktoram boyunca karamsarlığa her düştüğümde bana moral
ve destek veren eski danışmanım Doç. Dr. Funda SERİN'e yürekten teşekkürlerimi su-
narım. Ayrıca burada anmadan geçemeyeceğim değerli arkadaşım Adnan AKDAĞ'a
tezimin bazı bölümlerini hızlı bir şekilde okuyup anlam ve imla bozukluklarını düzeltti-
ği için çok teşekkür ederim.

Nihayi olarak bir ekleme yapmam gerekirse 100/2000 Yök Doktora Burs Programı çer-
çevesinde bana burs imkanı sağlayan Yüksek Öğrenim Kurumu'na(YÖK) teşekkürleri-
mi sunarım.

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: KİTLESELLEŞEN BİLİNCİN ARKA PLANI.....	11
1. 1. Adorno ve Horkheimer’da Aklın Akıldışılama Süreci.....	13
1. 1. 1. Aydınlanma Düşüncesine Göre Mitolojilerdeki Rasyonalite.....	14
1. 1. 2. Aydınlanma’nın Mitosa Dönüşmesi.....	20
1. 1. 3. Adorno’ya göre Aydınlanma ve Akıl.....	27
1. 1. 4. Horkheimer’da Özel Akıl ve Nesnel Akıl.....	31
1. 1. 5. Aklın Araçsallaşması: Akıldışılan Akıl.....	35
1. 2. Adorno’da Kitleleşmiş Bilincin Varlığı.....	39
1. 2. 1. Akıl ve Bilinç.....	39
1. 2. 2. Bireysel Bilinç ve Toplumsallık.....	47
1. 2. 3. Kitleleşmiş Bilinç ve Kültür.....	61
2. BÖLÜM: ADORNO’DA KİTLESELLEŞEN BİLİNCİN VARLIĞI: KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ.....	70
2. 1. Kültürün Endüstrileşme Süreci.....	71
2. 1. 1. Kültür ve Yönetim İlişkisi.....	72
2. 1. 2. Endüstriyel Olarak Kültür.....	75
2.1.2.1. Kültürden Endüstrileşmeye Doğru: Kültür Endüstrisi Kavramı.....	76

2. 1. 2. 2. Kültür Endüstrisinin İşlevi.....	85
2. 2. Yabancılaşan Bilinç.....	94
2. 2. 1 Kültür Endüstrisi ve Yabancılaşma.....	95
2. 2. 2. Marx'ta zne-Nesne Diyalektiği ve Yabancılaşma.....	99
2. 3. Şeyleşme ve Bilinç.....	104
2. 3. 1. Şeyleşme.....	104
2. 3. 2. Şeyleşmiş Bilinç.....	109
2. 4. Yanlış Bilinç.....	113
2. 5. Kitleleşme.....	117
3. BÖLÜM: ADORNO'DA KİTLE KÜLTÜRÜ VE BİLİNÇ.....	124
3. 1. Gustave Le Bon'un Kitle Psikolojisi Çzmlmeleri.....	125
3. 2. Kültür Endüstrisi ve Kitle Kültürü.....	132
3. 3. Kitle İletişim Araçları.....	137
3. 4. Tüketici Kültürü Bilinci.....	145
SONUÇ.....	151
ÖZET.....	160
ABSTRACT.....	161
KAYNAKÇA.....	162

GİRİŞ

Adorno(1903-1969), birçok yönüyle 20. yy.'ın önemli düşünürlerinden biri olmuştur. Felsefeden sosyolojiye, müzikten estetiğe kadar birçok alanda çeşitli etkiler yaratan eserler yazmıştır. Ancak farklı alanlarda yazıları olsa da temelde bir felsefecidir. Çünkü yaşanan her türlü kavrayışın ancak felsefi bir bakış açısıyla sağlam bir zemine oturtulabileceği inancını daima korumuştur. Bu anlamda genel itibariyle eserlerinde de felsefi temellendirme her zaman ön plana çıkmıştır.

Adorno çözümlemeleriyle kendisine özgü diyebileceğimiz bir yere sahip olmuştur. Fakat bağlı bulunduğu Frankfurt Okulu ve bu okulun da belli bir resmi ve akademik ilişkiler çerçevesinde kurulması onu içerik ve tartışma açısından belli oranda sınırlasa da Adorno'nun Frankfurt Okulu içerisinde farklı bakış açıları geliştirerek özgünlüğünü ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Adorno'nun Frankfurt Okulu içerisinde nerede durduğunu anlamak onun felsefesinin temel karakteristiğini öğrenmede bize yardımcı olacaktır.

Adorno daima Frankfurt Okulu'nun en fazla dikkat çeken düşünürlerinden biri olmuştur. Bir çok çalışmasıyla bu okula çeşitli katkılar sağlamıştır. Ancak onun Okul'a katkıları çok sonra gelişir. Frankfurt Okulu'na resmi olarak katılımı 1938 tarihinde olur. Oysa Okul 1923 tarihinde kurulur. Frankfurt Okulu ismi de ilk başlarda kullanılmamış. Okul'un kurucularından olan Felix Weil ve çevresindeki bazı kişiler öncelikle Marksizm Enstitüsü (*Institut für Marxismus*) adını vermek istemiştir. Ancak bu isim radikal ve tahrik edici görüldüğü için reddedilmiştir. Dolayısıyla 1923 tarihinde Sosyal Araştırmalar Enstitüsü (*Institut für Sozialforschung*) adıyla Frankfurt Üniversitesi bünyesinde resmi olarak kurulmuştur.

Frankfurt Okulu adı okulun üyeleri tarafından verilmemiştir. İkinci dünya savaşından sonra başkalarının onlara verdiği addır. Bu anlamda Sosyal Araştırmalar Enstitüsü üyeleri teorik konumlarını tanımlamak ve belirlemek için “eleştirel teori” ismini kullanmışlardır. Hatta Horkheimer’in “*Geleneksel ve Eleştirel Teori*” ve Marcuse’nin “*Felsefe ve Eleştirel Teori*” adlı metinlerini de bu anlamdaki isme bir referans olarak değerlendirmek mümkündür.

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan Enstitü, savaşın yıkıcılığının getirmiş olduğu sosyo-ekonomik, politik ve kültürel sorunlar üzerinde yoğunlaşmışlardır. Ancak bunu yaparken bir yandan Weimer Cumhuriyeti’nin sosyal demokrat reformculuğuna yönelik eleştiriler geliştirmişler, diğer yandan ise Sovyetler Birliğindeki Bolşevik düşüncüyü reddetmişlerdir. Yerine çözüm olarak marksizmin geçmişteki yanlışlarından ders çıkarıp gelecekte bireyler için nasıl bir plan geliştirecekleri üzerine düşünmeyi hedefleyen bir amaç edinmişlerdir. Fakat bu anlamda marksist düşünceden de belli oranda ayrıışmışlardır. Çünkü marksist teoriyi geliştirmek adına gerçekleştirmiş oldukları bu ayrışmada, en temelde marksist düşüncenin başlangıç noktası olan ekonomik altyapıyı bir tarafa bırakıp kültürel üstyapıya yönelmişlerdir.

Enstitünün çalışmalarını Horkheimer öncesi ve sonrası olarak ayırmak mümkündür. Horkheimer öncesinde marksist eğilim daha katı bir şekilde enstitüde hakim olmuştur. Özellikle enstitünün başına getirilen ilk kişilerden olan Kurt Albert Gelach, en başından itibaren enstitüde marksizm ile ilgili çalışmalar yapılacağını bunun için de marksizm, sosyalizm ve anarşizm ile ilgili bir dizi dersler verileceğini duyurmuştur. Daha sonra enstitünün başına gelen ortodoks marksist Carl Grünberg de enstitünün plan ve programının marksizm olacağını özellikle vurgulamıştır. Ancak Enstitünün “kimlik kazanması” Grünberg’in enstitünün yöneticiliğinden ayrılmasıyla gerçekleşir. Horkheimer’in

enstitünün başına gelmesinin koşullarını yaratan bu durum, artık Adorno'un enstitüdeki etkilerinin başladığı bir dönemin zeminini de hazırlamaktadır.

Horkheimer, enstitünün başına gelmesiyle birlikte enstitünün çalışmalarıyla ilgili de yeni bir plan program hazırlar. Bu program çerçevesinde enstitü devlet, yasa, hukuk, ekonomi ve siyaset gibi sosyal hayatın tüm alanlarıyla ilgilenecektir. İnterdisipliner bir çalışma anlamına gelen bu durum enstitünün yalnızca bilim ve sanat gibi alanları değil, aynı zamanda etik, moda, eğlence, spor, kamuoyu ve yaşam tarzı diyebileceğimiz geniş bir alanı da kendisine bir inceleme alanı olarak görmesini sağlamıştır. Böylece maddi olan ve olmayan kültürel öğelerin hepsi artık enstitü için temel bir çalışma alanı haline gelir.

Kültürel öğelerin enstitü üyeleri için temelde bir çalışma konusu haline gelmesi onun eleştiri konusu olmasından kaynaklanır. Enstitü üyelerine göre gelinen süreçte hayatın mevcut koşulları içerisinde kültürel öğelerin her biri insanların yaşamlarının üzerinde temel bir belirleyici haline gelmiştir. Ancak tezimizin de temel konusu olan bu belirleyicilik yaşamın sadece bir yönüyle kalmayıp her alanında bütünüyle bir hegemonya oluşturmakta ve insanların yaşamları üzerinde özgürlük koşullarını belirleyen etkili bir güç olarak işleyen bir mekanizmayı oluşturmaktadır. Şüphesiz ki kültürün böylesi bir eleştirinin merkezine oturtulması o dönemin mevcut politik koşullarından da bağımsız değildir. En temelde Enstitü üyelerinin Yahudi olması onların Hitler faşizmine uğramasının en büyük gerekçesi olmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak Enstitü üyelerinden Horkheimer, Adorno ve Marcuse gibi düşünürler Amerika'ya kaçmak zorunda kalmışlardır. Hayatlarının bir kısmını Almanya'da geçiren bu düşünürler için Amerika deneyimi kültür eleştirilerinde son derece belirleyici bir rol oynamıştır. Çünkü Almanya'da Hitler faşizmi altında kültürel öğelerin politik bir amaç haline nasıl geldiğini gözlemleyen düşünürler Amerika'da ise yine bu öğelerin çeşitli endüstriyel üretim mekanizmaları, tüke-

tim olgusu ve kitle iletişim araçlarının amaçsallığı içerisinde hapsediğini deneyimlemeleri onların kültür eleştirilerini şekillendirmiştir. Enstitünün bu eleştirisi özellikle Adorno ve Horkheimer'in kültür endüstrisi kavramıyla birlikte zirveye ulaşmıştır.

Kültür endüstrisi kavramı ilk kez Adorno ve Horkheimer'in birlikte yazmış oldukları *Dialektik der Aufklärung Philosophische Fragmente* (1947) adlı kitapta geçmektedir. Enstitü üyelerinin artık Amerika'dan Frankfurt'a dönüp Frankfurt Okulu üyeleri olarak anılmaya başlandığı dönem olan 1967 yılında da Adorno *Culture Industry Reconsidered* (1967) adlı metninde bu kavramın kendilerine ait olduğunu özellikle vurgular. Kültür endüstrisi kavramı ile ilgili eleştiriler birçok yönüyle Frankfurt Okulu'nun temel ruhunu yansıttığı gibi aynı zamanda bu kavram *metodolojik* ve *kavramsal* açıdan da Okul ile özdeşleşmiş. Bu özdeşleşmeden dolayıdır ki daha sonra Frankfurt Okulu geleneğinin en önemli kavramlarından biri haline gelmiştir.

Horkheimer'in Enstitü'nün başına gelmesiyle birlikte yukarıda da bahsettiğimiz gibi enstitünün interdisipliner (interdisciplinary) bir *metod* izleyeceği düşüncesi kültür endüstrisi ile ilgili tartışmalarda da belirgin bir şekilde görülmektedir. Zira o dönemin klasik akademik tarzından uzak da olsa bu kavram ile birlikte, teknolojiye etîge, modadan kitle iletişimine diyebileceğimiz birçok şey onlar için bir çalışma alanı haline gelmiştir. Ancak *kavramsal* olarak bu düşünürler eleştirel teori geleneğinden geldikleri için kültür endüstrisi kavramını interdisipliner bağlamların herbirini yine kendi içerisinde belli bir eleştirel süzgeçten geçirmişlerdir.

Kültür endüstrisi Adorno ve Horkheimer'in ortak kavramı olsa da sonraki dönemlerde bu kavram birçok düşünür için mevcut birçok sorunları anlamada önemli olmuştur. İki düşünürün kültür endüstrisi kavramını kullanımındaki genel çerçeve, kültürün endüstrileşme ile birlikte belli bir maddi değerle ele alınıp yalnızca piyasa değeriyle ölçülebilen bir varlık haline gelmesini işaret eder. Düşünürlere göre bunun sağlanması endüstrileşen

kültürün siyaset, ekonomi, medya, müzik ve moda gibi birçok alana tek tek uygulanmasıyla mümkün olmuştur. Adorno ve Horkheimer birlikte kültür endüstrisi kavramının çerçevesini böyle çizse de sonraki dönemlerde böylesi bir kültürün çeşitli alanlar düzeyindeki yansımalarını ve yarattığı sonuçları daha geniş bir şekilde ele alan kişi Adorno olmuştur. Dolayısıyla çalışmamız bu durumu gözeten bir çerçeveye ele alınacaktır.

Kültür genel anlamda dil, edebiyat, hukuk, sanat, gelenek, görenek gibi bir çok alanı içerir. Kendine has değeriyle toplumdan topluma ve çağdan çağa değişiklik göstermektedir. Ancak Aydınlanma düşüncesi ile birlikte kültür, modern toplumlarda sanayileşmenin bir sonucu olarak endüstrileşen bir hal almıştır. Bunu kültür endüstrisi kavramıyla ifade eden Adorno, kültürün bütün doğal çeşitliğini yitirdiğine ve her insana aynı içerikle uygulanabilir bir genelliği yakaladığına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu tezde böylesi bir kültürün en nihayetinde belli bilinç kategorileriyle kitleler üzerinde hegemonya oluşturarak onları yönlendiren bir şeye dönüştüğü iddia edilecektir.

Adorno, kültürel öğeleri belli bilinç edimlerinden bağımsız okumanın mümkün olmadığını arkaplanda daima işlemiştir. Zira ona göre her ne kadar kültürün endüstrileşen değeri, karşımızda somut bir gerçeklik olarak dursa da aslında onun işlenmesi aşamasında bu kültürün parçası olan bireylerin onu bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde yerine getirip getirmediği sorusu daima önemli olmuştur. Bu konuda Adorno diğer birçok düşünürden daha başından itibaren ayrı düşünmektedir. Zira her şeyden önce onu diğer düşünürlerden ayıran şey en temelde bilinç ve bilinçsizlik kavramındaki ayrım(sızlık) olmuştur. Felsefe tarihinde birçok düşünür bir edimin gerçekleşmesinde bilinç/bilinçsizlik koşulunu göz önünde bulundurmuştur. Ancak Adorno kültür endüstrisi içerisinde bilincin bir tür “hasta” veya “felç” olma halini yaşadığını belirtip bilinç ve bilinçsizlik arasındaki ayrımı da bir yönüyle ortadan kaldırmıştır. Bunu da mevcut koşullar içerisinde bilincin

iki formunu da kapsayan *kitleselleşmiş bilinç* kavramıyla ifade etmekle mümkün olmuştur.

Bilinç temelde bireyseldir. Kimse bir başkasının yerine bir bilinç deneyiminde bulunamaz. Ancak kültürün mevcut hali içerisinde bireyler özgürlükleri ellerinden alınmış şeylere dönüşerek alışılmış/belli tepkiler veren otomata dönüşmüştür. Bilinç de her ne kadar başkasının yerine deneyimde bulunulmaya izin vermezse de kültür endüstrisinde istendik tepkiler vermesi beklenen birey belli bir kitleyle birlikte hareket ederek kitlenin istendik davranışlarını kendi bilinç deneyimi gibi kabul eder. Bu da Adorno'da kitleselleşmiş bilince karşılık gelmektedir.

Kitleselleşmiş bilinç bir tarihsel sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Zira böylesi bilinç Aydınlanma ile birlikte gelişmiştir. Ancak öncesinde de bunun bir arkaplanı var olmuştur. Dolayısıyla üç bölüm şeklinde tasarlanan tezin ilk bölümünde öncelikle Aydınlanma öncesi bilincin kitlesel bir şeye dönüşmesini yaratan temel koşullar üzerinde durulmaktadır. Adorno için bu koşullar tarihin en başı olan mitolojilerle başlamaktadır. Burada, doğada olan biteni anlamamızı sağlayan mitolojilerin insanlığın “ilkel” kavrayış formu olarak bilincin kitleselleşmesine giden sürecin temelini oluşturduğu ortaya konulacaktır.

Bilindiği gibi mitolojiler doğada gerçekleşen şeylerin çeşitli açıklama biçimleriyle birer öğretiyeye dönüşmüş halleridir. Öyle ki bu haller içerisinde “mitolojik şiddet”, kendini sürekli tekrarlayarak toplumun ürettiği bazı bilinç kategorilerini ortaya çıkarmaktadır. Ancak Adorno bu bilinç kategorilerin yanlış özne-nesne özdeşliği sonucunda kurulduğunu ileri sürerek bütünüyle bir hezeyanı teşkil ettiğini ve en aydınlanmacı zamana kadar bir efsun altına girdiğini düşünmektedir. Efsunun ortadan kalkmasını sağlayan şey de aydınlanmacı akıl olmuş. Aydınlanmanın temel tasarımı insanların dünyayı akılsal bir temel üzerinden anlamasını sağlayarak onları korkularından arındırıp özgürleştir-

mektir. Bu, insanları efendi konumuna getirerek hem dünyanın büyüsunü bozacak hem de kuruntuları bilgi yoluyla yıkacaktır. Oysa Aydınlanma düşüncesinde bilgi ve erk birinin yerini alan şeylere dönüştüğü için her şey daha bilinebilir olmuştur.

Bilinebilir olmanın sağladığı şey bir tür mutluluk halidir. Ancak Adorno bu mutluluğun daima hakikatten uzak olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Çünkü ona göre bu durumdaki mutluluk yalnızca “icraat” ve etkili yöneme bağlıdır. Dolayısıyla Aydınlanmanın dünyayı oturtmaya çalıştığı böylesi bir temel, “akla uygun”luk ve bir şeylerin çeşitli yönleriyle daha iyi anlaşılmasına hizmet ettiği için ortaya konulan mantıksallıklar da bu amacı yerine getiren bir şeylere dönüşmektedir. Böylesi bir durum aklın akıldışılma-sını beraberinde getirirken aynı zamanda bilincin kitleselleşmesine götüren en önemli noktayı da oluşturmaktadır. Bu anlamda tezin birinci bölümünün ilk kısmı akıldışılmaşan aklı ele alırken ikinci kısımda ise böylesi bir aklın bilince yansımaları gösterilerek kitleselleşme için nasıl bir arkaplan oluşturduğu üzerinde durulacaktır.

Akıldışılmaşan akıl bir tür aklın araçsallaşmasıdır. Bu durum aklın belirli koşullar altında bir şeyleri yerine getirmesi dışında hiçbir fonksiyonun kalmaması anlamına gelir. Modern dönemin en büyük problemi Adorno’ya göre aklın böylesi bir işlev içerisinde sıkışıp kalmasıdır. Çünkü endüstrileşmenin büyük bir hız kazandığı bu dönemde aklın belli ekonomik koşullar, ideolojiler, politik yapılar tarafından yönlendirilmesini ortaya çıkaran bu durum, çeşitli yönleriyle insanları güdüleyerek onları sadece istendik davranışları yerine getiren bireylere dönüştürmektedir. Böylece birinci bölümde genel anlamda “öz-düşünüm”ün yitirilmesine sebep olan böylesi bir durumun aynı zamanda insanların kendi bireysel bilinç deneyimleri yerine “nesnelliğin” biricik ölçütü olarak gördükleri toplumsal saiklerle hareket etmeye yol açarak arkaplanda bilincin kitleselleşmesinin koşullarını da yarattığı gösterilecektir.

İkinci bölümde ise bilincin kitleselleşmesinin toplumsal alandaki yansımaları kültür endüstrisi bağlamında ele alınacaktır. Adorno kültür endüstrisini bireylerin kitleselleşmiş bir bilince göre hareket etmesini sağlamanın modern dönemdeki yeni formu olarak görmektedir. Temelde sanayileşmenin beraberinde getirmiş olduğu ilerlemeci anlayışın endüstrinin birçok alanında önemli etkileri olmuştur. Ancak bu etkiler sadece endüstrinin içsel yapısıyla sınırlı kalmayıp aynı zamanda toplumsal alanda yaşam biçimleri, davranışlar ve kavrayışlar üzerinde de çeşitli etkilere sahip olmuştur. Bunun çok geniş bir etki alanına sahip olduğunu ifade eden Adorno, böylesi bir etkinin kültürel öğeler yardımıyla gerçekleştiğini ileri sürmektedir.

Adorno çalışmalarında daima endüstriyel öğeler ile kültürel öğelerin modern dönemde birbirinden ayrılamayacak derecede iç içe geçtiğini göstermiştir. Bu, temelde endüstrinin kültürel öğeleri kapsamaya ve dönüşüme uğratmaya yetecek gücünden (power) kaynaklanmaktadır. Ancak bu kapsama bir tür kültürün çeşitli endüstriyel araç ve teknikler yardımıyla ortadan kaldırılıp yerine yalnızca endüstriyel öğelerin kalacağı nihai bir sonucu oluşturur. Bu durum için temel koşul, endüstrinin her şeyi belli bir maddi değer ile ele alarak onu adeta bir pazar nesnesi haline getirmesi olmuştur. Modern dönemde endüstrinin bu bakış açısından kültürel öğelerin de payını aldığını ifade eden Adorno'ya göre kültür geldiğimiz dönem itibariyle bütünüyle endüstrinin bir parçasıdır. Endüstrinin seri üretim koşullarına bağlı olarak tekrar tekrar üretilen kültürel öğeler baştan sona belli bir piyasaya ve bu piyasadaki alıcıya ulaştırılmak üzere dizayn edilecek bir bakış açısına uygun bir şekilde hazırlanır. Politik güç odakların müdahalelerine açık olan bu durum, içerisine kattığı tüm öğeleri belli piyasa koşullarına sunmak üzere çeşitli bilinç kategorilerine uygun bir şekilde sınıflandırır. Fakat bir özgürlük problemine yol açan bu sınıflandırma, insanların bilinçlerini manipüle ederek onların neyi tüketeceklerinden nasıl yaşayacaklarına kadar birçok bakımdan yönlendirici olmuştur. Dolayısıyla

bu bölümde en nihayetinde insanların bu yönlendirme ile birlikte kendi bireysel bilinçleri yerine toplumsal saiklerle hareket ederek kitleselleşmiş bir bilincin toplumsal alanında her yönüyle işleyen somut gerçekliğiyle karşı karşıya geldiği ortaya konulacaktır.

Tezin üçüncü bölümünde ise bu somut gerçekliğin Adorno'da bütünüyle bir kitle kültüründe karşılık bulduğu ileri sürülecektir. Adorno kültür endüstrisinin kitle kültürünü ortaya çıkardığını ileri sürerek onları birbirinden ayırmaz. Hatta metninde ikisini birbirinin yerine de kullanır. Çünkü ona göre kültür endüstrisinin ürettiği şeylerin insanlarda karşılık bulması için endüstrinin seri üretim koşullarının uygun kültürel öğelerle işlenmesi gerektiğinin farkındadır. Bu durumun bir kitle kültürünü ortaya çıkardığını düşünen Adorno bilinçli bir aldatıcılık da yaşadığımızı ifade etmektedir. Zira “Kitlelerin Aldatılışı” başlığının ele alındığı *Dialektik der Aufklärung Philosophische Fragmente*'de Adorno özellikle yirminci yüzyıl ile birlikte tüketim arzusunun kendisini bir kültür biçimi olarak yansıtır bilinçli bir aldatılmayı yaşattığını göstermektedir. Bu durumun yaratmış olduğu sistem içerisinde, belli bir kitleselliğe uğramış bilinçli edimler ile birlikte kavramların anlamları da tahribata uğratarak yeni tecimsel kültürel değerler ortaya çıkarılmıştır. Fakat bu yeni kültürel değerlerin kitlelere nasıl ulaştırılacağı en önemli soru olmuştur. Adorno'ya göre bunun en uygun yolu, insanların belli bir tüketici kültürü bilinci edinmesini sağlayacak radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarıdır. Çünkü 20. yy. ile birlikte büyük oranda gelişme ve yaygınlık kazanan kitle iletişim araçları, bu bilincin mümkün olabildiğince kitlelere daha hızlı ve kolay ulaştırılacağı önemli bir yol olmuştur.

Böylece tezimizin temelini oluşturan bu üç ana nokta Adorno'da bilincin kitlesellemesinin önemli aşamalarını oluşturmaktadır. Bu aşamalarla amacımız öncelikle modern dönemde kültürün endüstrileşmesi ile birlikte kitleselleştiğini ve bu kitleselleşmenin de ancak bilincin bireyselliğinin elinden alınarak, yani var olan koşullara bütünüyle uyma-

ya, itaat etmeye ve yönlendirilmeye zorlanarak kitleselleşmiş bir şeye dönüşmesiyle mümkün olduğu gösterilecektir.

1. BÖLÜM: KİTLESELLEŞEN BİLİNCİN ARKA PLANI

Bu bölümde, Adorno başta olmak üzere onun Horkheimer ile birlikte yapmış olduğu çözümlemeler bağlamında kitleselleşmiş bilincin arkaplanı ele alınacaktır. Her süreçte olduğu gibi bilincin kitleselleşmesi de bir anda gerçekleşen bir şey değildir. Arkaplanın da kitleselleşmeye götüren önemli bir süreç var olmuştur. Bu süreci çeşitli çözümlemelerle ele alan Adorno ve Horkheimer'a göre geldiğimiz dönem itibariyle söyleyebileceğimiz temel şey, öznenin toplumsal olanı dönüştürme vasfını yitirmiş olmasıdır. Bunun yerine toplumsal olanın özneyi dönüştürmesi gelmiştir. Akıl da bunu sağlamanın bir aracıdır. Çünkü Adorno ve Horkheimer açısından akıl, modern toplumlarda iktidarların egemenliğini sağlamlaştırmak için kitleselleşen bir düşünceyle insanları yönlendiren bir şey haline gelmiştir. Dolayısıyla bu yönlendirmede dikkat çeken şey, değişen düşünme biçimi ile birlikte yaşam ve davranış biçiminin de buna bağlı olarak değişimi gelmektedir. Bu yüzden biz de bu değişim ve dönüşümde kitleselleşen bilincin kurulu olduğu temelin nasıl bir arkaplana sahip olduğunu ele alacağız.

Kitleselleşmiş bilincin varlığıyla ilgili tartışmalar genelde modern toplumlarda aklın bir egemenlik biçimi haline gelerek bireylerin istenilen yönlerde doğru kolayca güdülenmesini sağlayan bir şey haline gelmesi üzerinden yapılmaktadır. Bu anlamda Adorno ve Horkheimer'ın akıl ile ilgili tüm tartışmalar da genelde aydınlanma eleştirisine dayanmaktadır. Aydınlanma tarihsel bir süreç olarak 18. yy ile birlikte gelişen bir dönemi ifade etmektedir. Temelde akılcı bir düşünceyi esas alan aydınlanma eski, değişmez ve geleneksel olan düşüncenin yerine önyargılardan ve ideolojilerden sıyrılmış her türlü yeni bilgiye yönelik kabulü geliştirmeyi amaçlayan düşünsel gelişimi esas almaktadır. Bu

yüzden Aydınlanma, kendisinden önceki düşünce dünyasından bir kopuşu barındırmaktadır.

Kendinden önceki düşünce dünyasından bir kopuş barındırması sadece aydınlanmaya özgü bir şey değildir. Her yeni düşünce daima kendisinden önceki düşünce dünyasından belli bir kopuşu zaten içermektedir. Bu kopuş, kimi zaman kendisinden öncekinden bütünüyle bir kopma olabilir. Kimi zaman ise kendisinden önceki düşünce dünyasından yalnızca bazı şeylerin bir tarafa bırakılıp, yerine yeni bir şeylerin eklenmesiyle ortaya çıkan bir düşünce yapısı olarak ortaya çıkar. Ancak her iki durumda da ortaya çıkan her yeni düşünce kendisinden önceki düşünce yapısına oranla farklı bir noktada durduğunu söyleyebiliriz. Yalnız aydınlanmanın yaşamış olduğu kopuş Adorno ve Horkheimer gibi düşünürlere göre daha farklı bir özellik içermektedir. Bu kopuşu mitolojilerin dünyayı anlama biçiminin bir tarafa bırakılıp yerine aklın ön plana çıkarılması olarak gören bu düşünürler açısından Aydınlanma, diğer düşünsel anlayışlardan farklı olarak kendisinden önceki düşünce anlayışlarını radikal bir şekilde eleştirdiği gibi aynı zamanda kendi düşünce dizgesini de bu eleştiri üzerinden inşa etmektedir.

Bu düşünce dizgesinde temel eleştiri, aklın toplumsal alanda dönüşüp akıldışı bir hale geldiği üzerinedir. Oysa bu eleştiri bilinç ile ilgili mevcut tartışmalarla birlikte yürümektedir. Zira Adorno'nun ifade ettiği gibi akıldışılaştıran bir ortamda düşünce üzerine yapılan her türlü dayatma aynı zamanda insanların kendi bilinç faaliyetlerine güvenlerini azaltmaktadır. Ancak Adorno'da temel odur ki böylesi bilinç bir tür "hasta" olma halini yaşamaktadır. "Hasta bilinç" mevcut dayatma ile uyum içerisindedir. Çeşitli toplumsal koşullar altında ona boyun eğdirilmiştir. Bu koşullar toplumsallık ile birlikte her türlü şeyi tek boyutluluğa götürdüğü durum içerisinde bilincin bireyselliğini ortadan kaldırıp onu kitlesel bir şekilde yönlendirecek bir şeye dönüştürmüştür.

Bu yüzden de bilincin kitleselleşmesinin arkaplanının ele alındığı tezin bu kısmı ikiye ayrılmaktadır. İlkin, bir yandan Adorno ve Horkheimer gibi düşünürlerin Aydınlanma eleştirilerinde rasyonalitenin mitolojide nasıl kurulduğuna, bir diğer yandan ise bu eleştiriler bağlamında Aydınlanma düşüncesindeki aklın akıldışı bir hale gelip araçsallaşması ele alınmaktadır. Daha sonra ise akıldışılaşan bir ortamda bilincin bireyselliğinin anlamını yitirdiği ve bu bilincin aynı zamanda toplumsal koşullar altında kontrol edilebilir bir hale gelip kitleselleştiği ele alınacaktır.

1.1. Adorno ve Horkheimer’da Aklın Akıldışılaşma Süreci

İki bölüm şeklinde tasarlanan bu kısmın ilk bölümünde, öncelikle Adorno ve Horkheimer bağlamında mitolojilerin Aydınlanma ile birlikte yıkılışını ele alan iki önemli nokta üzerinde durulacaktır. Bu noktalardan ilki mitolojilerdeki rasyonalitenin nasıl kurulduğu olacak. Bu, bize değişen rasyonalitelere göre insanın kavrama biçiminin de ona göre değiştiğini göstermektedir. Diğer ise her ne kadar da mitolojiler Aydınlanma sayesinde yıkılsa da aslında bir şekilde mitolojilerdeki kavrama biçiminin Aydınlanmacı akılda kendisine başka bir formda yer bulduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Diğer bölümde ise, öncelikle Aydınlanma ile birlikte “ergin”leşen aklın temelde nesnel bir nitelik kazanarak düşünme birliğini nasıl sağladığı Adorno’nun çözümlemeleriyle gösterilmeye çalışılacak. Daha sonra ise bu süreçte Horkheimer’in temel odağı olan aklın nesnel yönünün öznel yönü üzerindeki belirleniminin akli biçimlendirmedeki rolü üzerinde durulacaktır.

1. 1. 1. Aydınlanma Düşüncesine Göre Mitolojilerdeki Rasyonalite

Mitolojiler doğada olan biteni açıklamaya çalışan en eski formlardır. Adorno ve Horkheimer'a göre eğer bu formlar çözülürse mitolojik bağlamda doğanın gizemi de ortadan kalkacaktır. Oysa temel bir durum vardır ki, o da bu gizemin ortadan kalkması için doğayı anlamaya çalışan bireyin kavrama biçiminin nerede durduğudur. Bu anlamda onlara göre bireyin kavrama biçimi mitolojilerin temel özelliği olarak doğada gerçekleşen bir şeyin olup bitmesinden faydalanarak ona uygun ve geçerli olacak bir açıklama formu bulmaktır.¹ Bu açıklama formu bireyin kavrama biçimini belirlese de bu durum temelde özne ve nesnenin yanlış özdeşliğidir.² Yani bir diğer ifade ile söylersek mitolojilerde gerçekleşen bir olayın kavrayışının öznesi aslında "doğal olandan korkan insanların yansıması"dır.³ Nesnesi ise kavranan şeyden uzaktır. Nesne "kaypak" bir zeminde durduğu için her an her türlü şey o kavrama formunda nesnenin yerine geçebilir.

Bu anlamda mitolojiler, doğal akış içerisinde gerçekleşen şeylerin kendi içerisindeki dinamiklerini bilmeden yalnızca dışarıdan görüldüğü haliyle bir anlam aramaya çalışmıştır. Oysa bu durum Adorno'ya göre "bilinçsiz toplumda doğal unsurların mitolojik şiddetinin kendini sürekli yeniden üretmesi nedeniyle toplumun ürettiği bilinç kategorileri, en aydınlanmacı olana kadar efsun altındadır ve bir hezeyan teşkil eder"⁴.

Adorno'nun ifadesiyle Aydınlanma'ya göre doğa bütün bir görkemiyle ilkel insanın karşısında durmaktadır. Ancak bu insanlar böylesi görkemli bu doğa karşısında adeta büyü-

¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, **Dialektik der Aufklärung Philosophische Fragmente**, Fischher Taschenbuch, 2017, s.11-12

² T. W. Adorno, **Negative Dialectics**, E. B. Ashton(çev.), Routledge, 2004a, s.348

³ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.12

⁴ T. W. Adorno, 2004a, s.348

lenmiş halde dururlar ve tüm olan biteni mitoslar üzerinden açıklamaya çalışırlar. Dolayısıyla Aydınlanma düşüncesine göre, doğaya mitolojilerin penceresinden bakan insanların sahip olduğu bilgiler bütünüyle mitoslara dayalı olduğu için, bunlar kuruntuya dayalı ve akıldan uzaktır. Adorno'ya göre Aydınlanma'nın temel amacı burada ortaya çıkar; tüm kuruntuyu(Einbildung) yıkarak insanın hem korkularından arınmasını sağlamak hem de korkularından arınan insanın dünyayı akılsal bir temel üzerinden anlamasını sağlayarak onu kendi bilgisinin efendisi yapmak. *Dialektik der Aufklärung Philosophische Fragmente*'nde Adorno ve Horkheimer Aydınlanma'nın amacını şu sözlerle ifade etmektedir:

“En geniş anlamda ilerlemeci bir düşünme olarak Aydınlanmanın öteden beri hedefi, insanları korkularından arındırmak ve efendi konumuna getirmek olmuştur. Ne ki tamamen aydınlanmış şu yeryüzü muzaffer felaket alametleriyle parlıyor. Aydınlanmanın tasarısı dünyanın büyüsunü bozmaktır. İstenen söylenceleri dağıtmak, kuruntuları bilgi yoluyla yıkmaktır.”⁵

Adorno'ya göre mitolojiler totem, büyü, ayin ve kült gibi inançları bir açıklama biçimi olarak kullanırlar. Öyle ki bu açıklama biçimleri doğada gerçekleşen şeylerin kökenlerine ilişkin bildirim ve adlandırmalardır. Ancak bir şeylere yönelik tanımlama faaliyeti içinde bulunan mitolojiler, Adorno'ya göre belli bir yerden sonra çeşitli anlatılardan geçerek kaydetme ve açıklama yoluyla birer öğretiyeye dönüşmüştür.⁶ Çünkü mitolojilerdeki öğretilerde ritüeller büyüyle etkilenecek bir döngüye sahiptir. Bu döngü içerisinde, doğada ileride gerçekleşecek şeyler ritüellerdeki büyüün ortaya çıkardığı düşünülen et-

⁵ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.9.

⁶ E. Hammer, **Adorno and The Political**, Routledge, 2006, s.46-47

kiyle birlikte ele alınır. Bunun sonucunda, olacak olan her türlü şey büyü'nün etki kapsamı içerisinde kalarak yalnızca bir temsiliyet(die Vorstellung) içermektedir.

Büyüler daima belirli bir temsiliyet formunu yansıtmaktadır. Ancak Adorno'ya göre bu temsiliyet formu içerisinde hiçbir şey tutarlı bir mantıksallıkla inşa edilmediği için, temsil eden ile temsil edilen arasında bir özdeşlik de bulunmaz. Dolayısıyla olan biten her türlü şey büyü'nün yaratmış olduğu kutsallıkla anlamlandırılabilir bir noktada durduğu için büyü'nün temsil ettiği şey çok yönlü olabilir ve aynı zamanda bu temsiliyetin kendisi de değişebilir bir özelliğe sahiptir. Bunu kurban ayinlerinde görebiliriz. Kurban ayinlerinde kurban edilen şeyde aynılık yoktur.⁷ Her bir duruma özgü bir şekilde kurban edilebilecek farklı farklı şeyler vardır. Bu farklılık keyfiyete dayanır. Ancak her ne kadar seçilen kurbanlık keyfiyete dayansa da ona temsili bir nitelik kazandıran biricikliği onu kendisi gibi diğer türlerden ayırdığı gibi aynı zamanda onun değiştirilemez olmasını da sağlamıştır.⁸

Mitolojik öğretinin büyü ritüellerinde işaret edilen düşünce, hiçbir zaman belirttiği nesnenin kendisiyle özdeş değildir. Daima onu kopya etmeye çalışır. Her ne kadar kendisi ve onun arasındaki uyarılma akılsal görünse de aslında düşünülen nesne ile farklılık gösterir. Çünkü Horkheimer'in da bahsettiği gibi düşünce ile nesne arasındaki eksikliği kavramsallaştırmak aynı zamanda bu eksikliği gidermek anlamına gelmez. Dolayısıyla bu anlamdaki kavram ve teoriler eksikliğin aşılması için yalnızca bir dürtü verir.⁹ Mito-

⁷ Kurban ayinlerde, kurban olarak sunulan şeyin kendisi temsiliyet formunda oluşturulduğu için değişken bir özelliğe sahiptir. Bu değişkenlik çeşitli durumlara göre farklılık gösterir. Kimi zaman kurbanlık olarak sunulan şey koyun olabilirken kimi zaman ise bir keçi olabilir. Çünkü temsiliyet formu içerisinde her türlü şey bu temsiliyetin nesnesi haline gelebilir. Dolayısıyla tüm durumlar için geçerli olabilecek sabit bir kurbanlık figürü de bulunmamaktadır.

⁸ ibid, s.16.

⁹ M. Horkheimer, "On the Problem of Truth", **The Essential Frankfurt School Reader**, Continuum, 1985, s.419.

lojilerde deneyim, daima göndermede bulunduğu nesnenin kendisine yönelik bir gerçekliği işaret etmekten uzaktır. Daha çok bir şeylerin içerisindeki *demon*¹⁰ yöneliktir. Bu *demon*, bazen dışarıdaki rüzgarın bazen ise doğadaki bir yılanın içerisinde kendisini gösterir. Fakat hiçbir zaman bir büyüün işlenmesi için belirli olan tek bir ruh yoktur. Büyüdeki ruh ile benzemesi için kült maskeleri gibi değişip durur.¹¹

Adorno'ya göre mitolojilerde yapılan tüm açıklamalar kaçınılmaz olarak kendi içerisinde belli bir temellendirmeye sahiptir. Bu temellendirmelerin hiçbirisi akıl dışı değildir, bizzat mitolojilerin çerçevelediği rasyonalite ile birlikte bir gerçekliğe sahiptir.¹² Çünkü nasıl ki doğanın temelleri olarak açıklanan hava ve ateş mitolojileri *demon*lar sayesinde çok anlamlılıkla birlikte tinselleştirildiyse de, aynı zamanda ontolojik öğelerin saf biçimlerine de dönüşmüştür.¹³ Dolayısıyla mitolojiler her ne kadar doğada olan biten her türlü şeyin nedenini dış dünyadaki bir temsiliyet formuyla açıklamaya çalışsalar da, bir şeyin içerisindeki *demon*larla birlikte ele alarak aslında bu temsiliyeti ussallaştıran bir akıllı da (a rational mind) devreye sokmuşlardır. Mitolojilerde rasyonalite ile birlikte işlenen bu akıl, doğada gerçekleşen her türlü şeyi belli bir tinsel form ile anlamaya çalışan akıldır. Daima doğada gerçekleşen şeyleri bir temsiliyet formu ile anlamlandırmaya çalışarak şeylerin arkasındaki tinsel gerçeği bulmaya çalışır. Çünkü mitolojilere göre doğa bütünüyle büyük bir tinsel gizem taşımaktadır. Bu tinsel gizemin açığa çıkarılması bize doğada olan biten şeylerin rasyonel temellerini anlamamızın olanağını sağlayacaktır.

¹⁰ Mitolojilere özgü olan *demon* kavramı, şeylerdeki ruhu ifade eder. Mitolojiler bu ruha kutsallık atfederek onu ilahi bir güce sahip olan bir şey olarak görürler. T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.28.

¹¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.15.

¹² T. W. Adorno, **Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar**, M. Yılmaz Öner(çev.), Belge, 2006, s.50

¹³ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.17.

Doğa, Marcuse'ye göre mitolojilerde canlı sürecin bir yorumlanması olarak hareket ettiricinin alanına girer.¹⁴ Her şey bu canlı sürecin kendisiyle anlaşılabilir bir yerde durur. Hiçbir şey bu sürecin dışında tutulmaz. Ancak doğa, Marcuse'nin ifade ettiği haliyle, bir şeylerin açıklanmasında tarih öncesinin bir görünümü olarak mitolojik bir arkaplan üzerinden yorumlanır. Bu yüzden gerçek bir belirleyici olarak karşımızda duran doğanın mitolojik yorumlanması aslında bizim için tüm tarihsel ve sosyal sürecimizin anlaşılma biçimini gösterir.¹⁵ Bu anlaşılma biçimi temelde bir rasyonalite formu şeklinde işler. Çünkü rasyonalite formu daima bir şeylerin neden gerçekleştiğini bize söyler. İnsanların da bu anlamda öğrenmek istedikleri şey de budur; gerçekleşen şeyin gerçekleşmesine götüren şeydeki veya arkaplandaki tinselliğin ne olduğu. Fakat mitolojilerde başımıza gelen veya tanık oldumuz her türlü şey zaten tinsel olanın kendini gösterme biçimidir. Tinsel form bazen dışarıda yağın yağmurdaki *demon*da bazen de yılandaki bir *demon*da kendini gösterir. Bu *demon*ların her biri bizim için gerçekleşen ve gerçekleşecek olan şeyler için bir açıklama modelidir. Dolayısıyla bu tinselliklerin her biri, gerçeklikle olan ilişkisiyle birlikte, bize mitolojilerdeki rasyonalitenin ilk formlarını verir.¹⁶

Mitolojilerin bir şeylere getirmiş olduğu açıklama, onun işleme biçimini ortaya koyar. Her türlü şey bu açıklamanın bir parçasıdır. Hiç bir bağlantı bir özdeşlik formuyla kurulmadığı için mitolojik açıklamada her şey her an yeni bir temsiliyet formuyla farklı bir şey olarak karşımıza çıkabilir. Ancak mitolojilerde temsiliyet formunun böylesi kaypak bir zeminde karşımıza çıkması mitolojiler için problem oluşturan bir durum değil-

¹⁴ H. Marcuse, **Kultur und Gesellschaft**, Suhrkamp, 1965, s.24

¹⁵ ibid, s.24

¹⁶ G. Raulet, "Secularisation, Myth, Anti-Semitism: Adorno and Horkheimer's *Dialectic of Enlightenment* and Cassirer's *Philosophy of Symbolic Forms*" **The Early Frankfurt School and Religion**, Palgrave Macmillan, 2005, s.173-174.

dir. Çünkü mitolojiler şeylerin bizzat ontolojik gerçekliklerinin kendisiyle ilgilenmezler. Yalnızca ontolojik varlıktaki tinsel gerçekliğin kendisini açığa çıkarmaya çalışır.

Bir mitolojide tinsel gerçeklik mümkün olabildiğince bir çok öge üzerinden işlenir. Bu, kendi geçerliliğini sağlamlaştırmak için mitolojinin kendi içerisindeki tinsel gerçekliği mümkün olabildiğince çoklu örnek üzerinden kurarak kendisini daha güçlü bir hale getirme biçimidir. Mitolojilerde bir öge farklı gerçekliklere karşılık gelebilir. Ancak farklı gerçekliğe sahip olan her türlü şey mitolojinin bütünlüklü yapısı içerisinde kendisini rasyonel olarak konumlandıracağı bir yer mutlaka bulur. Hiçbir şey bu rasyonelliğin dışında kalmaz. Her şey mitolojik ögenin tinselliği içerisinde hapsolarak onun tamamlayıcı bir parçası haline gelir. Dolayısıyla mitoloji, kendisinin dışında kalan her türlü gerçekliği sararak, ortaya çıkan tüm yeni durumları yine kendi mitolojik mantığı ile açıklamaya çalışır.¹⁷

Mitolojilerdeki gerçeklik ilkel insanları aşan doğaüstü bir şeyin tasavvuruna yöneliktir. Öyle ki bu tasavvur ilkel insan için yaşamış olduğu bir karmaşıklık ifade etmektedir. Ancak ilkel insan bu karmaşıklıkta “deneyimin sınırları” ve “nesnelerin birlikte var oluşları” arasındaki ayrımı yapamamaktadır. Dolayısıyla “Bu durumda ilkel insanın doğaüstü olarak yaşadığı her şey, maddi tözün karşıtı olarak tinsel bir töz değil, tek bir parça karşısında doğanın karmaşıklığıdır”¹⁸ ve “bu, bilinen karşısında bilinmeyenin aşkınlığını sabitler, böylece ürperiş de kutsallık olarak sabitleştirilmiş olur”¹⁹.

¹⁷ C. F. von Weizsäcker, “Kunst-Mythos-Wissenschaft” **Wege des Mythos in der Moderne**, Deutscher Taschenbuch, 1987, s.240.

¹⁸ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.21.

¹⁹ ibid, s.21.

Böylece mitolojilerin doğayı çeşitli zorunlu rasyonel formlarla birlikte anlamaya çalıştığını söyleyebiliriz. Bu rasyonel formların her biri aslında doğanın içerisinde bir yerlerde somut bir gerçeklik olarak var olmasa da mitolojik yorumlama, rasyonelliklerin herbirini birer somut gerçeklik olarak sunduğu gibi aynı zamanda doğanın anlaşılması için rasyonel bir aklı da devreye sokmuştur.

1. 1. 2. Aydınlanma'nın Mitosa Dönüşmesi

Adorno ve Horkheimer'a göre mitolojilerde dünyanın büyü (die Entzauberung der Welt) Aydınlanma tarafından bozulmuştur. Bu bozulma temelde "kuruntu" olana yöneliktir. Bu anlamda "istenilen, mitolojileri dağıtmak, kuruntuları bilgi yoluyla yıkmaktır"²⁰. Adorno Aydınlanma düşüncesinde bunun motiflerinin deneyci geleneğin babası olan Francis Bacon tarafından geliştirildiğini illeri sürmektedir.

Bacon, Adorno'nun ifade ettiği haliyle öncelikle mitolojilerdeki insanların doğa karşısında edindikleri bir deneyimde "önce kendilerinin bilmedikleri şeyleri başkalarının bildiğine, sonra ise başkalarının bilmediklerini kendilerinin bildiklerine inanan"²¹ gelenek takipçilerini hor görmekle başlamıştır. Aydınlanmanın mitolojilerdeki rasyonaliteye yönelik temel eleştiri olarak görülen bu noktada Bacon insanların böylesi bir kavrayış içerisinde bulunmalarını şu sözlerle ifade etmektedir:

"Safdillilik, kuşkuya karşı tahammülsüzlük, cüretkar yanılgılar, bilgiyle bürülenme, ters düşme endişesi, çıkar gütmeye, araştırmalarda gösterilen sav-

²⁰ ibid, s.9.

²¹ Bacon'dan aktaran, T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.9.

saklık, söz fetişizmi, açık-yarı doğrulara takılı kalma, bütün bunlar ve benzeri şeyler insan zihni ile şeylerin doğası arasındaki o hayırlı birleşmeyi yasaklayageldi ve bunun yerine zihni, boş kavramlar ve plansız deneylerle eşleştirdi.”²²

Ancak Bacon’a göre insanlar bu eşleşmeyi tarihte çeşitli buluşlar ile aşmayı başarmıştır. Tarihin önemli icadları olan matbaa, top ve pusula ile birlikte “hiçbir imparatorluk, sekt veya yıldız, insana yönelik işlerde, bu mekanik buluşlardan daha büyük bir güç ve etki yapmış görünmüyor”²³. Oysa Adorno’nun aktardığı gibi hiç kuşkusuz ki insanın üstünlüğü ancak bilgiye dayanır. “Bugün doğaya yalnız düşüncede hükmediyoruz ve onun boyunduruğu altındayız; oysa buluşlarımızda kendimizi doğanın ellerine bırakırsak ona uygulamada da hükmedebiliriz.”²⁴ Bacon, hükmetme için şöyle bir metot da önermektedir:

“Benim yöntemim uygulamada zor olmasına rağmen açıklamada kolaydır ve şöyledir: ben, kesinliğin ilerleyici adımlarını kurmayı öneriyorum. Duyunun açıklığı, elimizdekileri düzeltme sürecine yardım eder ve rehber olur. Fakat, ben, çoğunu reddettiğim duyu eylemini izleyen zihinsel faaliyetin yerine, zihnin doğrudan doğruya basit duyusal algıdan başlayarak ilerlemesini sağlayan yeni ve kesin bir yol açıyorum ve bunu gösteriyorum.”²⁵

Böylece Bacon, doğada hem gizemi hem de gizeme duyulan arzunun kendisini ortadan kaldırmaktadır. Ancak dünyanın büyüünün bozulması ve mitolojilerdeki rasyonalite-

²² Bacon’dan aktaran, T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.9.

²³ F. Bacon, **Novum Organum Tabiatın Yorumu ve İnsan Alemi Hakkında Özlü Sözler**, Say, 2012, s.198.

²⁴ Bacon’dan aktaran, T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.10.

²⁵ F. Bacon, 2012, s.112.

nin(rationalisierte) yok edilmesi anlamına gelen bu durum, animizmin de yok edilmesi anlamına gelir.²⁶ Ki bu da, insanlığın bilinen en erken aşamalarında *Mana*²⁷ adıyla kut-sallaştırılan şeyler olarak dini ilkeler biçiminde mitolojilerde daima yerini korumuştur. Adorno ve Horkheimer'a göre bu dini ilkeler içerisinde, gök gürlemesinin arkasında bir doğaüstü(Übernatur) gücün aranması gibi *Mana* bir etki-güç ikiliği üzerine kuruludur. Etki-güç ikiliğinin de insanların korkularından kaynaklandığını düşünen Adorno ve Horkheimer, korkunun ifadesinin korkunun açıklaması haline geldiğini düşünür.²⁸ Ancak onlara göre burada söz konusu olan şey aslında doğanın içerisine bir ruhun yerleşmesi değildir. Yalnızca doğada gerçekleşen doğaüstü şeylerin, *demonlar*²⁹ sayesinde ruhsal anlamdaki bir canlılık atfedilerek "zayıf ruhlara" yansımadır. Bu da Adorno ve Horkheimer'a göre her türlü şeyin *demon*larla tanrılara mal edilmesi durumu olarak animizm dönemi öncesine dayanmaktadır.³⁰

Demonlar,³¹ Adorno ve Horkheimer'a göre mitolojilerde farklı şeylerde kendisini gösterebilir; kimi zaman doğada ard arda gelişen bir olayda *demon*, bir nedensellik formu

²⁶ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.11.

²⁷ *Mana*, doğaüstü güç anlamına gelmektedir. Adorno'ya göre *mana* mitolojik doğa dinleri içerisinde insanların bir tür kavrama biçimidir. Bu kavrama biçimi içerisinde insanlar anlam veremediği şeyleri doğaüstü bir güç tarafından gerçekleştirilmiş gibi anlamaya çalışırlar. Çünkü Adorno'ya göre "...şeylerin kendisinden ötesine işaret ettiği bir durum, yani bir zemin işlevi vermek ve böylece onu doğrudan şeylerle eşitlemektir. Bu iç içe geçmiş olma durumunun mitolojik doğa dinlerinden çok önce neden olduğu coşkunun yeniden harlanmasını amaçlamaktadır: insanı kuşatan acizlik hali animistik düşünce öncesinde ilkel insanın gök gürlemesi karşısındaki acizliğiyle aynı şeymiş gibi, Almandaki Varlık sözcüğünün içinden bir *Mana* çekip çıkarır." T. W. Adorno, 2004a, s.106.

²⁸ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.21.

²⁹ *Demon*, Grekçe'deki Daimon kavramından gelmektedir. Daimon, tanrı ile kahraman arası bir yerde bulunan doğaüstü varlık veya şey anlamına gelmektedir. F. E. Petters, **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**, Paradigma, 2004, s.60.

³⁰ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.21.

³¹ Adorno, *demon*ları bir tür mitolojilerdeki açıklama formu olarak görmektedir. Ona göre mitolojiler daima doğayı canlı bir şey olarak görmüşlerdir. Ancak bu canlılık özelliği temelde doğanın kendisinin sahip olduğu bir şey değildir. Daha çok gerçekleşen bir şeyin *Mana* adıyla doğaüstü bir güce bağlanmasıdır. Fakat Adorno, bu gücün mitolojilerde *demonlar* sayesinde ilahi bir güç olarak tanrısal olana bağlandığını düşünmektedir.

olarak ilk gerçekleşen sonra gerçekleşenin açıklama ve anlama gerekçesi olabilir. Ancak hiç bir durumda tek bir *demon* mitolojilerdeki gerçekleşen bütün her şeyi anlamlandırmaz. Oysa Aydınlanma ise ister nesnel bir anlamlandırma olsun isterse de düzenin anahtarı, korku veya kurtuluş olsun, her şeyi birlik çerçevesinde ele almaktadır. İdeali çerçevesinde çıkan her türlü şeyin onun izinden gittiği bir sistem olan Aydınlanma, kendi içerisinde rasyonalist ve ampirik çeşitlenmeyi birbirinden ayırmaz.³²

Aydınlanma düşüncesinin dünyanın büyüsunü bozma ve ona hükmetmekle başlamasıyla birlikte Adorno'ya göre aydınlanma önceden bilinmeyeni yeniden keşfetmektedir. Ancak onun bilgisi her şeyi bir araç haline getiren ve yalnızca doğaya egemen olmaya çalışan bir erktir. Dolayısıyla Adorno'a göre aydınlanma bu yolla mitolojilerin "karanlık" bıraktığı her türlü bilgiyi açıklığa kavuşturduğu gibi aynı zamanda öz-bilincin(Selbstbewußtseins) kendisini de ortadan kaldırarak tek hüküm verici haline gelmektedir. Adorno'nun ifade ettiği haliyle:

“ ...bilginin hala muhafaza ettiği pek çok şey aslında yalnızca birer araçtır: Bu durumda radyo daha incelikle tasarlanmış bir matbaa, bombardıman uçağı sahra topunun daha etkili biçimi, radar da daha güvenilir bir pusuladır. İnsanların doğadan öğrenmek istediğı şey doğaya ve insanlara tümüyle egemen olmak üzere doğayı kullanabilmektir. Başka hiçbir şeyin hükmü yoktur. Aydınlanma, kendisine karşı acımasız bir tavırla öz-bilincinin son kalıntılarını bile ortadan kaldırdı. Ancak böylesi bir düşünce söylencelerin gücünü kırabilecek kadar serttir.”³³

³² ibid, s.13.

³³ ibid, s.10.

Adorno'nun belirttiği gibi mitolojilerin gizemli dünyasının Aydınlanma ile bozulmasıyla birlikte bilgi ve erk birbirinin yerini alan şeyler haline gelmiş ve dünya daha "bilinebilir" olmuştur. Bilinebilir olmanın verdiği şey bir tür mutluluk halidir. Ancak Adorno'ya göre bu mutluluk, hakikatin ortaya çıkarılmasından kaynaklanmaz. Sadece bilginin amaçladığı şeye ulaşması açısından "icraat"a, yani etkili yönleme bağlıdır. Dolayısıyla bilimin amacı aslında "akla uygun" olan veya bir şeylerin çeşitli yönleriyle daha iyi anlaşılması için uygun olan mantıksallıkları ortaya koyması gerekirken yalnızca amaç edindiği şeyi icra eden, onu yerine getiren ve hayatı çeşitli yönleriyle kolaylaştırıcı hale getiren bir şeye dönüşmüştür.³⁴

Aydınlanmanın dünyanın büyüsunü bozmasıyla aynı zamanda doğadaki ruh da bir yönüyle yok ediliyor. Hiçbir şey artık doğadaki ruhun temsili bir keyfiyetliğiyle açıklanabilecek bir nokta ile ele alınmıyor. Çünkü mitolojilerin doğada gerçekleşen şeyleri açıklığa kavuşturmak için bir şeylerin nedeni olarak gördüğü temsiliyet formu, tekrar tekrar sınıandığında genel geçer bir şekilde aynı sonucu vermediği için bir tarafa bırakılmaktadır. Belli kurallar dizgesi altında tutarlı bir şekilde sınanabilir ve teyit edilebilirliğini sağlamak için nedenin yerini de formül, kural ve olasılık almıştır. Dolayısıyla neden olarak kabul ettiğimiz bu noktalar bilimsel olan bir şeyi sınamamızın da temel ölçütü haline geliyor ve buna bağlı olarak hesaplanamayan ve ölçülemeyen her türlü şey de Aydınlanma için aynı zamanda kuşkulu bir hale geliyor. "Karşılaştığı her zihinsel direniş Aydınlanmanın gücünü artırır yalnızca. Bu, onun mitolojilerde bile kendini görüp tanımasından ileri gelir. Aydınlanma karşısındaki direniş hangi mitolojiye başvurursa vursun, bu mitolojiler beklenenin tersi akılsallığa dönüşerek Aydınlanmayı suçladıkları ay-

³⁴ ibid, s.11.

rıstırıcı rasyonelliğin (der zersetzenden Rationalität) tarafını tutarlar.”³⁵ Bunun sonucunda ise Adorno’ya göre düzenleyici gücün akıl ile yer değiştirmesiyle birlikte, mitolojideki bilinmeyene karşı duyulan korkunun yerini artık akıl almıştır.³⁶

Ancak her ne kadar Aydınlanma, mitolojilere bir karşı çıkış olsa da Adorno ve Horkheimer’a göre Aydınlanmanın kendisi zaten bir mitostur.³⁷ Çünkü Aydınlanmanın getirmiş olduğu rasyonalitelerin temel özelliği bir şekilde mitoslara geri dönüştür. Bu anlamda bu özelliklere bakarsak, Aydınlanma düşüncesinde insanların doğadan öğrenmek istediği yegane şey, onların doğayı nasıl kontrol altına alabileceğini öğrenmektir. Bunun dışındaki hiçbir şeyin hükmü Aydınlanma düşüncesinde yoktur. Adorno’ya göre ancak böyle bir şey mitolojilerin gücünü kırabilecektir, fakat bunun kendisi de güç eşittir bilgi anlamına gelmektedir.³⁸ Bu bilgi, bilmenin vermiş olduğu mutluluğu verir. Oysa “buradaki mutluluk, insanların hakikat dedikleri doyuma değil, ‘icraat’a, yani etkili yönetime bağlıdır”³⁹. Adorno’ya göre Aydınlanmanın temel problemi de burada açığa çıkar; o da, bu etkili yöntem için her türlü rasyonaliteyi kullanmak diye ifade edilebilir.

Aydınlanmanın kullandığı rasyonalite temelde maddedeki egemen, içkin ve saklı olan güçleri bir tarafa bırakarak onu ele almaktır. Bunu yaparken “hesaplanamayan”, “ölçülemeyen” ve “yararlılık ölçütüne uymayan” her ne varsa kuşkulu görülmüştür. Karşısına her ne direniş çıkarsa Aydınlanma bu uslamlamalara başvurarak daima rasyonelliğin tarafını tutmuştur. Bu anlamda “...ister nesnel bir anlam olsun, ister bir düzenin anahta-

³⁵ ibid, s.12

³⁶ T. W. Adorno, **Dream Notes**, Rodney Livingstone(trans.), Polity, 2007a, s.90.

³⁷ A. Cohen, “Myth and Myth Criticism Following the Dialectic of Enlightenment” **The European Legacy**, Vol. 15, No. 5, 2010, s.584

³⁸ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.11.

³⁹ ibid, s.11.

rı, şer güçlerinden duyulan korku veya gözlerdeki kurtuluş umudu olsun, Aydınlanma şablon bir malumat olarak hiçbir fark gözetmeksizin her yerde yineleyip durur”⁴⁰. Bu yineleme Adorno’ya göre dünyanın hesaplanabilirliğine yönelik hazır bir şema sağlıyor. Şema içerisinde sayılara bağlanmayan her türlü şey birer yanılsamadır. Aydınlanmanın mitolojilerden ayrılan yönü de bu noktada açığa çıkar: “Olan bitene ilişkin bilimsel hesaplar, mitolojilerdeki düşüncenin olan bitene ilişkin bir zamanlar yaptığı hesabı geçersiz kıldı.”⁴¹ Oysa Aydınlanma ve mitolojiler bu geçersizlikle birbirinden ayrılırlar da Adorno’ya göre insanlar erklerinin bedelini bir şekilde yabancılaşma ile ödemektedirler. Bu yabancılaşma da ona göre mitolojiyi Aydınlanmaya, doğayı da salt nesnelliğe dönüştürmüştür.⁴² Bunun sebebi Adorno’nun şu alıntısında gizlidir:

“Öznenin uyanışı, erkin tüm ilişkilerin temel ilkesi olarak tanınması pahasına elde edilir. En eski Homeros eleştirisinden bu yana aklın şaşmadan işaret ettiği gibi, bu türden bir aklın birliği karşısında Tanrı ile insan arasındaki ayırım hükümsüz kalır. Doğanın egemen güçleri olarak yaratıcı Tanrı ile düzenleyici tin birbirine benzer. İnsanın Tanrı’nın sureti olduğu düşüncesi, onun varoluş üzerindeki egemenliğinde, efendinin bakışında, buyuruculuğunda yatar.”⁴³

Böylece özetlersek, doğada olan biten ile ilgili ilk açıklama formlarını oluşturan mitolojiler, aydınlanma düşüncesi ile birlikte bir anlamıyla hükmünü yitirmiştir. Çünkü aydınlanma ortaya çıktığı idealle birlikte mitolojik düşüncedeki bilgiye güçlü bir karşı çıkış-

⁴⁰ ibid, s.13.

⁴¹ ibid, s.14.

⁴² ibid, s.15.

⁴³ ibid, s.15.

tır. Bu karşı çıkış, mitolojilerdeki “hurafe” ve “kuruntu”yu ortadan kaldırıp yerine “aydınlanan özne”nin aklını getirir. Aydınlanan özne kendi bilgisinin efendisidir; doğayı “hurafe” ve “kuruntu”larla açıklamak yerine akılsal temelde anlamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla mitolojilerin yıkılışı ile birlikte doğanın anlaşılmasının rasyonel formu, Frankfurt okulu düşünürlerinin genel olarak eleştirdiği bir noktadır. Bu eleştiriyle birlikte rasyonel form, aydınlanma düşüncesindeki aydınlanan bireyin akılsal formuyla yer değiştirip yine ilk baştaki noktaya geri dönmüş olsa da aslında bir yönüyle mitolojilerde rasyonelleştirmenin ortak bir formu olarak işlenmekte ve bu formun temel özelliği de her bir rasyonelleştirme biçimine bağlı olarak toplumsallığı da ona göre düzenleyen yeni davranış ve düşünce kalıplarını getirmesi olmuştur. Ancak bir diğer yönüyle ise mitolojilerin yıkılışıyla birlikte aydınlanma düşüncesinde varolan yeni gerçekliğin anlaşılmasının da yeni bir formu olarak arkaplanda işlenerek kendisini göstermektedir.

1. 1. 3. Adorno’ya göre Aydınlanma ve Akıl

Aydınlanma, Kant için, insanın kavrayışının “ergin olmama” durumundan kurtulması anlamına gelmektedir. Ona göre insan, ergin olmama halinde anlama yetisini bir başkasının kılavuzluğuna vermiştir.⁴⁴ Kant’ın burada bahsettiği insanın Aydınlanma ile ergin olma haline geçmesi, “aklını kullanma cesareti” göstermesidir. Ancak Adorno’ya göre bu, “anlama yetisinin kendi iç mantığında tekil bilgilerin bir sistem oluşturacak biçimde birbirine eklenmesinden başka bir şey değildir”⁴⁵.

⁴⁴ I. Kant, “An Answer to the Question: What Is Enlightenment?”, **Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History**, Pauline Kleingeld(Editor), London, Yale University Press, 2006, s.17.

⁴⁵ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.88.

Kant'a göre akıl, hiçbir zaman doğrudan bir nesnenin kendisiyle ilişkili değildir. Yalnızca ampirik kullanımı aracılığıyla anlama yetisiyle bağlantılıdır. Dolayısıyla herhangi bir kavram yaratmaktan ziyade mümkün olabildiğince onları en uygun olanak içerisinde düzenleyip, dizilerin bütünlük içerisinde taşıyabilecekleri birlikler verir.⁴⁶ Bu yüzden akıl Kant açısından “gerçekte anlama yetisini ve bunun amaca uygun kullanışlığını nesne olarak alır”⁴⁷.

Adorno, Aydınlanma düşüncesi içerisinde aklın daima kavramsal bir zorluk olarak kendisini gizlediğini düşünmektedir. Ona göre Aydınlanma'nın temel düşünürü olan Kant, *Saf Aklın Eleştirisi* adlı kitabında aşkın olan *Ben* ile ampirik olan *Ben* arasındaki ilişkiyi bulanık hale getirmiştir. Bazı kavramları çift yönlü kullanan Kant'a göre Aşkın olan *Ben*, bireyler üstüdür; bütün insanların hep birlikte yaşayabileceği ideale sahiptir. Bu şekilde, kendisini genelgeçer bir özne olarak kurup saf akıl ile ampirik akıl arasındaki çatışmayı da aşmaktadır. Dolayısıyla genelgeçer bir hakikat iddiası taşımaktadır. Ancak akıl kendisini sadece bireylerüstü bir merci olarak konumlandırmamaktadır. Çünkü aklın bir de “hesapçı” yönü de bulunmaktadır. Aklın bu yönü ise Adorno'ya göre dünyayı kendi varlığını koruma ideale göre düzenleyen ve dış dünyadaki nesneleri “duyusal bir malzeme boyunduruğu altına alan” bir şeyden fazlası değildir. Bu yüzden Kant, aklı hem tüm bireyleri aşan ve bu aşmayla birlikte kollektif bir birlikteliği sağlayan üst yapı hem de bu birliktelik içerisinde tek tek bireylerin tekilliğini mümkün kılan bireysel düşünme yetisi olarak ele alır.

“Aklın öznelerinin, yani tek ve aynı aklın taşıyıcılarının gerçek karşıtlıklar oluşturmalarından doğan, akıl kavramına ilişkin zorluklar Batı Aydınlanma-

⁴⁶ I. Kant, **Critique of Pure Reason**, Cambridge University, 1998, A644.

⁴⁷ idib, B672.

sında yargılarının görünüşteki berraklığıyla gizlenir. Buna karşılık Saf Aklın Eleştirisi'nde bu zorluklar kendilerini aşkın Ben ile ampirik Ben arasındaki bulanık ilişkide ve diğer uzlaşmamış çelişkilerde ifade eder. Kant'ın kavramları çift anlamlıdır. Aşkın, birey-üstü Ben olarak akıl, insanların özgürce birlikte yaşayabilecekleri ideasını içerir. İnsanlar bu sayede kendilerini genelgeçer öznel olarak düzenleyip, saf akıl ile ampirik akıl arasındaki çatışmayı bütünün bilinçli dayanışması içinde aşarlar. Bütün, hakiki genelgeçerlik ideasını, ütopyayı temsil eder. Ne ki akıl aynı zamanda hesapçı düşünme merciidir. Bu, dünyayı öz-varlığı koruma hedeflerine göre düzenleyen ve nesneyi salt duyuşsal bir malzemedan boyunduruk altına alınacak bir malzemeye dönüştürmekten başka işlevi olmayan bir düşünmedir. Sonuçta genel ile özeli, kavram ile tekil vakayı dışarıdan birbirine uyduran şematikliğin gerçek doğasının günümüz biliminde endüstri toplumunun çıkarına hizmet ettiği açığa çıkar.”⁴⁸

Adorno'ya göre Aydınlanma, düşünme biçimi olarak bilimsel düzeni ve bu düzenden türemiş olan olgusal bilgiyi esas alır. Kendi içerisinde oluşturmuş olduğu düzenin tamamı tüm mantıksal yasalarla bu düzenin akılsal kavranışı olarak rasyonelleştirilme amacına hizmet etmektedir.⁴⁹ Dolayısıyla her şey aslında birlikle ifade edilebilecek rasyonelliğin tek boyutluluğuna sahiptir. Bu sistem içerisine dahil edilecek herhangi yeni bir yargı da yine bu mantıksal düzenin bir parçasıdır. Çünkü yeni yargıların hepsinde Aydınlanma'nın öngördüğü düşünme, aklın kavrayışının biçimsel bir tamamlayıcısı olarak onunla bütünleşen bir hale sahiptir.

⁴⁸ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.90-91.

⁴⁹ H. Marcuse, 2002, s. 158.

“Aydınlanmanın öngördüğü anlamda düşünme, bağdaşık bilimsel bir düzenin oluşturulması ve ilkelerden olgusal bilginin türetilmesidir; bu ilkeler ister keyfi belitler, ister doğuştan gelen idealar, ister en yüce soyutlamalar olarak tasarlansın. Mantıksal yasalar en genel düzeyde düzen içi ilişkileri oluşturur ve onları tanımlar. Birlik teksesliliktedir. Çelişki önermesi zaten öz halindeki sistemdir. Bilgi ilkelerin altında, altakoymadan [Subsumsution] ibarettir. O, sisteme dahil edilmiş yargıyla birdir.”⁵⁰

Adorno’ya göre aklın kavrayışı olarak ileri sürülen şeyin temel amacı Aydınlanma düşüncesinde “delilik”, “yalan” ve “rasyonelleştirme” gibi üç esasa dayanır.⁵¹ Ancak ona göre kimi filozoflar bu katı anlayışın ötesine geçip insani değerleri öne çıkarmaya çalışmışlarsa da sonuç yine aynıdır. Çünkü aklın işleyiş ideali, daima tikeli genel olandan çıkarsama işlevine sahiptir.

Adorno’ya göre tikel ve genelin aynı işlevsel yapının birliği olarak görülmesi Kant’ın saf anlama yetisinde bütün kavramsal yetimizi şematizm ile açıklayan yapısal düşünce-miz tarafından “güvence” altına alınmıştır. Bu şematizme göre bizim bir şeyi algılamamız onun anlıksal düzenimize uygun olup olmamasıyla ilişkilidir. Anlıksal düzenimiz içerisinde her türlü şey belli işleyiştten geçmektedir. Bu yüzden Adorno’ya göre “öznel” dediğimiz bir yargımız henüz “ben” olanın içerisine girmeden, anlama yetisinin kendi iç işleyişinin sürecinden geçtiği için zaten nesnel bir nitelik de kazanmıştır. Öte yandan izlenim ve kavramların birliği sağlanmayacağı gibi aynı zamanda düşünme birliğimizin sağlanması da mümkün olmazdı.⁵²

⁵⁰ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.88.

⁵¹ ibid, s.89.

⁵² ibid, s.89.

Adorno'nun ifade etmeye çalıştığı bu birlik, Aydınlanmacı aklın hem tikel ve hem de genellik çerçevesini bizlere vermektedir. Ancak Horkheimer, Aydınlanmacı aklın genellik çerçevesinde ele aldığı bu birliği birbirinden ayırmaktadır. Ona göre bu ayrımlardan ilki “uygun davranışları sonuçta mümkün kılan kuvvet, özgül içerik ne olursa olsun, sınıflandırma, çıkarsama ve tümdengelim yeteneğidir: düşünme yeteneğinin soyut gelişimi”⁵³ olarak ifade edilir. Buna Horkheimer öznel akıl adını verir. Diğeri ise “aklı yalnız bireyin zihninde değil, nesnel dünyada, yani insanlararası ve sınıflararası ilişkilerde, toplumsal kurumlarda, doğanın görünüşlerinde de varolan bir kuvvet”⁵⁴ diye tanımlar. Bunu da nesnel akıl olarak ifade etmektedir. Bu ayrım Horkheimer için Aydınlanmacı aklın ele aldığı temelin anlaşılması için önemli olmaktadır. Zira ona göre tarihsel süreç boyunca daima aklın bu ayrımında biri daima diğeri egemen olmaya çalışarak bütün bir toplumsal alanda davranış ve yaşam biçimini nasıl şekilleneceğini belirlemektedir.

1. 1. 4. Horkheimer’da Öznel Akıl ve Nesnel Akıl

Horkheimer, sıradan anlamıyla aklın tanımlanmasının aslında çok da zor olmadığını söyler. Çünkü insanların sıradan haliyle akıl kavramı için kullandığı tanımlamada, aklın zaten kendi kendisini açıkladığını düşünür. Ona göre akıl, sıradan insanlar için faydalı olan şeyle eşdeğer görülür. Yani genel anlamıyla söylersek “akla uygun olan şeylerin yararlı olduğu ve her akla uygun hareket eden insanın da kendisine neyin yararlı olduğunu bilmesi gerektiği”⁵⁵ şeklinde nitelendirildiği anlaşılabılır. Bu bağı her türlü şeyde görebiliriz. Örneğin yasalarda veya geleneklerde onun kendisine özgü koşulları dikkate

⁵³ M. Horkheimer, **Eclipse of Reason**, Continuum, 2004, s.3.

⁵⁴ ibid, s.4.

⁵⁵ M. Horkheimer, 2004, s.3.

alınır. Oysa aklın kendisi her ne kadar kendisine yararlı olan şeyle ilişkili bir şekilde ele alınsa da aslında yukarıda da bahsettiğimiz gibi aklın bir de “sınıflandırma”, “çıkarsama” ve “tümdengelim” gibi soyut bir işleyişi de mevcuttur.

Horkheimer bu işleyişler içerisinde aklı öznel ve nesnel olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Öncelikle öznel aklı(subjective reason) açıklığa kavuşturursak, ona göre öznel aklı “amaçlar” ve “araçlar” ilişkisi bağlamında ele almak gerekir. Ancak Horkheimer bu ilişki içerisinde öznel aklı araçlar üzerinden ele alır. Ona göre öznel akılda amaçlar kendisi dışındaki koşullar tarafından daha önce baştan belirlenmiştir. Bunun için sadece belirlenmiş olduğu amaçlara gerek duyulan araçların yeterli olup olmadığına bakmaktadır. Fakat Horkheimer’a göre amaçların kendisinin akla uygun olup olmadığı bir tarafa bırakılmıştır. Çünkü amaçların kendisi öznel akılda daha başından beri akla uygun kabul edilerek işlevsel açıdan birey veya topluluğun varlığını sürdürmeye hizmet eden bir şey olarak görülmektedir. Dolayısıyla öznel aklın kendisi için amaç edindiği bir şeyin ne “öznel kazanç” ne de “çıkardan” bağımsız ele alınması mümkündür. Hatta daha da ötesi bireyin kendi öznel çıkarlarından feragat edip kendisini sadece toplumsal düzenin işlenmesi için adadığında bile öznel aklın bu “faydacı” anlayışı insanların davranış ve yaşam biçimindeki değişikliğinde dahi bir tarafa bırakıldığı söylenemez.⁵⁶

Horkheimer’a göre öznelci anlayışa göre akıl yalnızca öznenin kendisinde var olan bir şeydir. Fakat aslında biz günlük hayatta akıl kavramını yalnızca tek tek öznel için kullanmıyoruz. Aynı zamanda bir kurum veya gerçeklik için de kullanırız. Örneğin bir kurumun vermiş olduğu herhangi bir konu hakkındaki kararını akıl kavramı içerisinde tanımlayıp onu akla uygun olarak görebiliyoruz. Öznelci anlayış açısından baktığımızda

⁵⁶ ibid, s.3-4.

böyle bir durumu da akılsal olarak görmemiz gerekmektedir. Ancak öznelci anlayışa göre bir kurumu veya gerçekliğe uygun bir davranışı akla uygun olarak tanımlamamız aslında insanların onu akla uygun bir şekilde düzenlemiş olmasından kaynaklanır. Bu düzenleme, öznel aklın işlevselliğiyle düzenleyen insanın mantıksal ve hesaplayıcı anlayışının süzgecinden geçirilmesidir. Dolayısıyla öznel akıl “olasılıkları hesaplama ve böylece belli bir amaca uygun araçları bulma yeteneği”⁵⁷ olarak görülür.

Aklın bu şekilde ele alınışı aslında Batı Düşünce geleneğinde bir değişimin yaşandığının göstergesidir. Horkheimer’a göre Batı düşüncesi Platon’dan Alman idealizmine kadar bütün felsefi sistemlerini nesnel akıl(objective reason) üzerine oturtmuştur. “Bu görüş, insan ve amaçları da içinde olmak üzere bütün varlıkları kapsayan bir sistem ya da hiyerarşi oluşturmayı amaçlıyordu.”⁵⁸ Bütünlükle olan uyum aynı zamanda akla uygun hareket etme olarak kabul edilirdi. Ölçüt olarak kabul edilen şeyi belirleyen bireyin kendisi ve amaçları değildi. Yalnızca bütünün nesnel olarak kabul ettiği şeye ulaşmanın araçlarının kendisinde aranacaktır. Bu yüzden, bir şey ne kadar bütünün ifade ettiği nesnellikle tutarlıysa aynı zamanda o kadar da doğru olan şey olarak kabul edilirdi. Horkheimer’ın nesnel akıl olarak kabul ettiği bu şey, ona göre tek tek bireyleri aşan bir konumdadır. Bu konum, insanlar arası ilişkiyi belirleyen bir şey olarak karşımıza çıktığı gibi aynı zamanda sosyal/politik ilişkilerimizi oluşturan kurumsallıkların üstünde olan ve hatta onlar için hem belirleyici hem de yönlendirici bir noktaya sahiptir. Dolayısıyla Batı düşünce geleneğinde arkaplanda işleyen bir yapı olarak akıl, tüm insanlar için amaçları belirleyen, düzenleyici bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁹

⁵⁷ ibid, s.4.

⁵⁸ ibid, s.4.

⁵⁹ S. Kızılçelik, **Frankfurt Okulu**, Anı, 2008, s.141.

Ancak bu akıl kavramı her ne kadar öznel akıl kavramından uzak olsa da aslında bütünüyle öznel aklı dışarda bırakmıyor. Çünkü öznel akıl, bu aklın “evrensel rasyonelliğinin” kısmi bir tanımlaması olarak yine kalıyor. Yani öznel aklın ölçüt olarak kabul edeceği şey kendisinin gerçekliği değildir. Onun gerçekliği evrensel rasyonellik içerisinde kendisine verilen bir şeydir. Bu yüzden, bu anlayışın amacı, akla uygun kabul edilen şeyin nesnel olan ile uyumlu olduğunu göstermektir. *Devlet*⁶⁰ adlı kitabı hatırlarsak; Platon’a göre bir insanın başarılı ve mutlu bir hayat sürmesi nesnel olan akla uygun yaşamasıyla olur veya Hegel’in *Tinin Görüngübilimi*’nde⁶¹ *Geist*’in kendisini açması; *Geist*’in kendisini açmasının süreçlerin sonunda politik bir yapının inşa edilmesi vardır. Bu politik yapının inşa edilmesi de nesnel aklın kendisi olarak en yüksek amaç şeklinde kabul edilir. Bu yüzden batı düşünce geleneği Horkheimer’in bahsettiği aklın bu öznel ve nesnel yönü tartışması içerisinde öznel olanı nesnel amaca uygun bir şey şeklinde ele alarak nesnel aklı, Platon’dan Hegel’e kadar daima “en yüksek iyilik”, “insanın kaderi” ve “en yüksek amaçları” kendisinin bir gerçekleşme biçimi olarak görmüştür.

Yine nesnel akla göre insanların davranış ve düşüncelerinin ölçütü yine bireyin kendisi olamaz. Çünkü bireysel olanın ölçütlüğü bize bütünlüğün nesnel yapısını vermez. Dolayısıyla nesnel akıl için insanın yaşamının akla uygunluğu ve bütünlüğe uyum arasında bir paralellik vardır. Bu paralellik bize her şeyden önce bireylerin davranışlarının ve düşüncelerinin ölçütünün ne olması gerektiği hakkında bilgi vermektedir. Bu yüzden Horkheimer’a göre nesnel akılda “her şeyin ölçütü, bu evrensel rasyonellikten çıkarılmıydı. Ağırılık araçlarda değil amaçlardaydı. Bu düşünce geleneğinin başlıca amacı, fel-

⁶⁰ Bakınız, Platon, **Devlet**, Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz(çev.), Türkiye İş Bankası, 2019.

⁶¹ Bakınız, Hegel, **Tinin Görüngübilimi**, Aziz Yardımlı(çev.), İdea, 2016.

sefeye göre ‘akla uygun’ olanın nesnel yapısını, öz-çıkar ve varlığı koruma amaçları da içinde olmak üzere insan varoluşuyla uzlaştırmaktır.”⁶²

Böylece tarihsel anlamda baktığımızda daima hem öznel aklın hem de nesnel aklın var olduğunu görürüz. Ancak Frankfurt Okulu düşünürlerinin eleştirdiği nokta, süreç içerisinde öznel aklın belli bir yerden sonra nesnel akla egemen olmasıdır. Aklı ifade etmek için kullandığımız *Logos* veya *Ratio* kavramları bir öznenin düşünme yetisi ile bağlantılıdır. Mitolojilerin “sahte nesnelliğinin” yıkılışında da eleştirel güç yine düşünme yetisinin kendisiydi. Fakat burada asıl olarak değinmemiz gereken şey, aklın mitolojilerdeki bu “sahte nesnelliği” yıkarken kendisi için yeterli olarak gördüğü bazı kavramları kullanmak zorunda olmasıdır. Bunun sonucu olarak da kendisine özgü bir nesnellik geliştirmesidir. Oysa “aklın bugünkü bunalımının temelinde, düşüncenin belli bir noktadan sonra böyle bir nesnelliği ya hiç kavrayamaması ya da bir sanrı olarak reddetmesi yatmaktadır.”⁶³ Bu süreçte geline nokta, her türlü şeyin içinin boşaltılarak rasyonelleşmesi sonucunda hiçbir gerçekliğin “akla uygun” olmayacak bir hale getirilmesi ve içerik olarak tüm kavramların anlamsızlaştırılıp aklın biçimselleştirilmesi olmuştur. Aklın böylesi bir şekilde biçimselleşmesi Frankfurt okulunun başat tartışma konusu iken tartışma özellikle Adorno’nun katkılarıyla en nihayetinde kültürün endüstriyelleşmesi ile birlikte daha geniş bir şekilde ele alınmıştır.

1.1.5. Aklın Araçsallaşması: Akıldışılaşan Akıl

⁶² M. Horkheimer, 2004, s.4.

⁶³ ibid, s.6.

Frankfurt okulu düşünürlerine göre Aydınlanma ile birlikte akıldışılâşan akıl, artık kendi nesnel içeriğini yitirmeye başlayarak “koyu bir karanlığa” girmiştir. Bunun “akıl güncel biçimi ve akıllı mahveden güç”⁶⁴ olduğunu düşünen Frankfurt okulu düşünürleri, toplumsal hayatı ve işleyişi düzenleme gücünü elinde bulunduran yeti olarak kabul ettiğimiz aklın bir kenara bırakılıp “kendisinden nesnel olarak beklenen alışlagelmiş tepkilerin ve işlev tarzlarının düğüm noktası haline gelerek küçülmeye”⁶⁵ başladığını ifade etmeye çalışmaktadırlar. Daha ötesi, belirlenmiş amaçlar yardımıyla her türlü sonucun tahmininden öte işleyen maddi üretimin hesapçı işleyişinin ağır sonuçlarını üretecek tarzda akıl, “diğer aletlerin yapımında yarayan bir alet”⁶⁶ konumuna indirgenmiştir. Dolayısıyla bu noktada artık “yöntemlerin akılcılığı, ereklerle yönelik akılcılığın yerine geçmiştir”⁶⁷.

Bu yüzden bulunduğumuz dönem itibariyle toplumsal sürece bütünüyle boyun eğen bir akıl ile karşı karşıyayız. Bu akıl, araçsal değeri üzerinden ele alınıp doğa ve insanlar üzerinde bir tahakküm kuran tek ölçü konumuna yükselmiştir. Horkheimer’ın “akılın alçalması” olarak ifade ettiği bu durum ona göre öznel aklın artık devreye girmesi demektir. Horkheimer’a göre bu akıl Avrupa’daki baskıcı rejimlerde temel bir araç olduğu gibi aynı zamanda bütün bir toplumu totaliter anlayışa götürerek uyguladığı baskı ile “felsefe karşıtı” bir şeye de dönüşmüştür.⁶⁸

Böylece aklın “alçalması” ile sonuçlanan Aydınlanma düşüncesi, her ne kadar akıl üzerinden dinsel ve metafiziksel olana yönelik radikal eleştiriler yapmış olsa da öznel akıllı

⁶⁴ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.97

⁶⁵ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.34.

⁶⁶ ibid, s.36.

⁶⁷ A. Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, Hülya Tufan(çev.), Yapı. Kredi, 1994, s.166

⁶⁸ M. Horkheimer, 2004, s.37.

devreye sokarak hem aklın tahribatını yaratmış hem de akli bütünüyle “her şeye uygun olma eğiliminde” olan bir şeye dönüştürmüştür. Bu noktada Horkheimer’in yapmış olduğu saptama oldukça ilgi çekicidir:

“Öznel akıl egemen olduğunda kişisel çıkar üstün gelir, nesnel aklın ilkeleri olan, eşitlik, özgürlük, hoşgörü vb. ilkeler entellektüel temel ve haklılığını kaybeder. Öznel mantık aracılığıyla (bilim aracılığıyla) özgürlüğün tutsaklıktan daha iyi olduğu kanıtlanmaz. Felsefi temel kaybolduğunda, bir grup özgürlüğün kendileri için iyi, başkaları için kötü olduğunu, demokrasinin egemen sınıfın çıkarlarını koruduğu ölçüde iyi olduğunu ama diktatörlük bu çıkarları daha iyi koruyorsa, diktatörlüğün daha da iyi olduğu savunulabilir ve bunlara akla dayalı bir itiraz yöneltmek mümkün olmaz.”⁶⁹

Aydınlanma düşüncesi ile birlikte aklın alçaldığını ifade eden Frankfurt okulu düşünürlerine göre aydınlanmanın dinsel ve metafizik olana akıl ile karşı çıkışı, tersine dönmüştür. Daha önce aydınlanmanın akıl ile büyüsunü bozduğu dünyada, gerçekleşen her türlü şey ilkelerden yoksun bırakılarak ilk başta bulunan noktaya dönmüştür. Çünkü araçsal, öznel ve manipülatifleşen akıl, teknolojik tahakkümün kontrolü altına girip bütünüyle bir rasyonel hedeften arındırılarak yalnızca bir güç ilişkisine dönüştürülmüştür.⁷⁰ Dolayısıyla her ne kadar “mitolojik ilkel düşünceler” uygarlık süreciyle birlikte geçersiz bir hale gelse de aslında tarihsel olanak ve kuramlar halen akıldışı bir konumdadırlar ve yerleşik söylem ve davranışlar evreninin akılsallığıyla çelişmektedir.⁷¹

⁶⁹ Horkheimer’dan aktaran; J. Larrain, **İdeoloji ve Kültürel Kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği**, Neşe Nur Domaniç(çev.), Sarmal, 1995, s.81.

⁷⁰ M. Jay, **Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları [1923-1950]**, Sevgi Doğan(çev.), Ayrıntı, 2014, s.418

⁷¹ H. Marcuse, 2002, s.167.

Ancak her ne kadar çelişse de aslında akılsal olan ile akıldışılık arasında bir fark kalmamıştır. Günümüzde rasyonel temel çoğulculuk ilkesi adı altında, akıldışı olan da rasyonelleştirilmiştir. Dolayısıyla akıldışılık her türlü şeye sirayet ettiği için bir şeyin bir diğerinden daha akıldışı olduğunu söylememiz de artık mümkün değildir.⁷² Çünkü modern dönemde aklın tahribatlarının yaratmış olduğu sonuçlar açısından baktığımızda akıl, akıldışı olana dahil edilerek “her şeye uygun olmaya eğilimli”⁷³ bir hale getirmiştir. Aklın araçsallaşması olarak tanımlanan bu durum, her ne kadar akıldışı tarzda olsa da aslında akılsal bir temelde bütüncülcü bir toplum üzerinden kendisini hakim kılmaktadır.⁷⁴

Aklın araçsallaşması, modern toplumlarda iktidarın işleme biçimidir. Bu işleme biçiminde akıl, dolaysızca verili olanın buyruğuna girme pahasına tüm var olanlar için mantıksal biçimciliğe tabii kılınmıştır.⁷⁵ Çünkü modern dönemde akıl, öznenin toplumsal olanı dönüştürmesinin yerine toplumsal olanın özneyi dönüştürmesinin bir aracı haline gelmiştir.⁷⁶ Bu yüzden modern dönemde akıl, toplumun öznedeki ajanıdır ve bir diğer ifade ile özneye takılmış bir protezdir. Bu protez de modern iktidarın bir aracıdır.⁷⁷

Araç haline gelmiş olan aklın ölçüt olarak kabul edilebileceği tek bir kriter vardır. Bu kriter ise onun sadece belirlenen amaçları yerine getirmesidir. Bundan öte bir fonksiyonu kalmamıştır. Dolayısıyla araçsal akıl için yerine getirilmesi beklenen şeye ulaşmak

⁷² M. Horkheimer, 2004, s.22.

⁷³ J. Larrain, 1995, s.80.

⁷⁴ H. Marcuse, 2002, s.193.

⁷⁵ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.32.

⁷⁶ Ö. N. Soykan, F. Keskin, B. F. Dellaloğlu, “Adorno ve Yapıtı” **Cogito Adorno**, Sayı:36 yaz, 2003, s:45.

⁷⁷ B. F. Dellaloğlu, “Bir Giriş- Adorno Yüz Yaşında” **Cogito Adorno**, Sayı:36 yaz, 2003, ss:13-36, s:21

onun için aynı zamanda uygun durum olarak kabul edilir. Aksi taktirde araçsal aklın mantığı, toplumun özneyi dönüştürme aracı olarak işlev gördüğü için toplum tarafından bir yaptırım aracı olarak kollektif bir şiddetin kullanılmasına sebep olur.⁷⁸ Bunun bir sonucu olarak öznenin kendisi de kaybolmuştur. Yerine kendiliğinden işleyen bir düzene gelmiştir. Öznenin öz bilinci silinmiş ve anlam yitimine uğramıştır. Çünkü öznenin akılsallığı yalnızca iktisadi aygıtın yardımcısı haline gelip her şey için genel geçer işlev gören bir hale dönüşmüştür. Bunun sonucu olarak insanlara iki seçenek sunulur: hayatta kalmak ve yok olmak.⁷⁹ Ancak “en nihayetinde özvarlığını koruma otomatikleştirildi; üretimi yönlendirenler olarak miraslarını talep edenler ve o mirastan yoksun kalanlardan korkanlar akıllı devreden çıkardı”.⁸⁰ Böylece “hayatta kalmak” isteyen kişi aklın devreden çıktığı bu sistemin içerisinde yaşamak zorunda kalmaktadır.

1.2. Adorno’da Kitleselleşmiş Bilincin Varlığı

1. 2. 1. Akıl ve Bilinç

Adorno’nun bu sistem diye ifade ettiği durum içerisinde “akıl(reason) saf biçime indirgenmiş, dolayısıyla nesneleştirilme, *Ben*’den koparılma potansiyeli taşıyan öznel düşünceyle, öznel düşüncenin saf biçiminin teşekkülünden dışlanmış, bununla birlikte ancak öznel düşünce sayesinde mümkün olan mantıksal biçimlerin geçerliliğini uzlaştırmıştır”⁸¹. Bu yüzden mevcut yönüyle akıl “kıt” bir haldedir. “Bu akıl(reason) çe-

⁷⁸ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.35.

⁷⁹ ibid, s.39.

⁸⁰ ibid, s.41.

⁸¹ T. W. Adorno, 2004a, s.237.

şitliliğin orta yerindeki birlik olmakla kalmaz, gerçeklik karşısında benimsenen bir tutum olarak, bir şeyin üzerindeki birlik olarak kendini dayatır.”⁸² Dayatma ortadan kalktıkça da kişi baskıdan kurtulmuş olarak kendi bilincine ve deneyime daha fazla güvenmiş olacaktır.⁸³ Ancak Adorno akıl(reason) ile bilinç(consciousness) arasındaki bu anlamdaki karşılıklı bağın olumlu bir noktaya evrilmesinin mümkün olmadığını düşünür. Çünkü tezin önceki kısımlarında da bahsedildiği gibi temelde akıldışılaşan bir ortamda düşünsel bir aklın varlığından bahsedilemez. Bu yüzdendir ki, “tahakkümünden kaçmayı başaran her şey, onun karşısında delilik raddesinde bir hezeyana dönüşür”⁸⁴.

Bu hezeyan içerisinde “akıl, marazidir; ancak bu marazdan arındırıldığında gerçekte akıl olacaktır”⁸⁵. Fakat bu haliyle aklın marazdan kurtulmasının mümkün olamayacağını düşünen Adorno’ya göre gelinen süreçte mevcut toplumsal koşullardan dolayı “egemenliğin toplumsal gelişimiyle ortaya çıkan işbölümü hükmedilen bütünün öz-varlığını korumaya hizmet eder. Oysa bu durum, bir bütün olarak bütünün ve ona içkin olan aklın işletilmesiyle birlikte zorunlu olarak tikelin kendi çıkarlarını dayatmasına dönüşür. Egemenlik de bireyin karşısına genelgeçer olarak, başka bir deyişle gerçeklikteki akıl olarak çıkar”⁸⁶. Ancak Adorno’ya göre egemenlik bu akli gerçeklikte işleyebilmek için bilincin kendi hakikati üzerinde bir değişim gerçekleştirmekle mümkün olabilmektedir. Bu anlamda ona göre bilincin mevcut işleyişini yitirip ancak “hasta” bir hale gelmesiyle mevcut egemenliğin varlığına hizmet etmesi mümkün olabilir. Bu kısmı Adorno’nun kendi sözleriyle biraz daha açarsak:

⁸² ibid, s.317.

⁸³ ibid, s.42.

⁸⁴ ibid, s.172.

⁸⁵ ibid, s.172.

⁸⁶ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.41.

“Egemenliğin totaliter evresinde yarım eğitimin temsilcileri, siyasetin taşralı şarlatanlarını ve onlarla birlikte *ultima ratio* (nihai çare) olarak o kuruntu sistemini göreve geri çağırıp bu sistemi, büyük siyaset ve ... yumuşatılan yönetilenlerin çoğunluğuna zorla kabul ettirir. Egemenlerin saçmalığı sağlıklı bir bilinç için öyle açık bir hale gelmiştir ki, bu sistem varlığını sürdürmek için hasta bir bilince ihtiyaç duyar. Sadece zulme uğrama korkusuyla yaşayanlar, başkalarına zulmetmelerine izin verildiği sürece, egemenliğin eninde sonunda dönüşeceği zulme ses çıkarmazlar.”⁸⁷

Hasta bilinç(*kranken bewußtseins*) temelde “gerilemiş” bir bilinçtir. Böylesi bir bilincin temel özelliği, düşünme gücünün yitirildiği bir ortama katlanmasıdır. Bu bilincin kendisine yer bulmak için ortam ister mevcut güçler tarafından belli koşullar çerçevesinde oluşturulsun, ister de böylesi bir koşullandırmaya gerek kalmasın; fark etmeksizin düşünme ediminin yitirildiği bu her iki durumda da bilinç, bu ortam katlanmaktadır.⁸⁸

Bunun yarattığı temel bir sorun vardır. Çünkü her şeyden önce böylesi bir bilinç mevcut iradeye teslim olmuştur. Bu iradenin ortaya çıkardığı her türlü şey de artık mevcut halin sürdürülmesine yöneliktir. Dolayısıyla “toplum ve onun sorunlarını aracı etkileşimler araç ağı olarak görmek yerine onun bizi oluşturmuş olduğu şekliyle kabul ederiz ve bu gerçekliği değiştirmek gibi bir çaba içerisine de girmeyiz”⁸⁹.

Adorno’ya göre var olan gerçekliğin daima birey ve toplum için bütünüyle bir problem olduğunu söyleyemeyiz. Ancak ne zamanki çeşitli manipülasyon araçları yardımıyla

⁸⁷ ibid, 207.

⁸⁸ T. W. Adorno, **The Stars Down to Earth and Other Essays on the Irrational in Culture**, Routledge, 2001, s.172.

⁸⁹ A. Au, “Re-examining Adorno on the Regression of Consciousness and Democracy: Towards Social Transformation” **Social Thought and Research**, Vol. 35 , s.53-77, s.56-57.

insanların düşünme gücünü yitirdiği bir durum yaşanır, o zaman mevcut gerçekliğin değişim koşulları zorunlu bir hale gelir. Adorno, böylesi bir değişimin zorunlu koşulunu yaşadığımız bir dönemde olduğumuzu düşünmektedir. Çünkü mevcut haliyle yaşadığımız dönemdeki “eğilim, tarihsel olayların bilinçli belirlenimlerine yönelmek yerine ondan uzaklaşıyor”⁹⁰.

Martin Jay’ın bu alıntısında da görüldüğü üzere belli bir bilinç durumundan uzaklaşma hali mevcuttur. Fakat Adorno için bu, tam anlamıyla bilincin karşıtı olarak kabul edilecek bir bilinçdışılıkla tanımlanması bilincin içinde bulunduğu durumu anlamak için yeterli olmayacaktır. Bu anlamıyla bilinci iki farklı yönüyle ele alırsak bu mesele daha iyi anlaşılacaktır. İlk haliyle Adorno için bilincin, “bir tarihsel sürecin kendi içsel ve karşıt eğilimleriyle” anlaşılıp bu eğilimlerin de bireyin kendi ilgileriyle katılımını ifade eden bir durumla birlikte ele alınmasıdır.⁹¹ Bilincin bu hali Adorno’ya göre onun “saf”, “gerçek” ve olması gereken halidir. Ancak Adorno bilincin saf ve gerçekliğini yitirmesi olarak ifade ettiği diğer haliyle bir hesaplaşma içerisindedir. Bu hal Adorno’ya göre “felç olmuş bir bilinç”⁹² durumunu ifade eder. Bu bilinç durumu kendi içersinde belli bir içeriğe sahiptir. Deneyimlediği olguların değişim gücü de bu içeriği aşamaz. Çünkü belli bir aşkınlık durumuyla özgürlüğü elinden alınmıştır. Adorno’nun “felç olmuş bilinç” ile ilgili şu alıntısına değinmek faydalı olacaktır:

“Felç olmuş bilinç hiç değişmeyen nitelikler repertuarında halihazırda içermemiş herhangi bir şeyi deneyimleyemez ve değişmezliği ebedi unsur,

⁹⁰ M. Jay, 2014, s.104.

⁹¹ R. Behrens, **Adorno Sözlüğü**, Mustafa Tüzel(çev.), Versus, 2011, s.223.

⁹² Adorno “felç olmuş bilinç” ifadesini bir tür bilincin bilinçdışılılaşması anlamında kullanmaktadır. Dolayısıyla biz de tezimizin bundan sonraki kısımlarında bu kavramların aralarındaki ilişkiyi gözeterek onları birbirlerinin yerine kullanacağız.

yani aşkınlık fikrine tahvil eder. Bu özgürlüksüzlük durumunda kimsenin bilinci özgür olamaz; kendi üzerinde denetim kuran, şimdiye kadar bir varsayım olmakla kalan hakiki özerk bilincin, sürekli kendini bir Başkasında -ona alttan alta hükmeden güçlerde- kaybetme korkusu yaşaması gerekmez. Bu bilinci bir dayanağa, yani sözde tözsel içeriğe yönelik gereksinimi, kendinden gayet emin bir şekilde iddia ettiği şekilde tözsel değildir; daha çok, psikolojide günümüz insanının tipik zayıflıklarından biri olarak teşhis edilmiş ego zayıflığının bir işaretidir.”⁹³

Adorno’nun bu alıntısında da belirttiği gibi “felç olmuş bilincin” temelinde bir ego zayıflığı bulunmaktadır. Ancak ego zayıflığı da Adorno’ya göre “kişilik” ideolojisinin yıkılmasıyla mümkün olmuştur. Temelde psikoanalize göre kişilik, bir aracı rolü görmektedir. Bu rol, bireyin içgüdüleri ile bu güdülerin gerçekliğe uyarlanmaları arasında yer alır. Adorno’ya göre uyarlanma bütünüyle rasyonelleştirilmiş bir haldedir. Fakat rasyonelleştirilen uyarlanmada bireyin kendi düşünsel özerkliği rasyonelleştirme uğruna feda edilmiştir. Dolayısıyla bunun sonucunda ego, kendisi gibi bir diğer egoya Adorno’nun ifadesiyle ona “teslim ol” çağrısında bulunarak bir bilinçdışı durumu ortaya çıkarmıştır.

“Gelgelelim, bu yıkım, kalıntılar üzerinde tahakküm kurulmasını daha da kolaylaştıracaktır. Psikanalizde apaçık görülen de budur. Kişiliği, yaşamak için gerekli bir yalan olarak katar teorik sistemine. Psikanalize göre kişilik, bireyin içgüdüsel feragatini ve gerçeklik ilkesine uyarlanmasını sağlayan sayısız rasyonelleştirmeyi bir arada tutan o en büyük ve kuşatıcı rasyonelleştirmedir. Ama sırf bunu kanıtlamakla insanın yokluğunu da onaylamış

⁹³ T. W. Adorno, 2004a, s.95.

olur psikanaliz. Onu kendine yabancılaştırarak, iç bütünlüğüyle birlikte özerkliğini de yadsıyarak, kişiyi tümüyle rasyonelleştirme düzeneğine, uyarlanma düzeneğine tutsak eder. Böylece egonun gözünü budaktan sakınmayan özeleştirisinin yerini başkasının egosuna yöneltilen "teslim ol" talebi alır. Psikanalistin bilgeliği de, resimli korku magazinlerinin Faşist bilinçdışındaki "psikanaliz"resmine indirgenir sonunda.”⁹⁴

Adorno’ya göre kişiyi bütünüyle kuşatan rasyonelleştirme düzeneğinde bilinç, hilenin farkına varabilecek bir güçtedir. Hile, Adorno için rasyonelleştirmenin yanı sıra düşerek mitolojiye dönüşmesidir. Bu dönüşüm, rasyonel olarak idrak edilebilir. Ancak ne zaman ki “rasyonun kaçınılmaz seyrinde, zeminin kendisi-ne kadar seyreltilmiş olsa da- tamamıyla ortadan kaybolmuş olsa da kendi ürünü, kendi soyutlamasının marifeti olduğu gerçeğini göremediği anda irrasyonelliğe geriler. Çünkü düşünce kendi hareket yasalarına bilinçsizce riayet ederse,...özel amaçların firarının önünü alan şey düşünülmüş şeyin önüne geçer”⁹⁵. Bunun sonucunda da düşünme bir hiç haline gelerek “aptallığa” ve “ilkelliğe” mahkum olur. Dolayısıyla Adorno’ya göre temelde bilincin gerilemesi olarak ifade edebileceğimiz sorun, tam da bu durumun bir sonucu olarak özdeşleşimin eksikliğinin bir ürünüdür.⁹⁶

Gerileyen bilincin temel özelliği, odaklandığı şeyde beliriverir. Hata yapma riskini alıp “önemli” şeyler üzerine düşünmek yerine daha çok “önemsiz” olanın doğruluğunu inatla araştırmaya çalışır.⁹⁷ Adorno’ya göre bu durum gerileyen bilincin en temel sempto-

⁹⁴ T. W. Adorno, **Minima Moralia**, Verso, 2005, s.64.

⁹⁵ T. W. Adorno, 2004a, s.149.

⁹⁶ ibid, s.149.

⁹⁷ ibid, s.170.

mudur. Önündeki dünya her ne kadar karmaşık ve sorunlu olsa da kimi zaman o dünyayı “kendi kavramlarıyla konuşarak”, kimi zaman da susarak bir şekilde memnuniyetini ifade eder. Hiçbir zaman arka plandaki dünyanın bir şekilde onu rahatsız etmesine izin vermez. Bu yönüyle bilinç, herhangi bir şekilde rahatsız edilmek istemese de Raymond Guess’e göre yine çeşitli ilişkilerden uzak kalmayarak daima bir şekilde toplumsal alanın bir parçası olur⁹⁸ ve “toplumsal pratikler, sömürü, hegemonya ya da tahakküm ilişkilerini desteklediği ya da gerekçelendirdiği”⁹⁹ bir durum ile birlikte hareket eder.

Ancak Guess’ın da ifade ettiği gibi bir hegemonyayı desteklemek ile meşrulaştırma arasında önemli bir ayrım bulunmaktadır. Ona göre bir insan kitlesinin belli bir toplumsal pratiği kabul edip benimsemesi için bir gerekçe ile onlara sunulması gerekir. Oysa gerekçenin kendisi her zaman sorgulanmaya ihtiyaç duysa da bir şeylerin çeşitli zorba yönetimlerin egemenliği altında belli gerekçelerle insanlara sunulması tehlikeli bir araç haline de gelebilmektedir. Bu konuda Hitler faşizmi tarihteki en iyi örneklerden biridir. Şüphesiz ki Hitler faşizminde Yahudilerin holokosta uğratılması da yine “biz” ve “onlar” ile başlayıp “kızıl olmak” ya da “halk düşmanı olmak” gibi gerekçelerle yapılmıştır. Dolayısıyla bir inancın çeşitli gerekçelerle geniş insan kitleleri tarafından paylaşılması bu inancı haklı kılmaz.

“Bir toplumsal pratiği meşru kılan ya da gerekçelendiren her inanç kümesi bu yüzden o pratiği desteklemek eğilimini taşıyacaktır, ama bunun tersi geçerli değildir: Verili bir yönetici sınıfın güçlü ve acımasız olduğu ve dolay-

⁹⁸ Bilincin toplumsal bir dolayım ile ele alınması yalnızca Guess’e ait bir tartışma değildir. Felsefe tarihinde genel anlamda tartışılan bir konu iken Adorno da bilincin bireyselliğine vurgu yaparken aynı zamanda onun toplumsal bir yöne de sahip olduğuna değinmektedir. Adorno’nun felsefesinin önemli bir uğrak noktası olan bu noktayı tezimizin illerki bölümlerinde geniş bir şekilde ele alıp tartışacağız.

⁹⁹ R. Guess, **Eleştirel Teori**, Ferda Keskin(çev.), Ayrıntı, 2002, s.29.

sıyla hâkim toplumsal düzene karşı her türlü direnişin boş olduğuna duyulan bir inancın geniş halk kitleleri tarafından kabul edilmesi, varolan hâkimiyet ilişkilerini kalımlı kılma etkisi yapacaktır: ama böyle bir inancın bu ilişkileri *haklı çıkarmak* için kullanılabilmesi pek mümkün değildir. Dolayısıyla, ‘herrschaftsstabilisierendes Bewußtsein’ [hegemonyayı kalımlı kılan bilinç-ç.n.] ile ‘herrschaftslegitimierendes Bewußtsein’ [hegemonyayı meşrulaştıran bilinç-ç.n.] aynı şey değildir.”¹⁰⁰

Adorno’ya göre bu ilişkileri “haklı” çıkarıp çıkarmamak, “hegemonyayı olumlayan”¹⁰¹ bilinç için temelde çok da sorun değildir. Onun için önemli olan hegemonyayı olumlu-yan bir bilinç faaliyetinin yerine getirilmesidir. Zaten “toplumu yok oluşa götüren bütün düzenlemeler, gemi azya almış özkorunum edimleri olmakla birlikte toplumun çekilen ıstıraplar karşısındaki bilinçsiz eylemleridir”¹⁰². Bilinçsiz eylemler Adorno’ya göre, hegemonyanın varlık koşulunun daha kolay bir şekilde işleyebilmesini sağlar. Temelde “bilinç olguları, bilinç sahibi kişinin olgularına entegre olurken”¹⁰³ hegemonya, bilinç sahibi bireyin onu olumlayan bilinçdışı faaliyetlerinin varlık koşuluna bağlıdır. Bu varlık koşulu, hakikat düşüncesinin kendisinden de uzaktır. Çünkü Adorno’ya göre bir eylem ne kadar bilinçli bir şekilde yerine getirilirse o kadar hakikatin kendisine de yaklaşmış olur.¹⁰⁴ Hakikati arama çabası olarak eylemin bilinçliliğinin arayışı noktası

¹⁰⁰ ibid, s.29.

¹⁰¹ Adorno hegemonyayı olumlamayı hakim olan toplumsal koşulların insan üzerindeki ege-menliğini sürdürebilmesi sürecinde yerleşik koşulların karşı bir direnç oluşturmamaya onun tahakkümünü sürmesine yardımcı olması anlamında kullanmaktadır.

¹⁰² T. W. Adorno, 2004a, s.203.

¹⁰³ ibid, s.253-254.

¹⁰⁴ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.60.

Adorno felsefesinin genel anlamda temelini oluşturduğu için de Habermas, Adorno'nun felsefesinin temelde bir bilinç felsefesi olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmektedir.¹⁰⁵

Adorno'nun felsefesinin bir bilinç felsefesi olarak görülmesinin nedeni aslında onun şu alıntısında gizlidir: "Zihnin olgunlaşmasıyla bireyin kendisi ve diğer bireylerle olan ilişkileri de büyülenmiştir. Birey ondan nesnel olarak beklenen alışagelmış tepki ve işlevlerin kesişme noktası olana dek küçülmüştür."¹⁰⁶ Adorno'nun bu tanımlaması yukarıda da yer yer değindiğimiz gibi bireyin mitolojilerin sunduğu kavrama biçiminden Aydınlanmaya geçişinin son durağıdır. Ancak Adorno için buradaki en önemli tespit bireyin özerk koşullarının bir tarafa bırakılıp davranışlarının "alışıldık tepkilere" dönüşmesidir. Bunun temelde büyük bir problem olarak görülmesi gerektiğini ifade eden Adorno'ya göre alışıldık tepkiler, düşünme ediminin üzerindeki sistemsel baskıdan kaynaklanmaktadır. Ona göre düşünme üzerindeki bu baskı azaldıkça da insanlar kendi bilinç ve deneyimlerine daha fazla güvenecektir.¹⁰⁷ Felsefesinin arka planında bir anlamıyla genel anlamda bilincin bu süreçteki deneyimin nasıl işlendiğini konu almasıyla Habermas'ın bilinç felsefesi tanımlanmasını haklı kılmaktadır.

1. 2. 2. Bireysel Bilinç ve Toplumsallık

Adorno'nun yukarıda bahsettiğimiz alıntısında bir başka önemli ayrıntı daha göze çarpmaktadır. O da bireyden beklenen tepkilerin nesnel bir hal almasıdır. Temelde bireyin tepkileri onun bilinç deneyimlerinin kendisidir. Bu bilinç deneyimi bir diğer ifade ile

¹⁰⁵ J. Habermas, **İletişimsel Eylem Kuramı**, Mustafa Tüzel(çev.), Kabalcı, 2001, s.406

¹⁰⁶ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.34.

¹⁰⁷ T. W. Adorno, 2004a, s.42.

bireyin bizzat kendisinin ampirik bilincini ifade eder ve ampirik bilinç Adorno'nun ifade ettiği gibi *Ben*'in bilincinden bağımsız değildir.¹⁰⁸ Adorno'nun tanımladığı haliyle bu, bireysel bilinci(individual consciousness) oluşturur. Oysa alıntıda ifade edilen ayrıntıdaki bireysel tepkilerin nesnel bir hal alışı bireysel bilincin ötesinde olan bir şeydir. Çünkü bireysel bilincin kendisi biricik olmak gibi bir özelliğe sahiptir. Hiçbir bilinç sahibi varlık bir başka kişinin yerine bir bilinç deneyimi yaşayamaz. Dolayısıyla tepkilerin nesnel bir hal alması Adorno'ya göre belli bir insan grubunun alışıldık bir tepkiyi ortaya çıkarmalarını sağlayan ve ortaklaşa paylaşılıp biricikliğin ötesini ifade eden bir bilinç deneyimine bağlıdır. Bu bilinç deneyimi, her bir bireyin kendi bilinç deneyiminden yola çıktığı ancak bir şeyler hakkında ortaklığa vardıkları toplumsal tepkilerdir.

Bilinç konusunda bireysel ve toplumsallık şeklinde yapılan ayrım, Adorno'da dikkat çekici bir noktaya sahiptir. Bu nokta temelde bilincin genel anlamda neyin işlevi ile ilgili olduğudur. Adorno, bilinç kavramından bahsederken onu yaşayan öznenin işlevi olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁹ Bunun yanında bilincin herhangi bir biçimleniminin de özne kavramının imgesine bağlı olduğunu iddia etmektedir.¹¹⁰ Bu temellendirme ile Adorno'nun bilinci bütünüyle "yaşayan öznenin işlevi" olarak görmesiyle onu yalnızca bireysel olanın deneyim koşullarında aramamız gerektiğine bizi götürüyor. Temelde deneyimin koşullarını da *Erlebnis* ve *Erfahrung* diye ikiye ayırmamız mümkündür.

Erlebnis "tek bir olayın deneyimlenmesi ve yaşanan bu olayın bilinç düzeyine taşınması"¹¹¹ anlamına gelmektedir. Yani bir diğer ifade ile söylersek gerçekleşen bazı şeylerin

¹⁰⁸ T. W. Adorno, 2004a, s.186.

¹⁰⁹ *ibid*, s.185.

¹¹⁰ *ibid*, s.185.

¹¹¹ M. Jay, 2014, s.330

belli bir irade koşulu altında hatırlanıp izlenim ve uyarıların belli bir bilinç düzeyinde meydana gelmesi olarak ifade edebiliriz. *Erfahrung* ise “izlenimlerin bilinçten bağımsız çalışmasını, bilince çıkmamış irade dışı hatırlamayı ifade eder ve şokla ilişkilendirilebilir”¹¹². Bu iki deneyim arasındaki farkı özetlersek *Erlebnis*’i, sahip olup, “izole edilen” ve “kategorik olan”da, *Erfahrung*’u ise maruz kaldığımız şeylerdeki birikmiş deneyimi tanımlamada kullanırız.¹¹³

Bu anlamda Adorno ile aynı düşünceleri paylaşan Benjamin de *On Some Motives in Baudelaire* adlı metninde, *Erlebnis* ve *Erfahrung* kavramlarını temelde Proust, Bergson, ve Freud’un anlayışları üzerinden geleneğin içerisindeki “gerçek deneyimi” soruşturmaya çalışmaktadır.¹¹⁴ Bu anlamda ona göre “deneyim aslında hem kollektif varoluşta hem de özel yaşamda bir gelenek sorunuydu. Deneyim, hafızaya sıkıca saplanmış olguların ürünü olmaktan çok, birikmiş ve çoğunlukla bilinçsiz verilerin hafızada yakınsanmasının ürünüydü”¹¹⁵. Adorno da aynı şekilde Benjamin gibi birçok metninde “gerçek deneyim”i açığa çıkarma çabası içerisinde olmuştur. Çünkü ona göre modern yaşam içerisinde gerçek deneyim bir tahribata uğramıştır. Hatta Martin Jay’a göre Adorno bu durumu gözler önüne sermek için Benjamin ile ortaklaştığı bu fikre atfen birkaç eserinde onun bu konu hakkındaki örneklerine de yer vermiştir.

“Adorno da, hatırlanacağı gibi, son derece açık yeniliğine rağmen, Schönberg müziğinde canlı bulduğu geleneğin geçerliliğine vurgu yapıyordu. Hem Adorno hem de Benjamin, modern yaşamın bir özelliği olarak, doğru dene-

¹¹² ibid, s. 330.

¹¹³ ibid, s. 330.

¹¹⁴ M. Jay, 2014, s.330-331.

¹¹⁵ W. Benjamin, “On Some Motifs in Baudelaire” **Selected Writings 1938-1940 Volume 4**, Michael W. Jennings(Editör), Harvard University, 2006, s. 313-355, s.315.

yimle [Erfahrungen] ilgili aşınmayı fark etmişti. Benjamin'in verdiği bir örneği (uygun anlatının baskın iletişim biçimi olarak ayrışık bilgiyle yer değiştirilmesi), aynı zamanda Ernst Krenek de radyo müziği üzerine yazdığı makalesinde kullanmıştı. Diğer örnek ise, yani modern yaşamda uyarıcı olarak travmatik şokların artması, aynı zamanda Enstitü'nün çeşitli psikolojik çalışmalarında yankı bulmuştu.”¹¹⁶

Adorno'ya göre “gerçek deneyim” bireyin “kendi için olmayı, yani biricikliğini kendi denetimine almasıyla ortaya çıkar”¹¹⁷. Bu durum, bireyin kendi bilinçsel faaliyetlerinin bizzat deneyimleneni olmasını sağlamasının yanında aynı zamanda bireysel bilincini de oluşturan bir şeydir.¹¹⁸ Ancak bu anlamda bireyin kendisi üzerinde durmamız faydalı olacaktır. Adorno için bireyin tanımlanması her şeyden önce şöyledir: “Her kim ki, başkalarının çıkar ve gayretlerinden kendini farklılaştırırsa, bizzat kendisi töz olursa, bir norm olarak kendi-mevcudiyet ve gelişimi yerleşikleşirse o birey olur.”¹¹⁹

Ancak bu düşünce ile Adorno'nun her ne kadar bireyi kendi mevcudiyet sınırları içinde tutup toplumsallıktan bütünüyle ayrı bir varlık olarak tasarladığı görülse de aslında Adorno'da bireyin kendi bilincine belli bir toplumsallık dolayım sonucu ulaştığını söy-

¹¹⁶ M. Jay, 2014, s.331.

¹¹⁷ T. W. Adorno, M. Horkheimer, **Sosyolojik Açılımlar**, M. Sezai Durgun ve Adnan Gümüş(çev.), BilgeSu, 2015, s.60.

¹¹⁸ ibid, s.60-61.

¹¹⁹ ibid, s.61.

lemek mümkündür.¹²⁰ Çünkü Adorno'ya göre "bütün bireyselliklerin içerik ve yapısının, özgül yasallıklarıyla bir yapı olarak topluma borçlu olduğu"¹²¹ unutulmamalıdır.

Temelde birey, biyolojik açıdan tekil bir varlıktır. Adorno açısından bu durum birey için kabul edilebilir bir durumdur. Fakat bireyin biyolojik tekilsellik durumunu onun ilksel (prior) durumu olarak kabul edersek toplumsallığını ise ikinci bir derecede olduğunu kabul etmemiz gerekecektir. Oysa Adorno'ya göre biyolojik tekilik ifadesi bireyi tanımlamak için çok da yeterli olmayacaktır. Onu toplumsal dolayım ile birlikte açıklamak gerekir.

"Her insanın birey olarak, biyolojik tekil varlık olarak dünyaya geldiği ve bu kaba çıkarımla bu asli olgu karşısında toplumsal varlık olma durumunun ikincil derecede olduğu savı öne sürülmektedir. Tabi ki insanın biyolojik gerçekliği de unutulmamalıdır: o her şeyden evvel gerçek eleştirel bir sosyolojiyi topluluğu tanrılaştırma tehlikesinden korumaz. Ama diğer yandan da biyolojik bir belirginliği yoktur; yani bireyin tam anlamıyla ne olduğunu açıklayacak bir yeterliliğe sahip değildir. Bu yetersizlikten hareketle hali hazırdaki bireyin saf doğal varlığının biyolojik olarak türsellik üzerinden belirlendiği ve oradan hareketle de toplum dolayımıyla ortaya konduğu görmezlikten gelinebilmektedir. Ama 'birey' özgül anlamıyla kesinlikle biyolojik bir varlık değildir."¹²²

¹²⁰ Adorno, bu düşünce ile Hegel'den etkilendiği görülmektedir. Bilindiği gibi Hegel *Tinin Fenomenolojisi*'nde tinin kendisini açma sürecinden bahsetmektedir. Bu açma sürecinde bireyin kendi bilincinin(öz-bilinç) farkına varması yine kendisini gibi diğer bir bilinç sahibi bir varlıkla karşı karşıya gelmesiyle olur. En nihayetinde bu sürecin son noktası da bir toplumsallıkla son bulur.

¹²¹ ibid, s.63-64.

¹²² ibid, s.60.

Adorno, bireyin biyolojik bir tekillikten ayrılıp toplumsallık dolayısıyla ele alınması gerektiğini düşünse de aslında geline süreçte toplumsallığın da birey için işin içinden çıkılamayacak denli problemlili bir hal aldığını da düşünmektedir. Zira ona göre birey “hayatın giderek zenginleşen alanlarının örgütlerce gölgelenmesi karşısında dehşete kapıldığında ve birey adına ya da bugünlerde söylendiği üzere, insan adına, bu gölgelemeye karşı çıkıldığında insanın gözünü, başına geleceklerden başka yöne saptırmanın ne denli kolay olduğunu”¹²³ gözler önüne sermektedir.

Bunun temel sebebi, birey ile toplumsal kurumlar arasındaki ilişkide gizlidir. Toplumsal kurumların her biri tek tek bireylerin gücünü aşan bir haldedir. Birey de onu aşan bu güç karşısında tartışmalı olarak kabul edebileceğimiz bir etki sahip olduğu için en temelde güçsüzdür. Çünkü Adorno’ya göre insanın bir birey olarak varlığı ancak toplumsal ilişkiler yumağı içerisinde mümkündür.¹²⁴ Bu ilişkiler de belli amaçların hizmeti altına girildiğinde bireyin özgürlüğünü sağlayan tüm olanaklar bastırılarak itaat ettirilmeye zorlanır. Burada itaatın kendisini de unutmamak gerekir ki toplumsal ilişkileri elinde bulunduran gücün birey üzerinde mutlak geçerli bir şey haline gelmesiyle itaat mümkün bir hale gelmiştir.¹²⁵

Adorno’ya göre toplumsal ilişkilerin bireyin karşısında aşılmaz bir güç haline gelmesi temelde bireysel bilincin toplumsal ilişkiler aracılığıyla işgale uğramasıyla mümkün olmaktadır ve bu anlamdaki işgalin kendisi de geldiğimiz koşullar altında birçok yönüyle zaten gerçekleşmiştir. Kulak’ın ifadesiyle “siyasetten kültüre, dinden hukuka bireylerin bilinçleri açık bir işgal altındadır. Bireylerin kendi deneyimlerine dayanan düşünce-

¹²³ T. W. Adorno, 2006, s.83-84.

¹²⁴ T. W. Adorno, 2015, s.55.

¹²⁵ T. W. Adorno, 2006, s.88.

lerine müsaade edilmez. Onların neleri nasıl düşüneceklerini belirleyen rasyonalizasyon, öznelere bilinçlerine müdahale eder ve toplumsal ilişkilere ne şekilde ve nasıl gireceklerini tekrar tekrar düzenler”¹²⁶. Adorno’ya göre bütün bu yeni düzen tüm olan biteni bir tahribata uğrattığı gibi “bireyi tam olarak doygunluğa ulaştırarak değil de onu bir özne olarak bütünüyle silip atarak mağlup eder”¹²⁷.

Bu haliyle bireysel bilincin pek bir önemi de yoktur. Çünkü toplumsal ilişkiler bireye hiçbir özgürlük koşulu bırakmayacak derecede her şeyi sarıp sarmalamıştır. Temelde her ne kadar bireysel bilinç, birey-üstü anlayışın bir tarafa bırakılmasıyla mümkün olsa da Adorno’ya göre bulunduğumuz koşullarda durum farklı hal almıştır.¹²⁸ Bir bireysel görüşün anlam ifade edebilmesi ancak “onun için köken olan şeyin toplumsal açıdan gerekli görünüşten çıkarsanması zorunlu”¹²⁹ bir hale gelmiştir. Yaratacağı sonuçlar açısından bireyin özgürlüğünü sorunsal bir noktaya taşıyan bu durum, genel anlamda “insanın kendi kendisinin üretimi olan özgürlüğün, bu yapılanma içinde herhangi bir olanak tanınmadığı”¹³⁰ görülmektedir.

Özgürlüğün yokluğu biraz girift bir haldedir. Zira Adorno’ya göre toplumsal ilişkilerin dayattığı her türlü şey, kendisini “demokratik” gösterebilecek kadar esnek bir zeminle tek tek bireylerde işlemektedir. Ona karşı çıkabilmek de yine onun sunmuş olduğu çerçeveye girmek istemeyen kişilerin zihinsel olarak karşı koymalarıyla mümkün olabilecektir. Bunu diyalektik olarak gören Adorno, toplumsal şartların her birinin aslında ta-

¹²⁶ Ö. Kulak, **Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kısacasında Kültür**, İthaki, 2017, s.87.

¹²⁷ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.215.

¹²⁸ T. W. Adorno, 2004a, s.36.

¹²⁹ ibid, s.36.

¹³⁰ Ç. Veysal, **Nesneleşme Özgürleşme Sorunu Üzerine**, Tek Ağaç, 2005, s.121.

hakkümün daha kolay bir şekilde işlenmesine uygun bir şekilde düzenlendiğini ileri sürmektedir. Ancak bunun için toplumsal şartların yanında zihinsel (mental)¹³¹ sürecin de önemli bir unsur olduğu ve bu unsurların, gerileyen eğitim şartlarında Adorno'ya göre hem imge yoksunluğuna yol açması hem de hastalık denilebilecek bir hal alması dikkat çekici olmuştur.

“Argüman demokratikmiş gibi yapmakla birlikte, güdümlü dünyanın mecburi üyelerini neye dönüştüğünü görmez. Bu dünyaya ancak tümüyle kendi kalıbına sokamadıkları, zihinsel olarak karşı koyabilir. İmtiyaz eleştirisinin kendisi bir imtiyaza dönüşür: dünyanın seyri böyle diyalektiktir işte. Mevcut toplumsal şartlar ve bilhassa zihinsel üretim güçlerinin tahakkümü altında tutulduğu, budandığı ve birçok açıdan güdükleştirildiği mevcut eğitim şartları altında; bir imge yoksulluğu ve bir psikanaliz tarafından teşhis edilmiş olmakla birlikte asla gerçekten değiştirilmemiş olan erken çocukluktan kalma hastalıklı süreçler hüküm sürerken herkesin her şeyi anlayabileceği ya da en azından fark edebileceğini varsaymak faraziyeye kaçmaktır.”¹³²

Adorno'ya göre bu “hastalık” bireyleri adeta uyuşturmaktadır. Temelde bireylere girmiş oldukları rolleri sorgusuz sualsiz yerine getirmeyi dayatmaya çalışmaktadır. Bunun aslında bilince yönelik bir tür saldırı olduğunu düşünen Adorno roller için sunulan kalıplarda bireylerin bilinçli bir seçimi bile mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Çünkü her şey daha önceden düzenlenip planlanmış olarak “bireyi, hijyenik küçük dairelerde bağimsız biri olarak süregelenleştirmesi gereken şehir planlama projeleriyle onu iyice bütün-

¹³¹ Adorno burada zihinsel süreç ile temelde bilinci kastetmektedir. Zaten tezin ana konusu da olan bilinç Adorno'da belli toplumsal koşulların işlenebilmesi için aşılması gereken bir eşik olarak görülmektedir. Ancak bu eşik bilincin kendi mevcut varlığıyla olmak yerine daha çok “güçten düşürülen bir bilinç” ile mümkün olabilmektedir.

¹³² T. W. Adorno, 2004a, s.41.

sel sermaye erkinin, hasmının boyunduruğu altına sokar”¹³³. Bunun sonucunda bireylerin tüm bilinçli faaliyetleri onların içinde bulunduğu erkin edimsel koşullarına göre istenen biçime göre yönlendirilmesi kolay hale gelmiş olur. Adorno’nun hostes ile ilgili şu örneğine bakarsak:

“Bu, hostes gibi figürlerin belirmesine yol açar: Sentetik bir hancı kadın. Gerçekte hiçbir iş yapmıyordur, birbirinden koparılmış o soğuk hizmet ve kolaylıkları bir arada tutma yetkisi yoktur, sadece içi boş ‘hoşgeldin’ jestleriyle ve tabii personelin gözetimiyle yükümlüdür. Ama görünüşü de tıpkı gerçeği gibidir: Şirinliğin gerisindeki huysuzluğu sezilen, gençliğini ne pahasına olursa olsun korumak için kendini yoran, vaktinden önce solmuş dimdik ve ince bir kadın. Asıl işlevi, içeri giren konuğun işleminden geçirileceği masayı bile kendisinin seçmemesini sağlamaktır. Hostesin nezaketi, bar fedaisinin onurunun öbür yüzüdür.”¹³⁴

Adorno’nun da ifade ettiği gibi bireylerin her biri temelde öznedir. Ancak özne olma-ğın hem kendileri hem de deneyimlerinin birliğinin bireysel bilincinde nesnelleşmesine borçludur.¹³⁵ Adorno buradaki nesnelleşmeyi genellik çatısı altında toplamaya çalışır. Ona göre kişinin kendi bireysel deneyimleri birbirinden bütünüyle ayrılmaz. Her biri kendi içerisinde bireyin diğer bireysel deneyimleri ile bir genellik oluşturur. Bireysel deneyim her ne kadar genelliğe bağlı olursa kendi içerisinde o kadar daha büyük bir genellik oluşturur. Fakat epistemolojik düşünüm de böyle; her şeyin mantıksal bir genellik bir arada bulunması gibidir. Adorno’ya göre gerek bireysel deneyim gerekse de

¹³³T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.128

¹³⁴ T. W. Adorno, 2005, s.117-118.

¹³⁵ T. W. Adorno, 2004a, s.46.

epistemolojik düşünmedeki mantıksal genellik birbirinden çok da ayrılan şeyler değildir. İkisi de karşılıklı olarak birbirini gerektirir. “Ama bu sadece bireyselliğin öznel-biçimsel veçhesi için geçerli değildir. Bireysel bilincin her bir içeriği bilincin sahibi tarafından ve bizzat onun muhafazası için ona ulaştırılır ve onunla birlikte kendini tekrar üretebilir. Bireysel bilinç kendi üzerine düşünerek kendini bundan kurtarabilir.”¹³⁶ Zaten Adorno’ya göre buradaki sıkıntının temelinde de genelliğin bireysel bilinç üzerinde kurduğu hakimiyet kurma eğilimi gelmektedir.

Adorno, Benjamin ile ilgili düşünceler sunduğu *Benjamin Üzerine* adlı eserinde Benjamin’in çalışmalarının Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü¹³⁷ tarafından yayınlanması ile bilinç kavramı arasındaki ilişkiye değinmektedir. Ona göre Enstitü bilimdeki klasik katı çalışma tarzından farklı bir şekilde çalışmaktadır. Bu çalışma tarzı Enstitü’nün genel bir özelliğidir. Ancak Adorno onların çalışma özelliklerinin bilinç kavramına farklı bir şekilde bakmalarından kaynaklandığını düşünmektedir. Bu anlamda ona göre “bu tür bir iş bölümü her şeyin somuta indirgendiği bir bilinci ifade eder ve bu bilinci yaratan toplumsal koşullar, bilince karşı koyar.”¹³⁸ Bilincin de bu anlamda toplumsal koşullara karşı koyacak bir gücü yoktur. Çünkü Adorno’ya göre bilinç toplumsal koşullara karşı koyamayacak kadar zayıftır. Bu zayıflığın bir sonucu olarak da yapabildiği tek şey kendini toplumun değerlerine uyarlamaya çalışmaktır.¹³⁹

¹³⁶ ibid, s.46.

¹³⁷ Resmi olarak 1923 yılında Frankfurt’ta kurulan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, daha sonra Frankfurt Okulu adını almıştır. Bu okulun en önemli düşünürleri Adorno ve Benjamin gibi kişiler gelmektedir. Ekol, özellikle kurulduğu ilk yıllarda marxsizm ile ilgili çeşitli çözümlemeler ile toplumsal koşulların önemine dikkatleri çekmiştir.

¹³⁸ T. W. Adorno, **Walter Benjamin Üzerine**, Dilman Muradoğlu(çev.), Yapı Kredi, 2012, s.75.

¹³⁹ T. W. Adorno, 2004a, s.95.

Uyarlama, daima bireysel bilinçten toplumsal olana doğru eğilim gösteren tek taraflı bir yöne sahiptir. “Yuvarlak masada bir araya gelinir ve insanın, iç dünyasının kurtarılması için, örgüte ruh kazandırmak amacıyla ya da benzeri yüce ve uzak hedefler yararına nelerin olabileceğine iyi niyetle ortaklaşa karar verilir diye düşünen, buna inanan varsa o kişi dünyaya yabancı kalıyor demektir.”¹⁴⁰ Toplum burada her türlü şeyi dönüştüren ve karar veren tek yetkin öznedir. Adorno bu noktada bir “trajedi”ye dikkat çekmektedir. Ona göre böylesi bir ortamda bütünüyle gücü elinden alınmış bireyin kendi güçsüzlüğünün bilinciyle kendi kendisine sahip çıkmasını beklemek de “utanmazlık” olur.¹⁴¹ Çünkü mevcut haliyle bireysel bilinç bugün bireysel olarak kalmıyor, “düşüncenin mantıklı sonuçlarında geneli yakalayacak” bir hale dönüşüyor.¹⁴²

Bireysel bilincin genelin varlık koşulu içerisinde tutulması Adorno’ya göre toplumun bireye önceliğini dayatmasıdır. Bu da zorunlu bir yanılgıyı ifade ettiği gibi aynı zamanda “toplum hakkında ancak olumsuz şeyler ifade eder”.¹⁴³ Çünkü Frankfurt Okulu’nun önemli üyelerinden biri olan Erich Fromm’un da ifade ettiği gibi toplum, bütün karakterleriyle/yapılarıyla birlikte enerjisini daima kendisini ayakta tutabilmek için bireyleri saf bilinçli faaliyetleriyle baş başa bırakmak yerine onları belli kalıplar içerisinde tutup yönlendirerek kendisi dışındaki hiçbir şeye müsamaha göstermeyen bir noktaya taşımaktadır.¹⁴⁴

¹⁴⁰ T. W. Adorno, 2006, s.98.

¹⁴¹ *ibid*, s.98.

¹⁴² *ibid*, s.99.

¹⁴³ T. W. Adorno, 2004a, s.126.

¹⁴⁴ E. Fromm, **The Sane Society**, Routledge, 2008, s. 77.

Zaten Adorno'ya göre toplumsal yapıların işlendiği bir yerde bireyin taşımış olduğu eğilimler de toplum içerisinde birer birer eriyip yok olur.¹⁴⁵ Çünkü bireysel eğilimler toplumsal yapıların baskısı altında özgürlüğü elinden alındığı için daima güçsüzdür. Bu anlamda birey üzerindeki baskıyı kabul etmek zorunda kalmaktadır. Adorno'ya göre aslında bireyin bunu kabul etmemek gibi bir seçeneği de yoktur. Bireyin kendi kendine inşa edebileceği bütün seçenekler bile bu baskının altındadır ve bu baskı belli bir yerden sonra da anormalliğini unutturarak tüm olan biteni normal bir şeymiş gibi kanıksanır bir hale getirmektedir.

“Toplumsal düzeni oluşturan yapıların günbegün içine işlediği bir dünyada, tüm bireysel eğilimlere baskın çıkan, bireye bu yapıları olduğu gibi kabul etmek dışında çok az seçenek tanıyan böyle bir dünyada, bu tür bir saflık her zaman çabucak büyür ve tehlikeli yan anlamlar kazanır. Bireyin kendi inşa ettiği ve inşa çabası sırasında, kendiliğinden gelişecek başka her tür itkiyi dışlama derecesinde sıkışıp kaldığı, her yere yayılan bir sistemin, bireye dayattığı ağırlıkların tümü, birey için doğal bir hale gelir.”¹⁴⁶

Adorno'ya göre birey bu “normal”liğin sorunlu bir noktada durduğunu kendi deneyimi sayesinde fark edebilir. Çünkü deneyim ona göre her şeyden önce tüm çelişkiyi ortaya çıkaran bilincin birliğine engel olan bir şeydir. Bu engeli Adorno şöyle bir örnek üzerinden ifade etmektedir: “Örneğin, bireyin kendine ait gördüğü belirlenimiyle, toplumun

¹⁴⁵ Adorno, toplum dolayımı ile gerçekleşen her türlü şeyi eleştirir. Ancak onun eleştirisi temelde toplumsallığın kendisinin kaldırılmasının gerekliliğine yönelik bir girişim değildir. Adorno, bireylerin bir araya gelerek bir toplumsallığı oluşturduğu ve bunun bir gerçeklik olarak karşımızda durduğu hakikatinin farkındadır. Fakat onun derdi daha çok bireydir. Ona göre birey eğer toplum karşısında “özerk düşünsel koşulunu” yitirip onun kontrolü altına girse artık Hitler faşizminde görüldüğümüz gibi kontrol edilebilir, yönlendirilebilir ve her şeyden önce bununla birlikte bireyselliği elinden alınmış sıradan herhangi bir şey haline gelmesine sebep olabilir.

¹⁴⁶ Theodor Adorno, “Neden Hala Felsefe”, Ali Kaftan(çev.), **Cogito: Adorno: Kitle Melankoli, Felsefe**, Sayı: 36, Yaz 2003a, s.184-200, s.193.

ona dayattığı ve yaşamını idame ettirmek için ihtiyaç duyduğu belirlenim üzerinden yüklenen ‘rol’ arasındaki çelişki, sefil üst kavramların müdahalesinde, esas farklılıkların ortadan kalkmasını sağlayan ince ayara maruz kalmadan bir birliğe indirgenemez.”¹⁴⁷ Ancak Adorno’ya göre her ne kadar deneyim bu birlik karşısında bir engel olarak dursa da mevcut toplumsal düzen bir yandan üretim güçlerini artıran “mübadale ilkesini” bir diğer yandan ise toplumu imha ile tehdit etmek gibi iki çelişkili durumu bireyin karşısına çıkarır. Başka seçeneği kalmayan birey, tüm bilinç faaliyetlerinde bu mevcut toplumsal düzen dolayımıyla bir seçim yapmak zorunda bırakılır. Adorno’ya göre bireysel bilincin iki durum karşısında tutunduğu tavır: “ya kendisiyle çelişki teşkil eden bu gidişatı uyum gösterilecek hale gelecek şekilde sterilize edecek ve yanlış olduğunu bile bile ona dışarıdan boyun eğecektir ya da kendi belirlenimine inatla bağlı kalacak, dünyanın gidişatını yok sayıp onun içinde helak olacaktır”¹⁴⁸.

Bireysel bilincin önündeki bu iki seçenek Adorno’ya göre temelde iki olarak kalmaz ve felsefesinde de aslında genel anlamda bu çelişkinin üzerine yoğunlaştığı söylenebilir. Bu konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle ikinci seçeneği açmakla başlarsak, Adorno bireysel bilincin, yukarıda da sözü edildiği üzere, güçten düştüğünü ileri sürmektedir. Böylesi bir bilinç bir şeylerin varlık koşuluna bir karşı çıkış gerçekleştiremez. Dolayısıyla belirleyen olmaktan ziyade kendisi belirlenen bir haldedir. Bu yüzden Adorno ikinci seçeneğin mevcut koşullar altında pek mümkün olmadığını düşünür. Ancak birinci seçeneğe gelirsek, Adorno’nun temel derdi aslında bireysel bilincin bütün bir toplumsallık içerisinde her türlü çelişkiyi özümsemediğini ve bu çelişkinin de ancak güçten düşmüş bir bilinç ile bireylere boyun eğdirebilmesinin mümkün olduğunu ifade etmek-

¹⁴⁷ T. W. Adorno, 2004a, s.152.

¹⁴⁸ ibid, s.152.

tedir. Yani iki durumu özetlersek, Martin Jay'ın Adorno'dan aktardığı gibi, mevcut koşullar altında toplumsal güçler bireyselliği tasfiye ederek bütünün kaygılarını bireyde bilinç olarak temsil etmektedir.¹⁴⁹ Birey de bu bilinç ile birlikte herhangi bir itirazda bile bulunamayacak kadar uyum sağlayıcı konuma gelerek yalnızca birinci seçenek ile karşı karşıya kalmaktadır.

Adorno, problemlerin temeline her ne kadar toplumsallığı yerleştirse de aslında bu konuda önemli bir ayırmda da bulunmaktadır. Ona göre bireyi toplumun bir “temsilci”si olarak ele almak zorundayız. Çünkü her şeyden önce insanlarda bireyselleşme eğilimi olduğu kadar aynı zamanda toplumsallaşma da bir o kadar kabul edilmesi gereken bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁰ Fakat Adorno'da doğal olarak kabul edilen bu iki eğilimin sorunsal noktası, onların birbirlerine karşı oluşturdıkları dirençtir. Direnci Adorno şu ifadelerle özetler: “Bilinç kendi Başka'sını, ona benzer olduğu ölçüde bilebilir, onu bu benzerliğiyle birlikte tamamen düzleştirerek değil. Öznenin icra ettiği kesintiden sonra geriye kalan şey, nesnelliğin ilkel bir taklididir. Öznenin kendi başkasını dahil ettiği, kendinin bilincinde olmayan şemadır bu nesnellik. Bu şemanın şeylerle yakınlığa tahammülü azaldıkça, özdeşleştirme bağlantısı da o kadar acımasız olur.”¹⁵¹

Adorno, şemayı oluşturan şeyin toplumsallık olduğunu düşünür. Onun sloganlaşmış “bütün, yanlıştır”¹⁵² ifadesini hatırlarsak, ona göre “birey bizzat o toplumun bir unsurudur, ona atfedilen kendiliğindelik toplum tarafından elinden alınmıştır”¹⁵³. Çünkü bire-

¹⁴⁹ M. Jay, 2014, s. 303.

¹⁵⁰ T. W. Adorno, 2004a, s.258.

¹⁵¹ ibid, s.270.

¹⁵² T. W. Adorno, 2005, s.50.

¹⁵³ T. W. Adorno, 2004a, s.264.

yin genel karşılığı olan “bireysel bilinç, öznellik üstü olan nesnellik ile iç içe geçmiştir”¹⁵⁴. Bu da, toplumsallık aracılığıyla ben olanın deneyimini aynı zamanda ben olmayanın deneyimi haline getirmesine sebep olmaktadır. Adorno’nun bu çözümlemesine değinen Zizek de Adorno’ya atıfta bulunarak “günümüz toplumunun temel özelliği bütünsellik ile bireysellik arasındaki uzlaşmaz antagonizmadır”¹⁵⁵ tespitinde bulunur. Zizek’in Adorno ile ilişkisi sadece bu çözümleme ile sınırlı kalmaz. Zira Butler ve Stephens’in ifade ettiği gibi “Zizek, teolojik olmayan, açık uçlu diyalektik anlayışını-nadiren teslim etse de-Adorno’ya borçludur”¹⁵⁶. Adorno’nun burada uzlaşmazlık diye bahsettiği şeyin üzerinde durmaya devam edersek ona göre uzlaşmazlık bireysel bilince sahip bireylerin temelde farklılık arzeden düşünme, kavrama ve rasyonalite kurma biçiminin toplumsallıktaki tekdüzellik ile çelişmesidir. Ona göre bu çelişkinin ortadan kaldırılması mevcut haliyle olanaklı görünmemekle birlikte geldiğimiz dönem itibariyle bireysel bilincin belli toplumsal koşullar altında bir tür bireysellikten arındırılıp kitlesel olarak ele alınmasıyla sonuçlanmıştır.

1. 2. 3. Kitleselleşmiş Bilinç ve Kültür

Bilinç kavramı yukarıda da değindiğimiz gibi Adorno’ya göre geldiğimiz dönem itibariyle temelde birey ve toplum dolayımıyla ele alabileceğimiz bir şeydir. Bu dolayında toplumsallığın bireyselliği kuşatmasıyla birlikte bireysellik ve toplumsallık birbirine eşitlenmiştir. Yani bir diğer ifade ile söylersek toplumsal bir edim aynı zamanda bireyin

¹⁵⁴ ibid, s.279.

¹⁵⁵ S. Zizek, **In defense of Lost Causes**, Verso, 2008, s.127.

¹⁵⁶ R. Butler ve S. Stephens, “Glossary”, **Interrogating The Real**, Rex Butler ve Scott Stephens(der.), Continuum, 2005, ss.356-374, s. 357.

de “gerçek” bir edimi haline gelmiştir. Adorno, bu eşitlemeyi bir tür bilincin mevcut koşullar altında içerdiği yapısal durumun geldiği son nokta ile açıklamaya çalışmaktadır.

Ona göre bilinç içerdiği durum itibariyle evrenseldir. Yalnız evrenselliği bireysellikten alır. Çünkü hiçbir birey yoktur ki bilinç sahibi olmasın. Bu anlamda Adorno’ya göre bilinç, herkesin kendi payına sahip olmaklığı bakımından bireyseldir. Ancak bu bireyselliğin içte ve dışta “epistemolojik düşünüm”ü tutarlı kılabilmek için mantıksal genellik ile bireyin kendi bilinci arasındaki bağlantıyı zorunlu bir şekilde kurması gerekmektedir.¹⁵⁷ Adorno için bilincin kitleselleşmesi bu noktadan itibaren başlamaktadır. Ona göre bu bağlantıyı oluşturan mantıksal genellik ve bireysel bilinç gibi iki uçta, epistemik bir insanın gerçekleştirilebilmesi için bu insanın hem kendi içerisinde hem de dışı vurumda tutarlılığı yakalayabilmek adına mantıksal genelliğe göre düzenlenmesi zorunludur. Oysa diğer uç olan bireysel bilinçte ise Adorno’ya göre eğer bilinç düşünsel koşullar tarafından dışlanıp bilinçdışılaşan algı ve deneyimlerin dünyasına hapsedilirse, o zaman genellik bilincin kendisine hükmederek onu istediği şekle sokacak bir kitle konumuna düşürecektir. Adorno’nun şu alıntısını takip edersek:

“Düşünsel süreçlerin ötesinde yer alan bireysel varoluşu tarihsel ritmlere uyarlayan bilinçdışı algı ve deneyimler, dünyanın gittikçe kollektifleşmesini seziyorlardır. Ama bütüncül toplum bireyleri pozitif biçimde kendi içine almaktansa onları ezerek şekilsiz ve istenen kalıba sokabilecek bir kitleye çevirdiği için her birey de durdurulmaz gibi görünen o özümleme ve erime süreçlerini dehşetle izlemektedir. Bir şeyler yapmak ve bir yerlere gitmek, sinir sisteminin yaklaşan ürkütücü kollektifleşmeye karşı bir tür aşı geliştir-

¹⁵⁷ T. W. Adorno, 2004a, s.46.

me çabasıdır, görünüşte özgürlüğe ayrılmış saatlerde kendini kitlenin bir üyesi olarak eğiterek kolektifleşmeye şimdiden hazırlanma çabası.”¹⁵⁸

Bu haliyle kitle konumuna düşen bilinç, ilk başta temel özelliklerini yitirmekle başlamaktadır. Bu özelliklerin en önemlisinin devingenlik olduğunu ifade eden Jay, bilincin kendisini değiştirmekten aciz olduğunu ve değişim için dışsal bir devingene ihtiyaç duyduğunu ileri sürmektedir. Devingenliğin dışsal bir etkiyle idare edilmesi bilincin bir kitle şeklinde yönetilmesini kolaylaştırmaktadır.¹⁵⁹ Çünkü ancak dışsal bir etki sayesinde bilinç her türlü koşullu ve koşulsuz ortama katlanmasını sağlayabilecek kadar “uyumsuzluğun uyumluluğu” haline gelebilir.

Adorno’ya göre uyumsuzluğu uyumlu hale getiren şey toplumun işlevsel yapısıdır. Bu anlamda toplumun işlevsel yapısı “...bütüncül işlevsel bağlama dönüşmüştür; varolan, Başkasına göreceli ve kendi içerisinde önemsizdir. Öznenin tözselliğini kaybetmekte olduğunun yavaş yavaş kavranmasıyla yaşanan dehşet, açıkça dile getirilmese de her tözsellekle bir tutulan Varlığın işlevsel bağlamda kaybolmadan sağ kalacağı tesellisine ilgiyle kulak verilmesini sağlar”¹⁶⁰. Böylesi koşullar altında toplum kendisini bütün bireysel eğilimlerin üstünde tutar ve bu eğilimler toplumsal işlevin tüm alanlarında bir baskıya uğradığı için bireye bunların kabul edilmesi dışında herhangi bir seçenek bırakmaz. Bireyin herhangi bir çıkış yolu bulamadığı bir ortamda ise Adorno’ya göre dayatılan her türlü şey önce yabancı olarak görülse de belli bir yerden sonra bir “hakikat”mış gibi benimsenip normalleşir.¹⁶¹ “Bilinç temelde özü gereği ondan doğması gereken

¹⁵⁸ T. W. Adorno, 2005, s.139.

¹⁵⁹ M. Jay, 2014, s. 117.

¹⁶⁰ T. W. Adorno, 2004a, s.65.

¹⁶¹ T. W. Adorno, 2003, s.193.

şeye yoğunlaşır. Fakat bu hakikat içerisinde düşünce tarafından ‘gözlemlenen’ düşünce, nesnel bir varoluşa ve böylesi nesnelliği pasif olarak kaybeden bir ögeye indirgenmesiyle¹⁶² bilincin varlığı kitleselleşmeye feda edilir.

Kitleselleşmeyle birlikte bilincin yitirdiği bir diğer özelliğe gelirsek, Adorno’ya göre bir tür “deneyim tükenmesi” yaşanmaktadır. Deneyim, Adorno’da her şeyden önce spekülatif söylemin temel aracıdır. Aynı zamanda bir deneyimin “eksiksiz nesnelliğe” ulaşması da, “deneyimlere bellekte uygun bir anlatısal düzen verilmesiyle”¹⁶³ ancak mümkün olur. Adorno’ya göre deneyim ile ilgili bu yöntem Proust’un yöntemidir. “Böyle bir nesnelliğin ölçüsü yinelenen sıralama yoluyla açıklamaların doğrulanması değil; daha çok, umut ve düş kırıklığı yoluyla ulaşılan bireysel insan deneyimidir. Bu deneyim, anımsama sürecinde, onaylama ya da yadsıma yoluyla gözlemlerini belirgin kılar.”¹⁶⁴ Gerek umut gerekse de düş kırıklığı deneyimleri, herkesin sahip olduğu genel savlar olmakla birlikte, aslında tekil bir meydana gelişe sahiptir. Dolayısıyla bir deneyimin yolu aslında daima tikelin bakış açısı çerçevesinde olmakla birlikte tümel ile tekilin arasındaki ilişkinin bir yoludur. “Bir deneyim yolunun örnek ve nesnel olup olmadığı sorusu, ancak geçilen *yolun* düzenliliğini sorgulayan bir anımsama ve anlatma çalışması şeklinde yanıtlanabilir.”¹⁶⁵ Bernstein’a göre tüm anlatısal anımsamaların kendisi “insani deneyim söylemlerinin, ortaya çıktığı tekil yolu aşır nesnellik düzeyine ulaşan egemen biçimidir ya da biçimiydi”¹⁶⁶. Fakat geline süreçte anımsamaya dayalı tüm anlatılar artık sahip ol-

¹⁶² T. W. Adorno, **Against Epistemology: A Metacritique Studies in Husserl and the Phenomenological Antinomies**, Polity, 2013, s.49.

¹⁶³ J. M. Bernstein, “Görünüşü Kurtarmak Niye? Metafizik Deneyim ve Etiğin Olabilirliği” **Co-gito Dergisi: Adorno: Kitle, melankoli, Felsefe**, Sayı:36, Yaz 2003, s.201-233, s. 205.

¹⁶⁴ T. W. Adorno, **Notes to Literature**, Volume 1, Columbia University, 1991, s.8.

¹⁶⁵ J. M. Bernstein, 2003, s.205.

¹⁶⁶ *ibid*, s.205.

dukları yetkeyi yitirmiştir. Bu durumla birlikte anlatıların yetkesinin çökmesi daha büyük bir çöküşü beraberinde getirmiştir. Bu da deneyimin çökmesidir. Zira Adorno'ya göre deneyimin çökmesi her türlü şeyi ulaşılmaz bir hale sokmuş ve bir tür “deneyim tükenmesi” olarak ifade edebileceğimiz bu ulaşılmazlığın ortaya çıkmasıyla birlikte ne özne ve nesnenin ne de tümel ve tikelin birbirinden ayrılmasını doğrudan yaşayabiliyoruz.

“Tüm güçlü gerçeklik ile güçsüz özne arasındaki oransızlık, gerçekliğin gerçek dışı hale geldiği bir durum yaratır, gerçeklik deneyimi öznenin kavrayışının ötesinde olduğu için. Gerçekliğin fazlası, gerçekliğin yıkımıdır. Özneyi katletmekle, gerçekliğin kendisi cansızlaşır... Deneyimin iliği emilip alınmıştır somuttan. Bütün deneyim, ekonomik yaşamdan uzaklaşan deneyim de dahil olmak üzere, bir deri bir kemik kalmıştır.”¹⁶⁷

Deneyimin tükenişini Adorno'da deneyimin bir tür ortadan kalkması şeklinde anlamakta fayda var. Öyle ki Adorno “kimin deneyimi?” veya “neyin deneyimi?” sorularına cevap aramaya çalışmaz. Onun için problem hiçbir zaman deneyimin öznesini veya nesnesini bulmak değildir. Çünkü ona göre önemli olan deneyimin gerçekleştiği koşulları bulmaktır. Bu anlamda mevcut toplumsal koşullar ve zihinsel üretim güçlerinin her şeyi bir tahakküm edasıyla kontrol altına aldığı bir durum içerisinde Adorno bireylerin kendi deneyimlerine güvenmesini sağlayacak koşulların olanağının ortadan kalktığını ileri sürmektedir.¹⁶⁸ Bunu bir tür “deneyim tükenmesi” olarak ifade eden Adorno'ya göre

¹⁶⁷ Adorno'dan aktaran: J. M. Bernstein, 2003, s.205

¹⁶⁸ T. W. Adorno, 2004a, s.41.

bir baskı ortamında, bilinçdışılaşan bilinç algıları özgünlüğünü yitirerek bir şeylere dahil olur.¹⁶⁹

Tüm bu süreçte Rodrigues ve Franciscatti'ye göre Adorno'da bireyi iki yönlü ele almak gerekir. Birey, bir yönüyle bir toplumsal arabulucu ve diğer yönüyle ise kendisinin bilincinde olan bir varlıktır. Bu iki yazar bireyde bunları birbirinden ayırmazken onlara göre bireyin kendi düşüncesinin nesnesi olabilmesi için de aynı zamanda bir öz-bilince sahip olması gerekir. Bu anlamda ne arabuluculuk olmadan bireyden bahsedilebilir ne de birey olmadan bir bilinçten bahsedilebilir.¹⁷⁰

Arabuluculuk ve bilinç birey bağlamıyla birbiriyle böylesi bir şekilde ilişkililikten söz konusu olan bu iki yazar bilincin kendisinin nasıl geliştiği gibi önemli bir soruya da cevap vermektedir. Onlara göre bireyin sahip olduğu bilinç ancak bireyin kendisinin dışındaki bir dışsal öge ile ilişkilenebilmesiyle ortaya çıkabilecek bir şeydir.¹⁷¹ Bu da toplumsal arabuluculukta kültürel öğelerin kendisiyle gelişir.¹⁷² Ancak temel bir problem vardır ki o da kültürün ilişkilendiği şey.

Boucher kültürün “devlet kapitalizmi”nin bütünselliği tarafından sarıldığını ileri sürmektedir. Bu sarılma, kültürün tüm var oluş koşullarını belirlediği gibi aynı zamanda kitleselleşmeye giden bir süreç yaşatıp bir tür “tek boyutlu” toplum idealini ortaya çı-

¹⁶⁹ T. W. Adorno, 2005, s.139.

¹⁷⁰ P. O. G. Rodrigues ve K. V. S. Franciscatti, “Notes on individual and consciousness in Max Horkheimer and Theodor W. Adorno”, **Psicologia USP**, 2017 I volume 28 I número 2 I s. 256-265, s. 262.

¹⁷¹ Hegel de Adorno gibi bilincin varlığını, dışsal bir öge dolayısıyla düşünür. Ancak Adorno'dan farklı olarak Hegel'e göre birey, kendi bilincine yine kendisi gibi bir diğer bilinç sahibi bir varlıkla karşılaştığında farkına varırken Adorno'da ise dışsal olanın yerini kültürel öğeler almaktadır.

¹⁷² P. O. G. Rodrigues ve K. V. S. Franciscatti, 2017, s. 264.

karmaktadır.¹⁷³ Tek boyutlu toplum Marcuse'ye göre "toplumsal ilişkileri örgütleme ve devam ettirme (değiştirme) tarzıdır; egemenlik ve denetim için araçtır, davranış örüntüleri ve yaygın düşüncenin bir tezahürüdür"¹⁷⁴. Toplumda bireylere belli egemenlikler ve denetimler uygulayıp özgürlüklerini ellerinden alarak onları baskı altına almaktadır. Bireyde eleştirel düşünme yetisinin yitirilmesine sebep olan bu durum, onu bir dizgeye bağlı hale getirmektedir.¹⁷⁵ Bu dizge belli bir yerden sonra kişilik yapısında bazı değişimler gerçekleştirerek otonom bireyden itaatkar bir öznellik biçimine geçişi gerçekleştirmektedir.¹⁷⁶

Kültür, bu koşullar altında bağımsızlığını yitirmiştir. Zira Adorno'ya göre kültür artık ideolojinin bir parçası haline gelmiştir. Ancak ideolojik durum içerisindeki bu kültürü desteklemek de karşı çıkmak da sorunlu hale gelen bir çıkmazı yansıtmaktadır. Adorno, kültürün içerisinde bulunduğu çıkmazı şu sözlerle ifade etmektedir:

"...kültür, artık tamamen ideoloji haline gelmiştir. Bunun karşısında insan bir antinomiye yakalanır; zira kim bu kültürün korumasını dilerse o kişi bu kültürün sahteliğine ve genel olarak ideolojik yanılsamasına kendini ortak eder; ama her kim böyle yapmaz ve bir *tabula rasa* oluşturulmasını talep ederse, kültürün üzerinde yükseldiği ve kültür dolayımının aslında yumuşamış olduğu barbarlığı doğrudan destekler."¹⁷⁷

¹⁷³ G. Boucher, **Yeni bir Bakış Adorno**, Yetkin Başakavak(çev.), Kollektif, 2013, s. 48.

¹⁷⁴ H. Marcuse, "Some Social Implications of Modern Technology", **The Essential Frankfurt School Reader**, Continuum, 1998, s. 138-139.

¹⁷⁵ M. Herbert, 2002., s. xlii.

¹⁷⁶ G. Boucher, 2013, s. 48.

¹⁷⁷ T. W. Adorno, **Metafizik Kavramlar ve Sorunlar**, İsmail Serin (çev.), İthaki, 2017a, s. 196.

Kültürün içerisine düşmüş olduğu bu çıkmaz tamamıyla kültürün bir ideoloji haline gelmesinden kaynaklanmaktadır. Adorno'ya göre kültürün bu çıkmazını görüyoruz, fakat onu bir tarafa bırakamıyoruz. Çünkü hayatımıza öyle işlenmiş ki onu bırakmamız durumunda daha da büyük bir felaketle karşı karşıya kalabileceğimizi düşünürüz. Ancak Adorno kültürün tam da hayatımızdaki bu bırakamamazlıktan güç aldığını düşünmektedir; bir yandan onu bırakmanın bizim için kötü olacağını kanıksatması ve diğer yandan ise geleceğe dair daima umut vaat ederek her geçen gün üzerimizde daha büyük bir baskı aracına dönerek tüm şeylerle üzerimizde adeta politik bir çatışkı olarak yerini koruması.

“Kültürün sırf bir iktidar aracına dönüşmesi, yalnızca benzerlerin benzerlerle başına gelir; zira kültür her zaman iktidarların ağına düşmüştür. Ancak, bu feshedilmenin kendisi kültürden daha iyi bir şey değildir; hatta daha kötüdür, zira kültürün işlenmiş olduğu ve denetimin hep aynılığının ötesine gitmiş vaat ve umut unsurunu bile boğar ve onu -bu doğrudan baskı halinin özgürlük olduğuna halkı ikna etmeye uğraşırken- doğrudan bir baskıya geri döndürür. O yüzden bu kültürel ve felsefi antinomiye işaret ederken siyasal bir antinomiye de ifade ettiğime inanıyorum.”¹⁷⁸

İki durumda da, kültürün bir şekilde ideoloji tarafından desteklendiği gerçeği içerisinde her türlü şey neticede insana dair bilinç biçimlerini yansıtır. Bu bilinç biçimleri de içerdiği etkinlik alanlarına göre birbirinden farklılık göstermektedir. Çünkü edebiyat, dil, sanat, hukuk gibi geniş bir şemayı yansıtan kültürde bu alanların kendisine özgü bilinç biçimlerine sahiptir.¹⁷⁹ Ancak Delalloğlu'nun ifade ettiği gibi tüm bu bilinç biçimleriyle

¹⁷⁸ ibid, s.197.

¹⁷⁹ Ö. Kulak, 2017, s.29.

birlikte her şeyin ekonomi ve politika ile çözülemeyeceği, kültürü de dikkate almamız gereken bir toplumda kültürün hegemonya ve bir ikna süreci olarak durduğu gerçeğini sürekli göz önünde bulundurmalıyız.¹⁸⁰ Yalnız Adorno bu kültürü, endüstrileşmenin bir parçası olarak kültür endüstrisi kavramı ile açıklamaktadır.

Böylece tüm buraya kadarki kısmı özetlersek, her ne kadar aydınlanma mitolojik kavrama biçimine bir karşı çıkış olsa da gerek mitoloji gerek de aydınlanmanın düşünme biçiminde akıl temelde yalnızca belli amaçları yerine getiren bir araç konumundadır. Kendisine sunulan her türlü şey, onun yerine getirmesi gereken temel hedef haline gelmiştir. Bunun dışında kalan her türlü şey belli bir toplumsal ve düşünsel baskıya uğratılarak bu çemberin dışına itilmiştir. Ancak Frankfurt Okulu düşünürlerinin eleştirilerinin temelini oluşturan bu durum, yukarıda da değindiğimiz gibi belli bir yerden sonra akıllı devreden çıkararak onu akıldışlaştırmıştır. Akıldışlaşan bir ortamda gelişen her türlü dayatma insanların kendi bilinç deneyimlerine olan güveni zayıflatmaktadır. Zayıf bilinci hastalıklı olarak kabul eden Adorno'ya göre böylesi bir durum zaten hastalıklı bir bilince ihtiyaç duymaktadır. Çünkü her şeyden önce ancak hastalıklı bilinç çeşitli toplumsal koşullar altında kültürel öğelerin etki ve dayatması karşısında “sessiz” kalabilir. Bu “sessiz”lik beraberinde birçok problemi getirmekle birlikte ifade edebileceğimiz en büyük sorun, kültürel öğelerin çeşitli endüstrileşen koşullar altında tek boyutlu bir düşünüşü ortaya çıkmanın bir aracı haline gelerek kitleselleşmenin yolunu açmıştır.

¹⁸⁰ B. F. Dellaloğlu, 2003, s.23.

2. BÖLÜM: ADORNO'DA KİTLESELLEŞEN BİLİNCİN VARLIĞI: KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ

Bir önceki bölümde bilincin kitleselleşmesindeki arkaplan ele alındı. Sıra ile ifade edilirse, bunun için temel öncelik başta Adorno olmak üzere Frankfurt Okulu düşünürlerinin Aydınlanma düşüncesi ile ilgili eleştirisinde mitolojik anlama biçiminin nerede konumlandırıldığı ve daha sonra ise bu anlama biçiminin yıkılmasına sebep olan aydınlanmacı aklın belli bir yerden sonra akıldışlaştığını ele almak oldu. Ardından, mevcut akıldışlaşan ortamda oluşan baskı ile birlikte insanların bilinç deneyimlerinin de bu durumu olumlayan bir şekilde işlediğinin üzerinde duruldu. Bu olumlamanın temelinde bilincin bireyselliğinin çeşitli koşullar altında toplumsal genelliğe feda edilmesi olduğu nu gösterdik. En son, bu sürecin arkaplanda bilincin kitleselleşmesini doğurduğunu ve bunun da kültürel öğelere yansıdığının üzerinde durmuş olduğunu gösterdik. Tüm bunlarla temel amacımız, düşünce biçimimizdeki değişimin toplumsal alandaki davranış ve yaşam biçimini de değiştirerek bilincin kitleselleşmesini ortaya çıkardığını göstermek oldu. Ancak bu değişimi daha yakından ele alırsak, Adorno'da kültürün endüstriyel bir şeye dönüşme süreci ve bu sürecin kitleselleşmeyi nasıl doğurduğunu ele almak bu değişim sürecinin toplumsal alanda somut olarak nasıl sağlandığının açığa çıkarılması açısından aydınlatıcı olacaktır.

Bunun için bu bölümdeki temel öncelik Adorno'ya göre kültür endüstrisinin ne olduğu ve toplumsal alanda nasıl işlerlik kazandığını göstermek olacak. Daha sonra ise böylesi bir kültürün bilincin kitleselleşmesinde nasıl bir rol oynadığı “yabancılaşma”, “şeyleş-

miş bilinç” ve “yanlış bilinç” gibi kavramlar üzerinden irdelenecektir. Bu bölüme “kültür endüstrisi” kavramını ele almakla başlamak önemli olmaktadır. Zira ilk defa Adorno ve Horkheimer tarafından Türkçe adıyla *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı kitapta dile getirilen “kültür endüstrisi” kavramı kültürün yeni bir formu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu form bu alandaki tartışmalar için yeni bir tanımlama olmakla birlikte onun çerçevesini çizerek başlamak bilincin kitleselleşmesindeki rolünü göstermek açısından daha anlaşılır olacaktır.

Adorno buradaki rolü göstermek için kültürü çok geniş bir perspektiften ele almaktadır. Ona göre kültür, geldiğimiz dönem itibariyle çeşitli şeylere maruz kalarak değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Bu değişim ve dönüşümün başında ise kültürün ticarileşen bir şey haline gelerek kullanılabilir ve tüketilebilir bir metaya dönüşmesi olmuştur. Bunun sonucunda da kültürün bu metalaşan değer içerisinde, endüstrileşen bir kavrayışla onun ticari yönünü kontrol altında tutanlar aynı zamanda insanların benzer davranış kalıpları ortaya çıkarmalarını sağlayarak toplumsal alanda somut olarak belirginleşen kitleselleşen bir bilinci de ortaya çıkarmıştır.

Bu bölümdeki bir diğer öncelik ise kitleselleşmiş olan bu bilincin nasıl bir hal aldığını göstermek olacaktır. Bunun üzerinde durmak önemlidir. Zira yukarıda bahsedildiği gibi mevcut bilinç “hasta” ve “güçten düşmüş” bir haldedir. Böylesi bir bilincin kültürün endüstrileşen değeri içerisinde bir yansıması olmaktadır. Bu yansımanın bilinçte bir dizi değişim ve dönüşüme sebep olduğu anlatılacak olan bu kısımda bir yandan bilincin yabancılaşma hali yaşayarak şeyleştiği, bir diğer yandan ise bu bilincin yanlış bir bilince dönüşerek kitleselleşme için bir zemin hazırladığı üzerinde durulacaktır.

2. 1. Kültürün Endüstrileşme Süreci

Bu bölümde kültürün değişim ve dönüşüm sürecindeki rolü üzerinde durulacaktır. Bunun için öncelikle kültürün toplumsal alanda her şeyi dizayn etmede yönetim kavramı ile olan ilişkisini ele alacağız. Ardından ise kültürün gelişen süreçte endüstriyel bir şey haline gelerek kültür endüstrisi kavramını ortaya çıkarmasıyla toplumsal alanda bir kitleselleşmenin zeminini hazırladığını göstereceğiz.

2. 1. 1. Kültür ve Yönetim İlişkisi

Kültür kavramını genel anlamda ele aldığımızda bir çok şeyi içerisinde barındırdığını söyleyebiliriz. Gelenek, görenek, ahlak, edebiyat, hukuk ve sanat diye ifade edebileceğimiz büyük bir dinamik şemayı ifade eder. Ancak Adorno'nun belirttiği haliyle kültür, geldiğimiz dönem itibariyle bunlardan öte çok farklı bir noktada bulunmaktadır. Ona göre sanayi gelişiminin öncesinde kültür, toplum içerisinde belli bir çeşitliliği ifade etmekteydi. Yerden yere göre değişen kültürel özellikler kendi içerisinde bir zenginliğe sahipti. Oysa sanayileşme ile birlikte kültür yeni bir aşamaya geçerek her şeye benzerlik bulaştırmış ve akılsal bir değer üzerinden yükselen “bütün film, radyo ve dergiler tek bir sistemin parçası haline gelip her bir dal kendi içerisinde söz birliği içerisinde oluşarak”¹⁸¹ kitleselleşmenin zeminini de hazırlamıştır.

Kültürün böyle bir zemini hazırlaması sürecinde öncelikle kültürün hangi noktalarda durduğunu ele almak, onu daha iyi anlamamız için uygun olacaktır. Kültür, Alman düşünce geleneği içerisinde iki anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. İlk anlamıyla kültür, yönetim kavramından ayrı bir şekilde düşünülmecek bir şeydir.¹⁸² Bu haliyle kül-

¹⁸¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.128. (vurgular bana aittir)

¹⁸² T. W. Adorno, **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Nihat Ülner, Mustafa Tüzel(çev.), iletişim, 2011a, s.121.

tür, Adorno'ya göre toplumsal yapının temeli olan felsefe, din, bilim ve sanatı aşan ve kapsayan bir tını temsil etmektedir. Adorno'nun ifade ettiği kültür tanımlaması bu anlamda, içerisinde barındırdığı her türlü şeyi "yukarıdan bakarak bir arada toplayan, taksim eden, ölçüp biçen, organize ederek"¹⁸³ yöneten bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürün yönetimle olan bu ilişkisini radyo yayını üzerinden örnek veren Adorno, aralarındaki bağlantıyı şu ifadelerle açıklamaktadır:

"Az ya da çok bir düzey ve eğitilmişlik tasavvuruna karşılık düşen ne varsa bu başlık altına girer; eğlence alanı ise, aslında tin olmayan bir tını, yani müşteriye hizmet olması beklenen, hafif müzik ve onun edebiyat ile tiyatrodaki karşılıklarına ayrılmış bir idari alandır."¹⁸⁴

Bu yüzden bu anlamıyla kültür, tüm alanları dizayn eden yönetici bir güç olarak belirleyici bir özellik taşımaktadır. "Başından her filmin nasıl biteceği, kimin ödüllendirilip kimin cezalandırılacağı ya da unutulacağı anlaşılır ve dahası kulağı alıştırmış dinleyici hafif müzikte şarkının ilk ölçülerini duyar duymaz parçanın devamını kolayca kestirip, tahmini gerçekten doğru çıktığında da sevinmesi"¹⁸⁵nde olduğu gibi her türlü öge belli bir yönetim algısıyla yönlendirilip şekillendirildiği için bu yönlendirme içerisinde, tüm şeyler birbiriyle ayrılamaz bir bütünlüğe sahip olur. Dolayısıyla Adorno'ya göre kültürün yönetim ile olan ilişkisine baktığımızda aslında kültürün kendi içerisinde zaten yöneten ve onları şekillendiren bir özellik ile iç içe olduğunu görürüz.

¹⁸³ ibid, s.121.

¹⁸⁴ ibid, s.122.

¹⁸⁵ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.133.

Bir diğ er anlamıyla ise Adorno'ya göre kültür, Alman d    nce geleceği içerisinde yöne-
tim ile kar  t bir Şey olarak da karşımıza çıkmaktadır. "Dokunulmayan, herhangi bir tak-
tik ya da teknik kaygıyla üzerinde oynanılmayacak, daha yüksek ve daha saf bir Şey"¹⁸⁶
olarak tasarlayan bu anlayışa göre kültür kendisine has bir özelliğe sahiptir. Bütün top-
lumsal koşulların üzerinde olup insani bir  z n kendisi olarak karşımıza çıkmaktadır.
Bu haliyle kendisine has bir özerklikle tanımlanan kültür, yönetimle ili kilendirilmekten
uzaktır.

Özetlersek, kültürün hem yönetimle ilişkili hem de ona kar  t olması gibi bir paradoksa
sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kültürün bu paradoksal durumu üzerinde duran Bauman-
'a göre bu kar  tlık kendi içerisinde bir çatışmayı doğurmaktadır. Çünkü iki tanımlama-
nın birbirlerinin tam zıddı olduğu gibi aynı zamanda yöneten ve yönetilen arasındaki
ilişki de belirsizdir.¹⁸⁷ Ancak Adorno'ya göre kültür bu iki tanımlama içerisinde her ne
kadar bir paradoks olarak görülüp bir belirsizlik ifade etse de aslında "kültür, planlanıp
yönetildiğinde zarar görür; kendi haline bırakıldığında, kültürel olan ne varsa yalnızca
etkisini değil varlığını da yitirmeye yüz tutar"¹⁸⁸. Bu yüzden kültür ve y netim¹⁸⁹ top-
lum içerisinde belli bir uyumla i  içe geçmiş öğeler olarak birbirinden çok da ayrılan
 eyler değildir. Çünkü Adorno'ya göre kültürel öğeler, toplum içerisindeki belli kurum-
sal yapıların uzmanlarının yönetim dizaynının süzgecinden geçer.¹⁹⁰ Bu dizayn, belli

¹⁸⁶ T. W. Adorno, 2011a, s.122.

¹⁸⁷ Z. Bauman, "Culture and Management", **Parallax**, 2004, vol. 10, No. 2, s. 63–72 , s.64.

¹⁸⁸ T. W. Adorno, 2011a, s.122.

¹⁸⁹ Adorno, yönetim kavramını geleneksel anlamından farklı bir Şekilde kullanmaktadır. Ona göre yönetim artık geldiğimiz dönem itibariyle sadece devletler ve yerel yönetimlerle ilgili de-
đildir. Aynı zamanda toplumsal kuvvetlerin her birini ve bu kuvvetlerin toplumun kendisinin
sahip olduğu dinamikleri dolayısıyla yönlendirme veya dönüştürme çabasının kendisini de y -
netim çerçevesinde değerlendirmemiz gerekmektedir.

¹⁹⁰ T. W. Adorno, 2011a, s.122-123.

uzmanlar tarafından hazırlandığı için her şey kültür ve yönetimin birleşimi olan tek yönlü bir bütünlük olarak karşımıza çıkmaktadır.

Adorno'yu böyle bir sonuca götüren şey aslında kültürün yönetimle hem ilişkili hem de ilişkisiz oluş paradoksunun yarattığı sonuçtur. Ona göre kültürün yönetim ile ilişkili olması kültürel öğelerin her birinin toplum için genel ölçüt olacak bir şey şeklinde kullanılması demektir. Bu da onun ideolojik bir şeye dönüşmesine sebep olur. Ancak diğer yandan kültürün yönetimden uzak olması da onun bütünüyle nötr bir şey haline gelmesi demektir. Bu ise daha kolay bir şekilde yönetilebilir bir şey olmasını sağlar. Dolayısıyla sonuç itibarıyla kültürü yine ilk baştaki nokta olan yönetim ile ilişkili bir şey olarak ele almamız gerekecek ve bu gerekliliğin de toplumsal bütünlükle bir bağı olacaktır.

Böylece kültürü içerisinde barındırdığı bütün her şeyi dizayn eden bir yönetim algısıyla ele alan Adorno'ya göre kültürün toplumsal bütünlükle bağı daima bir şekilde mevcut olmuştur. Hiçbir zaman kendi kendisi ile tanımlanamaz. Çünkü kültür her ne kadar bir yönetim algısı ile ele alınsa da ne herhangi bir sınıfın çıkarlarını yansıtmaya ne de bütünden kopma çabası içerisinde. Bu yüzden, Dellaloğlu'nun ifade ettiği gibi kültürün ilgilendiği şeylerin başında, sahip olduğu görüngülerin, yalnızca bütünü oluşturan alanların herbirinin birbirleriyle hangi koşullarda ilişki kurdukları ve bu görüngülerin onlar tarafından nasıl belirlendiği durumu gelir.¹⁹¹ Ancak Adorno'ya göre mevcut haliyle koşulların ilişki ve belirlenimi endüstrileşmenin kendisinden etkilenmektedir. Kültür de bu durumdan pay alarak endüstrileşmenin bir parçası haline gelmiştir.

2. 1. 2. Endüstriyel Olarak Kültür

¹⁹¹ B. Dellaloğlu, **Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum**, Say, 2014, s.108.

o dönemdeki ortodoks marksizmden farklı olarak, faşizmi hiç bir zaman kapitalizmin ekonomi politiğinin doğal bir sonucu olarak tanımlamayı yeterli görmemiş ve sürekli olarak faşizmin ideolojik ve kültürel boyutu ile ilgilenmiştir.”¹⁹⁴

Bu zemin içerisinde Adorno’ya göre insanların tüm düşünceleri ve eylemleri her şeyden önce kendilerini korumayı amaç edinirler. Ancak bu durumun insanların kendi ve dış dünyaları arasındaki ilişkiyi bütünüyle yalnızca amaçlılık üzerinden inşa etmesi sonucuna götürdüğünü düşünen Adorno’ya göre, insanların kendileri için amaç edinip ulaşmaya çalıştıkları tüm rasyonaliteler, onların uygun yollarla denetime uğramalarını sağlayan kabiliyeti ifade eden bir hale gelmiştir. Bu da Reijen’in ifade ettiği gibi insanın kendisini koruması ve yitirmesi arasında gerçekleşebilecek bir “çatışma”yı beraberinde getirmiştir.¹⁹⁵

Reijen’e göre ortaya çıkan çatışma içerisinde insanın kendisini “yitirmesi” doğal bir süreç olarak kendini koruma düşüncesi üzerinden bastırılmıştır. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken nokta hem çatışmanın hem de doğallaştırmanın bir arada olmasıdır. Reijen bu zıtlığın kültürel gelişmeleri kendi içerisinde bir anlamıyla elimine ettiğini düşünür. Çünkü ona göre “bu çatışmalar kültürel gelişme olarak saydamlaşan dinamik üzerine temellendirilmiştir. Rasyonaliteyi denetim ‘ortamı’ olarak geliştirmek, kültürün değeri ve hedefi olarak görünür”¹⁹⁶.

¹⁹⁴ ibid, s.110.

¹⁹⁵ W. van Reijen, **Adorno Bir Giriş**, Mustafa Cemal(çev.), Belge, 1999, s.44.

¹⁹⁶ ibid, s.44

Adorno'ya göre kültürün mevcut değeri ve hedefi, kendi içerisinde büyük bir çelişkiyi barındırmaktadır. Her şeyi "olması gerekenden" farklı bir şekilde göstermektedir. Bu çelişkinin temel ögesi Adorno'ya göre kültürel öğelerin kendisidir. Kültürel öğeler, Adorno'nun ifade ettiği gibi var olan toplumsal gerçekliği yanılsama içerisinde göstermenin bir aracı durumundadır. Çünkü toplumsal alanımızdaki maddi koşulların kültür yardımıyla manipüle edildiğini düşünen Adorno, bu manipülasyon hali içerisinde insanların "uyuşturularak" varolan kötü koşullara karşı duyarsız bir hale getirildiğini düşünür.¹⁹⁷

Bu koşullar altında Adorno'ya göre kültür ile aklın işleyiş tarzı aynıdır. Adorno açısından akıl, kendi içerisinde kendi gerçekliğini oluşturabilecek bir güce sahiptir. Bu gerçeklik, kendisi dışındaki bir tasavvura ihtiyaç duymaz. Yalnızca kendisinin kurmuş olduğu tasavvurun gerçekliğine bağlı kalması yeterlidir. Aynı şekilde kendisinin kurmuş olduğu gerçekliğin yeterliliği açısından kültürün temelinde yatan şey de budur. Dolayısıyla hem aklın hem de kültürün işleyişinde benzer bir anlayış bulunmaktadır. Ancak Adorno'ya göre Alman idealizminin temellerini oluşturan bu anlayış, kendi içerisinde bir paradoksu da ortaya çıkarmaktadır.¹⁹⁸

Adorno bu paradoksun kültür kavramının farklılaşan temellendirmesinden kaynaklandığını düşünür. Ona göre kültür kavramı geleneksel anlamda bir toplumun maddi olmayan unsurlarını temsil etmektedir. Ancak mevcut haliyle birlikte kültüre has kabul edeceğimiz bütün şeyler rasyonelleşerek maddi üretim ilişkilerinin bir parçası haline gelmeye başlamıştır.¹⁹⁹ Bu durumu kültürün endüstrileşmesi olarak kabul eden Adorno'ya göre

¹⁹⁷ T. W. Adorno, *Minima Moralia*, Verso, 2005, s.43.

¹⁹⁸ T. W. Adorno, 2006, s. 79.

¹⁹⁹ T. W. Adorno, 2011a, s.123.

her türlü şey “kitleler tarafından tüketilmeye uygun ve bu tüketimi büyük ölçüde belirleyen ürünlerin çok planlı bir şekilde hazırlanmasına”²⁰⁰ yol açan bir kültür endüstrisi kavramını ortaya çıkarmıştır.

Kültür endüstrisinde her türlü şey Adorno’nun ifade ettiği gibi merkezi bir aklın süzgecinden geçer. Bu temellendirmede tüm şeyler çok iyi bir şekilde planlanan iktisadi işlevin bir parçasıdır.²⁰¹ Her şey bir şekilde bu işlevin bir noktasında kendisini bulur. Dolayısıyla hiçbir şey bu işlevin dışına çıkamaz. Çünkü çıktığı andan itibaren merkezi denetim tarafından bireysel bilincin denetimi yoluyla bastırılır. Bunun sebebi Adorno’ya göre kültür endüstrisinin insanların o andaki geçici ruh halinden ziyade insanların “ruhları”nın kendisinin kültür endüstrisi sisteminin bir parçası haline gelmesinden kaynaklanır.²⁰²

Kültür endüstrisinin tüm araçlarında çok basit bir şekilde işleyen bir sistem vardır. Örneğin, hangi sanat eserini ele alırsak alalım, kültür endüstrisinin işlenme biçimi hepsinde aynıdır. Bir dizideki önemli düğüm noktasının işlenmesi, bir müzik bestesindeki uyarlanması veya bir eserin filminin uyarlanmasında belli bir anlayışın eseri olarak bütünüyle aynı yöntemle sahneler/bölümler birbirlerine bağlanmaktadır. Çünkü hepsi düzenleyici ve belirleyici bir amaçsallıkla şekillenen bir anlayışın işlevine maruz kalmakta; teknik ve uzman personelden oluşan ve tüm ayrıntıların ekonomik bir seçme mekanizmasının parçası olarak anlaşılması gereken aygıtın parçası haline gelen akıl. Dolayısıyla Adorno’nun vermiş olduğu sanat eseri örneğinde olduğu gibi önemli olan sadece

²⁰⁰ T. W. Adorno, “Culture Industry Reconsidered”, **New German Critique**, No. 6 (Autumn, 1975), s. 12-19, s.12.

²⁰¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.129.

²⁰² *ibid*, s.130.

sunulan tekniğin işlenmesi olduğu için izleyicisinin veya dinleyicisinin isteklerini karşılamaktan da uzaktır.

“Eğer bir sanat dalı araç ve içerik bakımından kendisine çok uzak düşen başka bir sanat dalıyla aynı reçeteyi uyguluyorsa; radyodaki ‘pembe dizi’lerin dramatik düğüm noktaları, cazın en üst seviyelerinde olduğu gibi ‘jam’ diye üstesinden geline teknik sorunların nasıl çözüleceğine ilişkin öğretici örneklemeler haline geliyorsa; Beethoven'a ait bir bölümün serbest bir ‘uyarlaması’ bir Tolstoy romanının filme uyarlanmasıyla aynı kurallara uyuyorsa, izleyicilerin kendiliğinden isteklerini karşılamaya çalışmak havadan bir bahaneye dönüşür.”²⁰³

Her şey yalnızca bireye sunulanın işlenmesine yöneliktir ve buna bağlı olarak bireylerin istekleri kültür endüstrisi tarafından bastırılmaktadır. Yerine kültür endüstrisinin bireye dayattığı koşullar getirilir. Çünkü her şey yalnızca kültür endüstrisinin işlenmesine yönelik alan içerisine sıkıştırılmıştır. Dolayısıyla birey sıkıştırılmış bu alanda kültür endüstrisinin yalnızca bir tüketicisidir. Ancak bu tüketiciilikte birey, Adorno’nun bahsettiği gibi “özel”liğini yitirmiştir. Bunun sonucu olarak “geçmişte, pazar ilişkilerini hesaplayabilen kişinin kendi yaşamını belirlemesi bir ölçüde mümkündü. Bugün ise böyle bir şey için anlamlı bir çerçeve yoktur. Üstelik herkes için geçerli bu. Ne kadar güçlü olursa olsun, ilke olarak şimdi herkes bir nesne durumundadır”²⁰⁴.

Kültür endüstrisi rasyonelleşmiş haliyle her şeyde belirleyici ve karar verici olandır. Tahakkümcü bir özellik göstererek temel bir üst yapı olarak kendisini konumlandırır. An-

²⁰³ ibid, s.130.

²⁰⁴ T. W. Adorno, 2005, s.37.

cak her ne kadar bir üst belirlenim olarak kendisini var etse de, Adorno'ya göre aslında kültür endüstrisinin elinde bulundurduğu gücün ve temel dayanağının rasyonelitesini siyasal ve ekonomik düzenden almaktadır.²⁰⁵ Çeşitli toplumsal ilişkiler yoluyla bireyin itaat ettirilmiş olduğunu düşünen Adorno'ya göre bu sistem içerisinde bireye “bütün mekanizma, verilerini toplayanlar tarafından yani kültür endüstrisi tarafından planlanıyor gibi gözüküp, tüm rasyonelleştirme çabalarına karşın irrasyonelliğini sürdüren toplumun ataleti tarafından endüstri ile dayatılır; işin failleri tarafından sürdürülen bu uğursuz eğilim işin kendisine özgü kurnaz kasıtlılığa dönüşür”.²⁰⁶

Kültür endüstrisi yaşamın her alanını sarmıştır. Yaşamın bütün öğeleri onun sisteminin çarkı içerisine sıkıştırılmıştır. Çünkü gerek iş gerekse de özel yaşam alanımızdaki bütün düzen yalnızca onun çarkını döndürmek için dizayn edilmiştir. Dolayısıyla kültür endüstrisi yalnızca bireysel bir öge olarak ele alabileceğimiz televizyon ve radyo gibi şeylerde kendisini göstermez. Aynı zamanda bütün bir toplumun kendisinin dahil edilebileceği bir toplumsal etkiyle açıklanabilir bir şey olarak vardır.²⁰⁷

En küçük ögeye kadar her şey onun süzgecinden geçirilir. Tüm şeyler iyi bir şekilde planlanmış ve hesaplanmış bir düzene göre hazırlanır.²⁰⁸ Akıl da bu düzenle ortak bir şekilde çalışmaktadır. Onun bu çarkını olumlayan bir şey olarak durur. Çünkü Adorno'nun ifade ettiği gibi akıl iktisadi bir aygıtın yardımcısına dönüşmüştür. Kültür endüstrisinin maddi üretim araçlarının katı amaçlarına hizmet etmektedir. Dolayısıyla akıl, he-

²⁰⁵ A. Swingewood, **The Myth of Mass Culture**, The Macmillan, 1977, s.13., G. Turner, “Culture, Politics and The Cultural Industries: Reviving a Critical Agenda”, **The Routledge Companion to the Cultural Industries**, Kate Oakley and Justin O'Connor(Editor), Routledge, 2015, s. 535-544, s. 536.

²⁰⁶ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.132-133.

²⁰⁷ ibid, s.135.

²⁰⁸ T. W. Adorno, 2005, s.129.

sapçı yönüyle birlikte iktisadi aygıtın kontrolüne girerek kültür endüstrisinin amaçları doğrultusunda genelgeçer öğeler meydana getirmiştir.²⁰⁹ Kültür endüstrisi bu öğeler çerçevesinde “ticari sömürden ödünç alınmış yıldız sistemine dayanır. Kültür endüstrisinin işleyiş yöntemleri ve içeriği insani olmaktan ne kadar uzaklaşırsa, o kadar gayretli ve başarılı bir şekilde, sözde yüce kişilikleri yaygınlaştırır ve başarıyla işgörür”²¹⁰.

Kültür endüstrisi toplumsallığın tüm alanlarını doğal bir kalıpmış gibi öne süren yeti Adorno’ya göre belli uzmanlar yardımıyla hesaplanabilir bir şey haline gelmiştir. Adorno’nun üretici uzmanlar olarak ifade ettiği bu kişiler aslında toplumsal alan içerisindeki bir şeylerin nasıl denetlenebilirliği sağlayacağını rasyonel formunu da oluşturur. Ancak bu denetlenebilirlikte kültürel öğelerin kapsayıcılığı ve dayatılmış olan yapay üslup arasındaki farklılık ortadan kaldırmıştır. Bunun en büyük sonucu “biçimsel devinici” gücün kendisi dışındaki bir şey tarafından dayatılan bir üsluba maruz kalması olmuştur. Dolayısıyla Adorno’ya göre kültür endüstrisinin doğallığın bir formu olarak öne sürdüğü üretici gücün devinimi, kendisi dışında olan bir şey ile aslında yapaylığın formuna dönüşmüştür.

“Doğallık kalıbının yükümlülüklerini kültür endüstrisinin tüm dallarında harfiyen yerine getirebilmek gibi ender bulunan bir yeti, uzmanlığın ölçüsü haline geldi. Neyin nasıl söyleneceği gündelik dilde denetlenebilir olmalıdır; tıpkı mantıksal pozitivizmde olduğu gibi. Üreticiler uzmanlardır. Kalıplar şaşırtıcı ölçüde üretici güç gerektirir ve bu gücü soğurup heba eder. Kalıp kültürel muhafazakarlığın sahici ile yapay üslup arasına koyduğu ayrımı şeytanca köhneleştirmiştir. Ancak biçimin direnç gösteren devinimlerine

²⁰⁹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.37.

²¹⁰ T. W. Adorno, 1975, s.14.

dışarıdan dayatılan bir üsluba yapay diyebiliriz. Ne ki kültür endüstrisinde işlenen malzeme, en küçük ögesine dek, içine geçtiği jargonla aynı aygıttan kaynaklanır.”²¹¹

Ancak Adorno’ya göre insanlar kültür endüstrisinin bu yapaylığı karşısında bütünüyle bilinçsiz değildirler. Bilinçli bir aldanmayı yaşarlar. Küçük bir mutluluk için olsa da önlerine sunulan her türlü şeyi olduğu gibi kabul ederler. Çünkü kültür endüstrisi insanlar için başka bir çıkış yolu bırakmamıştır. Bütün bir toplumsal gerçeklik, kültür endüstrisinin kontrolü ve denetimi altında olduğu için insanlar daha kötü koşullara maruz kalmamak adına kültür endüstrisinin dayatmış olduğu yapay formu temel bir şey olarak seçmek zorunda kalmışlardır.

“İnsanlar sadece deyişteki gibi tongaya basmakla kalmaz, en küçük bir mutluluk vaadinde dahi, altında yatanı görebilecekleri bir aldanmayı arzularlar. Adeta kendilerinden nefret ederek, göz kapaklarını kapanmaya, seslerini onaylamaya zorlarlar, ne için üretildiğinin eksiksiz bir bilgisiyle, haksızca önlerine konanı alırlar. Kabul etmeseler de, hiçbir değer taşımayan tatmin edici mallardan uzak kaldıklarında hayatlarının iyice çekilmez olacağını hissederek.”²¹²

Kültür endüstrisi, her ne kadar her şeyi kendisinin oluşturmuş olduğu yapay form ile ele alırsa da aslında doğal ve yapay gibi iki formu öne çıkarmaz. Her şey kültür endüstrisinde tek bir formdadır. Bu form da doğallığın formudur. Yapaylığın kendisi de bu anlamda doğallaştırılmış bir form içerisinde sunulur. Yapaylık doğallığın karşıtı olsa da Adorno’nun felsefesinin temelinde genel anlamda yatan şeyin tam olarak bunun oldu-

²¹¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.137.

²¹² T. W. Adorno, 1975, s.16.

ğunu söyleyebiliriz: yapaylığın doğal bir formmuş gibi sunulması.²¹³ Bu durumun anlaşılması biraz zor gelebilir. Ancak Adorno'ya göre kültür endüstrisinin temelinde zaten yapaylığın doğallaştırılması gibi bir manipölasyon vardır. Üretim sürecin tüm alanını kendisini olumlayan anlayışın esasları üzerinden inşaa edilen kültür endüstrisi, “ıdrakı engelleyen görüşleri birebir tekrarlayarak, açıkça görünen yanlış bilgilendirme ile belirgin hakikatin sarp kayalıkları arasında ustaca manevra yapar ve kesintisizce her yerde var olan görüşler dünyasını ideal olarak belirler”. Bunun sonucu olarak kültür endüstrisi tekdüzeliğin tek erk sahibi ve hakikatin tek belirleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla kültür endüstrisiyle birlikte “biçimselleştirilmiş aklın zaferi, aynı zamanda öznenin karşısına mutlak, egemen bir nesnellik olarak çıkan bir gerçekliğin de zaferidir”²¹⁴.

Adorno'nun kültür endüstrisi ile ilgili yapmış olduğı eleştirilerin başında onun aldatıcılığı gelmektedir. Ona göre örneğin, bugün kültür endüstrisinin sanat eseri olarak ürettiğı şeyler her ne kadar bir sanat eseri tanımlaması içerisinde kullanılsa da aslında onların hiçbir sanat değeri yoktur. Çünkü kültür endüstrisinin sanat eseri olarak üretmiş olduğı şeyler yalnızca pazar için üretilmiş metallerdir.²¹⁵ Dolayısıyla kültür endüstrisi bu durum içerisinden ikili bir zafer yaşamaktadır: hem nesnel olarak o eserin hakikatinin kendisine sahip olma hem de bu hakikati biçimlendirme.²¹⁶ Adorno'ya göre problem tam olarak bu noktadan başlamaktadır. Bir hakikat kendisi dışındaki bir şey tarafından yönlendirilebiliyorsa onun artık hakikat olup olmadığı konusunda şüphey e düşmemiz gerekiyor.

²¹³ W. van Reijen, 1999, s.44.

²¹⁴ M. Horkheimer, 2004, s.66.

²¹⁵ B. Dellaloğlu, 2001, s.97.

²¹⁶ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.6.

Geldiğimiz süreçte “hakikatin yalan, yalanın da hakikat gibi görüldüğü bir dönemde”²¹⁷ olduğumuzu söyleyen Adorno’ya göre kültür endüstrisini harekete geçiren şey dinamik piyasanın rasyonel değeridir. Bu piyasa içerisinde her şey pazara yönelik üretildiği gibi kültürün kendisi de yine aynı zamanda bu piyasa değeriyle ölçülen bir şeye dönüşmüştür. Ancak Adorno için burada önemli olan nokta belki de bireyin nerededir. Ona göre kültür endüstrisinde her şeyin pazar değeri ile ölçülen durumu içerisinde birey de bütünüyle bu sistemle kuşatılmış ve varlığını sürdürebilmesi için bu sistemin bütün varoluşsal koşullarına uymak zorunda bırakılmıştır. Bunun sonucunda da toplum içerisinde kendisine herhangi bir kaçacak yer göremeyen birey, bu durumun yarattığı “rasyonelleşme sürecinde artık pazarın isimsiz güçlerinin değil, plan yapan bir azınlığın bilinçli kararının eseri olan kitlesel öznelerin kendilerini bilerek uyarlamak zorunda kaldıkları”²¹⁸ şeyler haline gelmiştir.

2. 1. 2. 2. Kültür Endüstrisinin İşlevi

Bireyin bilinçli bir şekilde kendisini uyarlamak zorunda kaldığı bu durum içerisinde, her türlü şeyi kendisinin belirlemiş olduğu hakikat süzgeçinden geçiren kültür endüstrisi için hakikatin temel özelliği, işleyen tek bir akıl aracılığıyla tüm bireylerde aynı kavrayış ve davranış kalıbının sergilenmesi biçimini ifade eder. Ancak sadece bireylerde değil toplumların kendileri de birbirlerine benzeyecek kadar bu aynı olmaktan pay almaktadır. Çünkü Adorno’ya göre kültür endüstrisinin ortaya çıkarmış olduğu hakikat, tüm dalların yapılarının birbirlerine benzetilmesi yoluyla adeta hiç boşluk bırakılmayacak

²¹⁷ T. W. Adorno, 2005, s.108.

²¹⁸ M. Horkheimer, 2004, s.65-66.

bir şekilde dizayn edilip bir toplumda nasıl işliyorsa bir diğ er toplumda da aynı şekilde işleyerek ona hizmet etmektedir.

Her şeyi sarıp sarmalayan kültür endüstrisi, hakikat adına konuşmaktadı r.²¹⁹ Tüm şeyler onun bi imlendirmesinden geçmektedir. Öyle ki Adorno'ya göre kültür endüstrisinin süzgecinden geçmeyen bir şey aynı zamanda inandırıcılığını da yitirmektedir. Bunun sebebi olarak Adorno, bütün toplumsal yapıların kültür endüstrisi ile olan ilişkisinde yattığını d şunmektedir. Çünkü ona göre kültür endüstrisi, kontrol altına almış olduğu tüm toplumsal yapılara belli bir “makulluk” durumu ile yaklaşmaktadır. Kendi süzgecinden geçen şeyleri “makul” olarak kabul ederken diğ erlerini ise belli bir toplumsal muhalefete uğratarak devre dışı bırakır. Bunun sonucunda da kültür endüstrisi, bütün hakikatin temel unsuru olarak hakikati belirleyen biricik şey haline gelmektedir.

“Her açıklama, her haber, her düşünce daha önce kültür endüstrisinin merkezlerinde biçimlendirilmiş olarak geliyor bize. Böyle bir  n-biçimlendirmenin tanıdık izini taşımayan şeylerse inandırıcılıktan yoksun bulunuyor, çünkü kamuoyu kurumları ortaya sürdükleri her şeyi bin türlü olgusal kanıtla ve topyek n iktidarın el koyabildiği her çeşit makullük aylasıyla donatabiliyorlar. Bu türden basınçlara direnen doğrular, imk nsız görünmenin yanında, kültür endüstrisinin son derece yoğunlaşmış yayım aygıtıyla yarışamayacak kadar da güçsüz kalıyor.”²²⁰

Kültür endüstrisi her şey için hakikatin belirleyici bir unsuru haline gelirken Adorno'ya göre kültürel öğelerin herbiri de aynı zamanda bir “yalan konusu” haline gelmektedir.

²¹⁹ T. W. Adorno, 2005, s.44.

²²⁰ ibid, s.108.

Ona göre “insana yaraşan bir toplumda yaşandığı yanılsamasını yaratmakta, bütün insan ürünlerinin temelinde yatan maddi koşulları gözlerden saklamakta ve rahatlatıp uyuşturarak, varoluşun kötü ekonomik belirleniminin sürüp gitmesine hizmet etmektedir”²²¹. Böylece kültür endüstrisi varolan bütün toplumsal koşulları manipüle ederek sadece kendisinin dayattığı yeni toplumsal koşulların kendisini ortaya çıkarmaktadır.

Yeni toplumsal koşullarda, mevcut olan kültür aşındırılıp yerine kültür endüstrisinin hakim olduğu bir ortam gelişir. Bu durum, aynı zamanda kültür endüstrisinin tahakkümü altında yeni bir kültürün de inşa edilmesi anlamına gelir.²²² Adorno’ya göre böylesi bir kültürde her şey kültürel gelişimin saydamlığı üzerinde oturtulduğu için rasyonalite de denetim ortamı olarak gelişir ve kültürün değeri ve hedefi haline gelir.²²³ Dolayısıyla Adorno’ya göre kültür endüstrisiyle gelişen yeni durumda kültür, aklın gerçeklik oluşturduğu bir biçim içerisinde yetişmektedir.²²⁴

Adorno’ya göre kültür endüstrisini temelde kültür kavramıyla birlikte tanımlamaya çalışmaktayız. Ancak her ne kadar bir kültür kavramını içerse de aslında endüstrinin bir parçası olarak ele alınması gerekmektedir. Bunun geldiğimiz noktada kültürün artık maddi unsurların klasik tanımlamalarıyla ele alınabilecek bir şeye dönüşmesiyle gerçekleştiğini iddia eden Adorno’ya göre kültür endüstrisi, her şeyin bir sömürü malzemesi haline geldiği bir dünyada toplumsal sonuçların akılcı işlenerek rasyonelleşmiş bir dünya dizgesiyle “günlük yaşam”ı düzenleyen ve onu belirleyen bir şey haline gelmiştir.²²⁵

²²¹ ibid, s.43.

²²² Ö. Kulak, **Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kısacasında Kültür**, İthaki, 2017, s.91.

²²³ W. van Reijen, 1999, s.44.

²²⁴ T. W. Adorno, *Toplum Üzerine Yazılar*, Belge, 2011b, s.77-80.

²²⁵ E. Lunn, **Marksizm ve Modernizm, Lukacs, Brecht, Benjamin ve Adorno Üzerine Tarihsel Bir İnceleme**, Yavuz Alogan(çev.), Dipnot, 2011, s.236.

Ona göre bu haliyle kültür, endüstrileşen değeriyle özerkliğini yitirmiştir. Tümel tarafından belirlenen bir şey olarak yeniden tanımlanan bir şey haline gelmiştir.²²⁶

Yeniden tanımlama içerisinde kültür endüstrisi her türlü şeyi tüketim endeksine bağlamıştır. “Tüm dallarda, kitleler tarafından tüketilmeye uygun olan ve bu tüketimi büyük ölçüde belirleyen ürünler, çok planlı bir şekilde üretilir.”²²⁷ Bunun için öncelikle bireyin kendisinin belli bir toplumsal koşullar erkine sokulduğunu ifade eden Adorno’ya göre birey bu koşullar içerisinde sermaye erkine maruz bırakılır. Daha sonra ise bu toplumsal koşullar altında bireye kültür endüstrisinin hizmetine sokulan aklın hesapçı yönü aracılığıyla bir üretici ve tüketici dengesi sunularak onun düzenli gruplar altında daha kolay tanımlanmasını sağlamıştır. Adorno’ya göre bu durum, bireyin sahip olmuş olduğu kültürün bireysel değerinin bütünsel olanla birliğini sağlayarak genel ve özel arasında gerçekleşen sahte bir özdeşliği ortaya çıkarmaktadır.²²⁸

Üretici ve tüketici dengesinde akıl da Adorno’ya göre yalnızca “iktisadi” bir işlev görmektedir. Bu, ona göre aklın kendi özerk işleyiş biçimini yitirip sadece kendisini saran iktisadi işlevin yardımcısı haline gelmesinden kaynaklanmaktadır.²²⁹ Çünkü “akıl, katı amaçları doğrultusunda tüm diğer araçları üretmeye uygun, maddi üretimdeki kesin hesaplanmış uğraş kadar melun, genelgeçer bir araç işlev”²³⁰ içerisinde. Dolayısıyla akıl, kültür endüstrisinin işleyiş biçimine uygun çalışan bir şey olarak sadece onun belirlemiş olduğu amaçları yerine getirmeye çalışan bir aygıt dönüşmüştür. Amaçların kendisi de burada dikkat çekicidir. Adorno’ya göre amaçları içerisinde “kültür endüstrisinin

²²⁶ B. Dellaloğlu, 2014, s.109.

²²⁷ T. W. Adorno, 1975, s.109.

²²⁸ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.128.

²²⁹ ibid, s.37.

²³⁰ ibid, s.37.

güzel biçime soktuğu, uzlaşımsal ve bağlayıcılığını yitirmiş düzen kategorileri, bu yaşamı doğru yaşamış gibi, kendilerini de onun ölçütleriymiş gibi gösteriyorlar”²³¹.

Bu yüzden kültür endüstrisinde hiçbir şey bu “doğru yaşamın” dışına çıkamaz. Her şey kültür endüstrisinde “doğru yaşamın” bir parçası olarak onun kendi “normal” işleyişini sağlamasına hizmet etmektedir. Zaten kültür endüstrisinin olağan akışı içerisinde sistemi bozan veya karşıt olan bir şey varsa kültür endüstrisi tarafından bir şekilde saldırıya uğratılıp zayıflatılır. En sonunda ise kültür endüstrisinin “yüce amacına” hizmet eden bir şey olarak ona dahil olur. Adorno’ya göre iktisadi bir işleve hizmet ettiği için aklın kendisi de bu yolda yatıştırıcı bir rol oynamaktadır. Çünkü ona göre kültür endüstrisinin düzen kategorilerinin normal bir şekilde işlenebilmesi için akıl uyum sağlamanın bir aracıdır.²³²

Adorno’ya göre kültür endüstrisi ele aldığı her şeyi doğallığından uzaklaştırmaktadır. Onları yapay ve sahte bir hal içerisinde tutarak daha rahat bir şekilde istediği şekle sokmayı başarır. Sanat örneği üzerinden bu duruma dikkat çekmeye çalışan Adorno için “ kültür endüstrisi, sanatı abluka altına almış, tahrip etmiş, gerçek fonksiyonlarından uzaklaştırmış ve ticari bir nesne haline getirmiştir”²³³. Bu yüzden ona göre “sanat kültür endüstrisinin denetimine girip tüketim malları arasına karıştığından beri şen yanı da yapay, sahte ve efsunlu hale gelmiştir. Şen olan hiçbir şey, keyfi biçimde tertip edilmiş olanla uyuşamaz. Neşenin doğayla olan barışçıl ilişkisi, doğayı manipüle eden ve hesaba vuran her şeyi dışlar...Bugün karşılaştığımız neşe örnekleri, hep emirle gerçekleştiği

²³¹ T. W. Adorno, 1975, s.16.

²³² T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.235.

²³³ S. Kızılçelik, **Frankfurt Okulu**, Anı, 2008, s.338.

için bozulmuş ve çarpıtılmıştır”²³⁴. Adorno’nun sanat üzerinden yapmış olduğu bu kültür endüstrisi çözümlemeleri sadece sanat ile sınırlı kalmamakla birlikte onun hayatı boyunca süren incelemelerde daima merkezi diyebileceğimiz bir yerde bulunmuştur.²³⁵

Kültür endüstrisi, yukarıda da vurguladığımız gibi pazara endekslidir.²³⁶ Her şey bu amaçla üretilmiş “uydurma” şeylerdir. Çünkü ona göre kültürel ürünlerin hiçbiri insanların “gerçek gereksinimleri”ni karşılamaya yönelik değildir. Sadece pazar piyasasındaki değişimi, yani paraya dönüşmesini gerçekleştirecek üretimi sağlamaya yöneliktir. Bu da Adorno’ya göre “kültür endüstrisi pratiğinde, görgül ayrıntılara duyulan kölece saygınlık”²³⁷ anlamına gelmektedir.

Adorno’ya göre kültür endüstrisi ekonomi piyasasının bir çok alanı için temel bir unsurdur. Ona göre üretim alanının gelişen piyasa koşullarına bağlı olarak kendisine malzeme edinebileceği bir çok tüketim nesnesine ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyaç ne kadar artarsa aynı oranda kültür endüstrisi de bir şeyleri kendisine bağımlı²³⁸ kılmış olur. Çünkü Adorno’ya göre kültür endüstrisinde üretim ne kadar tüketiciye ulaşırsa hem buna uygun olarak o kadar fazla ekonomik sektörle bir ilişki bağı kurup güçlü bir şekilde ayakta durmasını hem de bu ilişki yumağı içerisinde kendisini vazgeçilmez bir şey olarak konumlandırmasını sağlamaktadır. Önder Kulak bunu şu ifadelerle açıklamaktadır:

²³⁴ T. W. Adorno, **Edebiyat Yazıları**, Sabir Yücesoy, Orhan Koçak(çev.), Metis, 2004b, s.155.

²³⁵ D. B. Kejanlıoğlu, **Frankfurt Okulu’nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya**, Bilim ve Sanat, 2005, s.184.

²³⁶ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.140.

²³⁷ T. W. Adorno, “Estetik Kuram”, **Modernizmin Serüveni: Bir “Temel Metinler” Seçkisi 1840-1990**, Enis Batur(çev.), Yapı Kredi, 1997a, s. 263-265, s. 264-265.

²³⁸ Adorno’ya göre bağımlı kılmanın koşulu, maddi üretim değeriyle ilişkilidir. Bir üretimin artışı beraberinde bu üretimin tüketicisi olmasını sağlayacak bir kitleyi bulma imkanını yakalayabiliyorsa Adorno’ya göre üretim, belli bir yerden sonra tüketici için kendisini bağımlı kılınacak bir şey haline gelir.

“Kültür endüstrisi birçok farklı ekonomik sektörün en başta gelen müşterilerinden birisidir. Örneğin üretim metalleri omları bakımından elektronik ürünler gibi bir çok araca ve envai çeşit tüketim malzemesine ihtiyaç duyar. Bu durum diğer ekonomik sektörlerin kültür endüstrisinin sürekli artan tüketimine hep saha fazla gereksinim duymalarına neden olur. Dahası endüstriyel kültürün müşterileri ne kadar fazla tüketirlerse, kültür endüstrisi de diğer sektörleri o kadar beslemiş ve kendisine o kadar bağımlı kılmış olur. Bu bağımlılık ilişkisi kültür endüstrisinin yüksek karları göz önüne alındığında hemen kendisini hissettirir.”²³⁹

Adorno’ya göre bu bağımlılık bir çok önemli sonucu doğurmaktadır. Özellikle insan davranışları üzerindeki etkiye vurgu yapan Adorno, bağımlılığın insan davranışlarının amaçsızlaştırıp adeta otomatikleştirdiğini öne sürmektedir. Ona göre bağımlılıkta “birey ondan nesnel olarak beklenen alışılmış tepki ve işlevlerin kesişme noktasına gelene dek küçülür”²⁴⁰. Çünkü kültür endüstrisinde işleyen ekonomik aygıt, “topyekün planlamaya geçmeden önce metallerin insan davranışlarını belirleyen değerlerle bezenmesini sağlamaktadır”²⁴¹. Bu da, kültür endüstrisinin işlerliğiyle insan davranışlarının istenen belirli yön ve eğilimlere göre şekillenmesine yardımcı olmaktadır.

Adorno’ya göre bu davranışların hiçbirinde birey bir akıl yürütmeye de sahip değildir.²⁴² Çünkü ona göre aklın istenilen şeye ulaşmasını sağlamak dışında bir işlevi kalmadığı yerde, bireyin kendi davranışları üzerinden düşünüp ona uygun bir şekilde hareket et-

²³⁹ Ö. Kulak, 2017, s. 90-91.

²⁴⁰ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.36.

²⁴¹ ibid, s.36.

²⁴² B. Dellaloğlu, “Bir Giriş-Adorno Yüz Yaşında” **Cogito Dergisi, Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe**, Sayı: 36, Yaz 2003, s.13-36, s.26.

mesini beklememiz de anlamsız olacaktır. Böylesi bir ortamda bütünüyle günlük hayatın “anlamsız”lığı içerisinde sıkışıp kalındığını düşünen Adorno, içinde bulunulan hali şöyle ifade etmektedir:

“Kişinin zekası veya eğitimi, onu evlenmeye veya davet edilmeye değer kılan nitelikler arasında sayılıyor, tıpkı usta binicilik, doğa sevgisi, cazibe veya bedene kusursuzca oturtulan smokin gibi. Bilgiyi ise merak etmiyorlar. Bu şen ruhlar çoğu kez tıpkı küçük burjuvaziler gibi tümüyle gündelik işlere gömülmüş durumdadırlar. Evlerini döşerler, partiler verirler, otel ve uçak rezervasyonlarında virtüözce davranırlar. Kalan vakitlerini de Avrupa irrasyonelizminin sakatatlarıyla beslenmeye ayırırlar. Zihne duydukları düşmanlığı hiç saklamazlar.”²⁴³

Adorno’ya göre bu hal içerisinde “kültür endüstrisinin, görünürde ve gerçeğe uyumlu olan genel tavrı, onun sistemin bir mazereti olmaktan ziyade bir parçası olmasıdır”²⁴⁴. Bu bir yönüyle Adorno için kültür endüstrisinin her alana yayılması demektir. Bir diğer ifade ile ona göre tüm şeylerde iç içe geçerek onların üstünde bir nüfus kazanmasıdır. Dolayısıyla Adorno’ya göre kültür endüstrisinin etki alanı içerisinde hiçbir şey birbirinden uzak değildir. Çünkü ona göre kültür endüstrisinde her türlü şey tek bir sistemin parçası olarak aynı politik gerçeklik içerisinde yetişmektedir.

“En güçlü yayın kuruluşunun elektrik endüstrisine ya da film şirketlerinin bankalara olan bağımlılığı, sektörlerin tek tek ekonomik olarak iç içe geçmiş kolları tüm tabloyu gözler önüne serer. Her şey birbirine öylesine ya-

²⁴³ T. W. Adorno, 2005, s.188.

²⁴⁴ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.130.

kındır ki, burada oluşan zihinsel yoğunlaşma, şirket unvanları ile teknik alanlar arasındaki sınır çizgilerini aşmaya izin veren bir hacim kazanmıştır. Kültür endüstrisinin başkalarına aldırmayan birliği siyasetin yükselen birliğine tanıklık etmektedir.”²⁴⁵

Bu, Adorno’ya göre her şeyin tek bir anlayış tarafından işlenmesi ve bu anlayışın da tüm şeylerde önceden beklenen davranış kalıbı dizgesini geliştirmesinden kaynaklanır. Filmlerden müziklere kadar insanlara öyle alışıldık bir hale getirilmiştir ki insanlar adeta onun başını gördükleri veya duydukları gibi devamının da nasıl geleceğini tahmin edip, tahminleri tuttuğunda sevinebilirler. Oysa espiriler, efektler ve komiklikler bile içinde bulundukları sahnede önceden hesaplanmışlardır.²⁴⁶ Bu hesaplamaların hepsi belli uzmanlar aracılığıyla yapılır. Uzmanlar her türlü alanı kendi aralarında belli bölümlere ayırarak onlara çeşitli idealler dayatmaktadır. Bunun sonucu olarak da Adorno’ya göre “efektlerin, elle tutulur başarımları bir zamanlar içerisinde bir ideayı barındırmış olsa da tasfiye edilmişlerin sonucunda yapıta egemen olma geliştirilmiştir”²⁴⁷.

Ancak Adorno aynı zamanda bu egemenlikten kurtuluş için açık bir kapının olduğunu da söyler. Fakat Adorno bu açık kapının farklı bir şekilde anlaşılması gerektiğini düşünür. Ona göre bu açık kapı aslında bir tür “güçten düşürme” olarak görülebilir. Çünkü ona göre kültür endüstrisi her ne kadar bu egemenlikten kurtulma için açık bir kapı bıraksa da amacı kişiyi çözümsüz bir hale düşürerek onu kültür endüstrisinin egemenliği içerisinde tekrar sokmaktadır. Bunun temel ilkesi, sınırın iki tarafını da belirlemektir. Adorno’ya göre kültür endüstrisi kendisini her türlü şeyi kendi süzgecinden geçirirken

²⁴⁵ ibid, s.131.

²⁴⁶ ibid, s.133.

²⁴⁷ ibid, s.133.

aynı zamanda kendisine karşı bir kurtuluş yolu olarak görülebilecek alanın kendisini de yine kendi süzgecinden geçirmektedir. Bunun sonucu olarak insanlar, kültür endüstrisinden kaçış yolu bulamayıp umutsuzluğa kapılarak yine ilk baştaki noktaya geri dönerler.

“Kültür endüstrisi ve onun tüm dalları, gündelik yaşamdan kaçış vaat eder; tıpkı bir Amerikan mizah dergisinde çıkan bir karikatürde olduğu gibi: evinden kaçan kızın karanlıkta indiği merdiveni tutan kişi babasıdır. Kültür endüstrisi gündelik yaşamı cennet gibi sunar. Kaçmanın tıpkı kocaya kaçmak gibi, kişileri çıkış noktasına geri götüreceği baştan bellidir. Eğlence, kendini eğlencenin içinde unutmak isteyen teslimiyetçiliği daha da artırır.”²⁴⁸

Böylesi bir durum karşısında kendilerine herhangi bir kaçış yolu bulamayan insanlar, bütünüyle kültür endüstrisinin onlara sunmuş olduğu koşullarla doğrudan yüz yüze kalmaktadırlar. Bu koşullar, Adorno’ya göre kültür endüstrisinin tüm insanlara aynı şeyleri giymeleri, yemeleri ve aynı şeyleri dinlemeleri gibi aynılık ifade eden çeşitli davranış kalıpları içerisinde bulunmalarını dayatmaktadır. Tüm bunların da kültür endüstrisinin hizmetine girip sadece uyum sağlamaya hizmet edecek bir hale dönüşmüş bir anlayışın işletilerek insanların aynı kavrayış, davranış kalıpları ve yaşam tarzlarını benimsemelerini ve buna göre yaşamalarını sağladığını söylememiz mümkündür.

2. 2. Yabancılaşan Bilinç

²⁴⁸ T. W. Adorno, 2011a, s.75.

2. 2. 1. Kültür Endüstrisi ve Yabancılaşma

Adorno'ya göre kültür endüstrisinin temelinde belli bir üretim sürecinin ortaya çıkarmış olduğu bir bilinç formu vardır. Bu bilinç formunu üretim tekeli koşullarıyla açıklayan Adorno, tüketici gereksinimlerine dikkat çekerek her şeyin gözle görünür bir birlik içerisinde genel ve özelin "sahte özdeşliği"ne yol açan bir kültürel motifle birlikte belli tekel koşulları tarafından imal edilen bir bilinçle belirlendiğini ileri sürmektedir.

Bu bilinç içerisinde dizginleri ellerinde tutanlar yaratılan sahte özdeşliği gizlemek için hiçbir kaygı da duymazlar. Öyle ki Adorno'ya göre her ne kadar "arsız" olurlarsa güçlerini o kadar da artırırlar. Bu anlamda örneğin bugün sinema ve radyo bile kendisini sanat olarak göstermesine gerek yoktur. Her şeyin kendisi dışındaki bir "hakikat" ile tanımlandığı bir ortamda üretim tümü yalnızca "zırvalığı" meşrulaştırmanın ideolojik bir aracıdır; "kendisini endüstri diye adlandırır ve genel müdürlerin gelirine ilişkin kamuya ilan edilmiş rakamlar, tüketime hazır ürünlerin toplumsal zorunluluğu hakkındaki kuşkuyu yok eder"²⁴⁹. Adorno'ya göre bu kuşkunun yok edilmesinde ortaya çıkan üretim ilişkilerindeki değişim, gerçek yaşamın karikatürü olan "tüketim alanı"ndaki olan biten şeyin insan bilincinde ve bilinçdışında meydana gelen değişimlerine bağlıdır.²⁵⁰

Adorno'ya göre değişim, üretim sürecinin varlığıyla birlikte işler. Bu süreç bireysel olarak kalmayıp toplumun bütününü üretim bir parçası haline getirir. Bütünlüğü burada iki yönüyle düşünmek lazım; üreten ve bu üretim birer tüketicisi haline gelen insanlar. Adorno'da bunlar temelde iki ayrı kategoriye ayrılmazlar. Çünkü retim ve bu üretim tüketicisinin birbirine bağlı olduğu düzen bir birlik içerisindedir. Adorno buradaki ifade

²⁴⁹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.128.

²⁵⁰ T. W. Adorno, 2005, s.15.

ettiğimiz üretimin tüketici ile ilişkili olan boyutu üzerinde özellikle durmaktadır. Ona göre bütün insanların içerisinde olduğu bir üretim sürecinde her bir birey için özgün bir üretim koşulunun oluşması söz konusu değildir. Dolayısıyla herkese hitap edecek ortak bir bilinç yardımıyla yeniden üretim yönteminin koşulları altında ihtiyaçların belli bir standart üretim ile sağlanması kaçınılmaz hale gelmektedir. Fakat Adorno'ya göre standart üretim gelişi güzel yapılmaz. Belli bir merkezi bilinç yardımıyla iyi düşünülmüş çeşitli tekniklerle gerçekleştirilmektedir. Oysa burada “hile” şudur ki; standart üretimin ortaya çıkardığı gereksinim ile insanın “gerçek” gereksinimleri arasındaki ilişki çarpıtılarak sunulmaktadır. Ona göre buradaki çarpıtılmada amaç, insanların herhangi bir direnç göstermelerini engellemektir.²⁵¹

Direncin kırılmasını Adorno gereksinimlerin varoluş koşullarına yönelik bir “saldırı” olarak görmektedir. Zira ona göre bu koşullar altında gereksinimler, doğal şartlarını yitirerek kültür endüstrisinin ortaya çıkarmış olduğu üretim ilişkileri ve bu ilişkilerin yarattığı standartta bağlanmışlardır.²⁵² Bunun sonucunda da bu ilişkiler, insanlar üzerinde bir güdülenmeyi ortaya çıkararak hem geçmişini hem de geleceği içerecek bir şekilde her geçen gün onların bu sistemin birliğini kabul etmelerini sağlayan bir bilinci benimseyip pekiştirmelerine sebep olmaktadır. Adorno bu bilincin işlerlik kazanması sırasında “teknik toplum üzerinde kazandığı erkin zeminin ekonomik açıdan en güçlülerin erki olduğunu”, fakat bunun suskunlukla geçirildiğini ifade ederek toplumun bununla bir tür yabancılaşma(die Entfremdung) durumu yaşadığını ileri sürmektedir.²⁵³

²⁵¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.129.

²⁵² T. W. Adorno, 2004b, s.93.

²⁵³ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.129.

Adorno'ya göre yabancılaşma ile bilincin kazanmış olduğu bu işlerlik onun bir dönüşüme uğradığını bize gösterir. Ancak bu dönüşümün açıklığa kavuşması yalnızca şu anla sınırlı bir şey olmamakla birlikte belli bir tarihsel geçmişe sahip bir şeyi işaret etmektedir. “Egosallığı” daima şeyvari bir şey olarak gören Adorno'ya göre bütün bir tarihsel süreç boyunca nesnel koşulların şeyler üzerinde yaratmış olduğu tahakkümün bir sonucu olarak özne kendisini özne olarak sürdürebilmek için “yalanlama” ve “yadsıma”yı kendisi için bir varlık koşulu olarak görmek zorunda kalır. Adorno bununla aslında öznenin ortada var olan koşullara karşı yabancılaştığını gösterdiği gibi aynı zamanda öznenin kendisi ile olan özdeşliğinin de ortadan kaldırdığına anlatmaya çalışmaktadır. Fakat ona göre mevcut koşullar bu durumu çarpıtarak verdiği için “hakikatin yitirildiği”nin farkında bile değiliz.

“Yaşayan gerçek unsurundan feragat eden bilincin neye dönüştüğünü bilmek, geçmiş durumlara dair bilgiyi de beraberinde getirir: egosallık oldum olası böyle şeyvari olmuştur. Öznenin koşulsuz tahakkümünü sürdürmek için yalanlamak ve yadsımak zorunda olduğu ve bizzat bu tahakkümün koşulu olan nesnel koşullar öznenin nüvesini oluşturur. Özne bu koşullara yabancılaşmak zorundadır. Öznenin özdeşliğinin ön koşulu, mecburi özdeşliğin sonlanmasıdır. Varoluşsal ontoloji bunu ancak çarpıtılmış bir biçimde sunabilir. Gayri şahsileşmenin ve onun diyalektiğinin alanına nüfuz etmeyen hiçbir şeyin entelektüel bir ehemmiyeti olamaz artık; şizofreni tarih felsefesinde öznenin hakikatidir.”²⁵⁴

²⁵⁴ T. W. Adorno, 2004b, s.281

Adorno'ya göre böyle bir durumun sonucunda yabancılaşma ile birlikte insanlar artık kendi akılları gereğince kendi belirlenim halklarından vazgeçtiler. Buna bağlı olarak kendi bilinçleri uyarınca da artık birer araç haline geldiler.²⁵⁵ Çünkü ona göre yabancılaşma temelde “gözü dolduran, basitleştirici ve dolayısıyla sahte kavranabilirlikleri, düşünsel süreçlerin kendi anlaşmazlıklarını desteklemektedir; şekillerin sahteliği de-düşüncesiz ve kör kapsayıcılıkları-bu anlaşmazlıktan ayrı tutulamaz; çünkü gelen, ortalama ve standart modeli benzersiz ya da özel bir şeymiş gibi sunmakta ve böylece onu alaya almaktadır”²⁵⁶. Bunun sonucunda da Adorno'ya göre tikelin(particular) tasfiyesini doğuran bu durum, “tikelin isteği henüz gereksinim aşamasındayken tortulanmaya başlamasıyla birlikte”²⁵⁷ bir hileyle yine tikel bir şeye dönüşür ve kültür endüstrisi tarafından *Comic Strip*²⁵⁸ modeline uygun bir şekilde defalarca yeniden üretilir ve son aşamada yabancılaşmanın temel amaçsallığını belirleyen egemen bilince kendisini tescil ettirir.

Adorno'ya göre egemen bilinç, her türlü şeyi adeta bir “oyun”a dönmüştür. Bu oyunda hiçbir şey yoktur ki verili alternatifin bir parçası olmasın. Dolayısıyla bu bilinç “herhangi bir konuda hüküm verirken önce alternatif taleplerin meşruluğu konusunda bir yargıya varmaya çalışır”²⁵⁹. Bu yüzden Adorno'ya göre her türlü şey bu durum içerisinde öyle “komik” bir hal almıştır ki bilinçli amaçsallığın kendisi bile bir boşluğa düşmüştür. Çünkü bir şeyler yapılırken aranan en küçük amaçlılık bile kolektiflik tarafından bastırılmaktadır. Bastıramadığı durumlarda ise kişi amacın peşinden koşarken kendisini

²⁵⁵ T. W. Adorno, 2011b, s.95

²⁵⁶ T. W. Adorno, 2005, s.140

²⁵⁷ ibid, s.141.

²⁵⁸ Çizgi Karikatür

²⁵⁹ T. W. Adorno, 2004b, s.32.

mevcut olayların döngüsünün dışına çıkmış bir şekilde bulur. Bu da belli bir yerden sonra her türlü mantıksal çabanın bu durum içerisinde bir saçmalığa dönüşmesine sebep olur. Elde kalan tek şey ise her şeyin acınası bir parodi haline geldiği dünyada öznenin ölümünün gerçekleşmesi olur.

“Zamanımızın nüktesi, amaçlılığın intiharıdır. Bunu en gevrek anlatabilen kişi, kendi gaddarlık hesapları da hayli kabarık olan bir kahkahacılar kolektifine kabul edilmekle ödüllendirilir. Böyle nükteleri düşünerek anlamaya çabalayan kişiye, olayların dörtlüyle temposunun gerisine düşer çaresizce: En basit karikatürde bile tıpkı çizgi filmlerin sonu gibi çılgın bir hızla olup bitiyordur her şey. Gerileyici ilerleme karşısında akıllılık da aptallığa dönüşür. Düşünceye kalan tek kavrayış, kavranmaz olan karşısında duyulan dehşettir. Bir diş macunu güzelinin gülümseyen afişiyle karşılaşan düşünceli kişi, kızın parlayan dişlerinde nasıl işkencenin sırtışını görüyorsa, her nüktede, hatta her resimli sunumda da öznenin ölüm fermanını okuyacaktır.”²⁶⁰

Adorno’ya göre öznenin ölümü bir tür maddi üretim sürecinin toplumsal alandaki işleyişinde açığa çıkan özne-nesne diyalektiğinin bir sonucudur.

2. 2. 2. Marx’ta Özne-Nesne Diyalektiği ve Yabancılaşma

Adorno’nun öznenin ölümü düşüncesi temelde marksist düşüncedeki özne-nesne diyalektiğine bir referanstır. Fakat kendisini bir zamanlar marksist olarak gören Adorno, bu ölümü Marx’tan biraz farklı bir şekilde ele almaktadır. Marx, özne-nesne diyalektiğini

²⁶⁰ T. W. Adorno, 2005, s.141.

yabancılaşmaya giden bir süreç olarak ifade edip durumu bir tür ekonomik ve politik arasındaki ilişki üzerinden ele alırken Adorno ise meselenin çıkış noktasını daha çok kültürün endüstrileşmiş hali olan kültür endüstrisi kavramıyla ifade etmektedir.

Bu konuyu biraz açarsak, Marx'a göre tarihsel sürecin tamamını maddi koşullar üzerinden açıklamamız mümkündür. Bu koşullar da aslında özne ve nesnenin diyalektiğinin pratik ilişkilerinin bir sonucudur. Bu anlamda Marx'a göre öznenin ne olduğunu belirleyen şeyi bu pratik ilişkilerin kendisinde aramamız gerekir. Temelde bu arayışta insanın pratik eylemleri bütünüyle üretim endekslidir. Bu yüzden tarihsel süreci üretimin ortaya çıkarmış olduğu ilişkiyle birlikte okumak gerekir.²⁶¹ Adorno da Marx gibi tarihsel süreci belli yönleriyle üretimin ortaya çıkarmış olduğu pratik ilişkiler bağlamıyla ele almaktadır. Fakat Adorno, Marx'tan farklı olarak üretimin sonucunda elde edilen malın ulaştığı tüketiciyi nasıl kültürel bir hegemonya ile sarıp sarmaladığı üzerinde durmaktadır. Adorno, bu kültürel hegemonyayı yukarıda da değindiğimiz gibi kültür endüstrisi kavramıyla açıklamaktadır. Ona göre kültür endüstrisi iki yönlü çalışır. Bir yandan bireylerin tüketici gereksinimlerini kendisine bağlar. Bir diğer yandan ise bu bireyleri kendisinin "sadık müşteri"si haline getirerek onları istediği biçime göre yönlendirmeye/yaşamalarına sebep olmaktadır. Oysa daha da ötesi Adorno'ya göre kültür endüstrisi burada öyle bir tehlike yaratır ki o da kültür endüstrisinin insanların bilinçlerini "esir alarak" onların zihinlerini bu kavrayışa uygun hale getirecek bir "hile"ye başvurmasıdır.

"Bugün belirleyici olan şey, sistemin içindeki, tüketicinin iplerini elden bırakmama, tüketiciye bir an olsun direnişin mümkün olduğunu sezdirmeme gerekliliğidir. İlke, bir yandan tüm tüketici gereksinimlerinin kültür endüst-

²⁶¹ K., Marx ve F., Engels, **Alman ideolojisi**, Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez (çev.), Evrensel, 2013, s. 36.

risi tarafından giderilebilmesini dayatır, öte yandan da bu gereksinimleri önceden insanın hep bir tüketici, sadece kültür endüstrisinin bir nesnesi olarak yaşamasını sağlayacak biçimde düzenlemektir. Kültür endüstrisi bu aldatmacayı tüketiciye doyum diye yutturmakla kalmaz, bunun da ötesinde tüketicinin zihnine, ona ne sunuluyorsa onunla yetinmesi gerektiğini kazır.”²⁶²

Marx’a göre üretim sadece onu ortaya çıkaran kişi için değildir. Kendisi gibi diğer insanların elbirliğiyle gelişen ortaklı bir faaliyete sahiptir. Bu yüzden üretimin başkaları için de yapıldığı gerçekliğini göz önünde bulundurduğumuzda aslında onun toplumsal bir biçime sahip olduğunu farkedebiliriz.²⁶³ Fakat bu üretim faaliyeti Marx’a göre dinamik bir yapıya sahiptir; bütün maddi üretim araçları toplumsal ilişki üzerinde değiştiren ve dönüştüren güce sahiptir. Çünkü tarihsel süreç içerisinde, üretim araçları kendi ayırt edici niteliklerine göre çeşitli toplumsal bilinç faaliyetlerini oraya çıkarmaktadır.²⁶⁴ Bu faaliyette öznenin rolü bu üretimin kendisini açığa çıkaran olmaktır. Dolayısıyla Marx özneyi aslında oraya çıkarmış olduğu pratik edimler ile birlikte ele almaktadır. Fakat burada temel bir sorun vardır ki, o da toplumsal faaliyetlerle birlikte Adorno’dan farklı olarak Marx’ta bireysel özne bir tür ortadan kalkmaktadır. Boucher’ın ifadesiyle: “Marx’ın diyalektik felsefesinin merkezinde kollektif emeğe değer biçilmesi vardır ki, Adorno’ya göre bu da doğanın hammadde olarak sömürülmesi ve bireyin bir ölçüde göz ardı edilmesi anlamına gelir”²⁶⁵. Çünkü Taner Timur’un da ifade ettiği gibi “Marx modern

²⁶² T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.150.

²⁶³ K. Marx, Kapital I, Alattin Bilgi (çev.), Sol, 1997, s. 82.

²⁶⁴ K. Marx, **Ücretli Emek ve Sermaye**, Süleyman Ege (çev.), Bilim ve Sosyalizm, 2001, s. 38.

²⁶⁵ G. Boucher, 2013, s.26.

idealizmin bireysel öznesi yerine ‘toplumsal ilişkiler’ ve ‘praksis’ koymuştur”²⁶⁶. Bu bir anlamıyla bireysel bilincin ortadan kalkması veya ancak toplumsal ilişkinin ortaya çıkarmış olduğu bilinç içerisinde öznenin kendisine yer bulması anlamına gelir. Öte yandan öznenin kendi başına sahip olacağı bir bilincin kendisi söz konusu bile olamaz.

“Bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilinçlerini belirleyen toplumsal varlıklarıdır.”²⁶⁷

Adorno’da bilincin bireyselliği, zaten başından beri kültür endüstrisinin nüfus ettiği maddi ve manevi unsurlar tarafından bastırılıp zayıf bir hale getirilmiş. Çünkü kültür endüstrisi temelde “toplumun yönetiminin, zor kullanımının arkalara çekilebildiği bir düzenleme içinde, asli sınıflar ve yandaşlıkları olan tabakaların karşılıklı egemenlik ve bağımlılık konularına göre belirlenmiş reel yaşam içinde, insanlararası ilişkilerle işleyen ‘kültürel’ yaşamdaki çeşitli düzenlemeler aracılığıyla sürdürülmesini ister, amaçlar”²⁶⁸. Bu amaç içerisinde bastırılan bireysel bilinç ile birlikte bütün topluma mal edilecek kültürel öğeler belli toplumsal bilinç biçimleri ile kişilere sunulur. Toplumsal bilinç biçimleri Kulak’ın da ifade ettiği gibi ekonominin insan ihtiyaçlarının doğayla ilişkili karşı-

²⁶⁶ T. Timur, Marksizm, **İnsan ve Toplum Balibar, Seve, Althusser, Bourdieu**, Yordam, 2007, s. 27.

²⁶⁷ K. Marx, **Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkısı**, Sevim Belli (çev.), Sol, 1979, s. 25.

²⁶⁸ Ü. Oskay, **Müzik ve Yabancılaşma Aristo, Huizinga ve Adorno Açısından Bir Ön Çalışma**, Der, 2001, s.1

lanma haline karşı insanların doğadan ayrı bir şekilde edindikleri bilinç biçimini ifade eder.²⁶⁹ Fakat “toplumun ürettiği bilinç kategorileri, en aydınlanmacı olanına kadar ef-sun altındadır ve bir hezeyanı teşkil eder...sadece yapıştırıcı, özne ve nesnenin yanlış özdeşliğidir”²⁷⁰. Bunun sonucunda da toplumsal bilincin bireye biçtiği misyon ise yalnızca ondan istenen alışılmış tepkileri verecek bir nokta olmuştur.²⁷¹

Bu anlamda Marx, “toplumsal bilinç ürünlerin, emek gücünün hatta insanların bir değe-rinin olduğunun; ürünlerin, emek gücünün ve insanların bu değere göre mübadele ede-bileceklerini benimser”²⁷². Çünkü ona göre insanların ortam ve koşullar arasında karşı-lıklı bir ilişki vardır. Zira bu yönüyle nasıl ki insanlar ortam ve koşulları yaratıyorsa aynı zamanda ortam ve koşullar da insanları yaratıyor diyebileceğimiz bir noktadır.²⁷³ Öyle ki “üretim yalnızca özne için bir nesne yaratmakla kalmaz aynı zamanda, nesne için bir özne de yaratır”²⁷⁴. Bu da Marx’a göre toplumsal ilişkiler aracılığıyla öznenin tüm faaliyetlerinin bir yabancılaşma yaşayarak ekonomi-politik bir yapının etkisi altına girmesine sebep olmaktadır.²⁷⁵ Yabancılaşmada öznenin sahip olmuş olduğu bilinç, kendi ürettiği şeyin açığa çıkardığı toplumsal ilişkinin kontrolü altına girmektedir. Bu, aslında öznenin bütün bilinçli faaliyetlerinin nesnenin hakimiyetine girip onun üzerinde her türlü belirlenimi ve yönlendirmeyi sağlayan bir güç olarak karşısına çıkmasına se-bep olmaktadır. Conforth’ın ifadesiyle bunu açarsak:

²⁶⁹ Ö. Kulak, 2017, s.30

²⁷⁰ T. W. Adorno, 2004b, s.348.

²⁷¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.34.

²⁷² R. Behrens, 2011, s.93.

²⁷³ K. Marx ve F. Engels, 2013, s. 34.

²⁷⁴ K. Marx, 1979, s. 257.

²⁷⁵ K. Marx ve F. Engels, **Devlet ve Hukuk Üzerine**, Rona Serozan (Der. ve çev.), May, 1977, s. 34.

“Yabancılaşmanın ve insan ilişkilerinin kişiselsizleştirilmesinin sonucunda insanlar toplumsal faaliyetlerinde gayrı şahsi güçlerin tutsağı olmaktadır. Bu güçleri istemeyerek kendileri yarattıkları halde, üzerlerinde hâkimiyetleri kalmamıştır. Böylece insan ilişkileri insanların karşısına yabancı bir güç olarak çıkmakta, faaliyetlerini ve faaliyetlerinin sonuçlarını etkilemekte, bireylerin bilinçli olarak birbirleriyle girebilecekleri ilişkileri belirlemektedir.”²⁷⁶

Adorno bunun sebebinin kültür endüstrisiyle birlikte milyonlarca insanın bilinçli veya bilinçsizlik düzeylerinin yadsınamaz bir şekilde hesaplanıp belli bir mekanizmaya bağlanmasından kaynaklandığını düşünmektedir.²⁷⁷ Bu, kültürü devlet kapitalizminin bir sözcüsü haline getiren bir şey olarak bireylerde bazı değişimlerle yaratarak onu otonom bireyden itaatkar bir özneye dönüştürmüştür.²⁷⁸ Bunun sonucunda da Adorno’ya göre insanların bu mekanizma içerisinde yalnızca bir müşteri değeri taşımasıyla birlikte kültür endüstrisi için bir özne olmaktan ziyade yalnızca nesnesi haline gelerek yabancılaşan bir bilinç durumunu ortaya çıkardıklarını söylemek mümkün olmuştur.²⁷⁹

2. 3. Şeyleşme ve Bilinç

2. 3. 1. Şeyleşme

²⁷⁶ M. Cornforth, **Komünizm ve İnsanlık Değerleri**, Şiar Yalçın(çev.), Bilim ve Sosyalizm, 1990, s. 24.

²⁷⁷ T. W. Adorno, 1975, s.12.

²⁷⁸ G. Boucher, 2013, s.48.

²⁷⁹ T. W. Adorno, 1975, s.12.

Yabancılaşma, her şeyden önce kültür endüstrisi ile birlikte bilincin “mevcut toplumsal şartlar ve zihinsel üretim güçlerin tahakkümü altında bulunmasıyla”²⁸⁰ gerçekleşir. Ancak Adorno’ya göre bu şartların ve üretimin getirmiş olduğu tahakkümün yabancılaşmayı doğurması temelde tüm şeylerin metalaşarak şeyleşmiş(reification) bir hale gelmesiyle mümkün olmuştur. Şeyleşmeyi şöyle bir alıntıyla ifade edersek:

“Şeyleşme kavramı, metanın fetiş karakteri teorisinin eleştirel çekirdeğine dahildir. Adorno ‘*Negatif Diyalektik*’ kitabında kavramlardaki özdeşleyici düşüncenin, nesneyle özdeşleşme ne kadar pürüzsüz gerçekleşirse bir o kadar güçlü bir biçimde şeyleşmiş düşünceye dönüştüğünü gösterir.”²⁸¹

Adorno şeyleşmeyi yanlış bir düşünme biçimi olarak ifade eder. Oysa bu yanlış düşünme biçimi ona göre bilinç aracılığıyla bastırılır veya görmezden gelinir. Adorno’nun burada vurguladığı bilinç bireyselliğini yitirip toplumsal bir tahakkümün aracı haline gelmiş egemen, kollektif bir bilinçtir. Ona göre insanlar böylesi bir bilinç ile “uyum” sağlamışlar, her ne kadar şeyleşmeden şikayetçi olsalar da aslında bu durumu fazla da dile getirmezler.²⁸²

Adorno geçiştirmeyi basit bir insan deneyimi olarak göremez. Ona göre büyük bir tahakküm aracı haline gelmiş olan kültür endüstrisi egemen bilincin varlığıyla uyum sağlama(ma)nın tüm uygun koşullarına sahiptir. “Tüm dallarda, kitleler tarafından tüketilmeye uygun olan ve bu tüketimi büyük ölçüde belirleyen ürünler, az çok planlı bir biçimde üretilir. Tek tek dallar, yapıları açısından birbirine benzer ya da en azından iç içe

²⁸⁰ T. W. Adorno, 2004b, 41.

²⁸¹ R. Behrens, 2011, s. 209.

²⁸² T. W., Adorno, **Gesammelte Schriften in Zwanzig Banden**, Suhrkamp, 1997b. s.191.

geçer.”²⁸³ Bunun sonucunda da Adorno’ya göre kültür endüstrisi müşterilerini tepeden birleştirir. Dolayısıyla artık çeşitli kültür biçimleri de ortadan kalkar. Çünkü kültür endüstrisi hem yüksek hem de düşük kültür alanlarını birleştirmiştir. Bu anlamda yüksek kültürün etkileri üzerinde spekülasyon yapılarak ciddiyeti ortadan kaldırır; düşük kültürün, toplumsal denetim bütünsel olmadığı sürece barındırdığı isyankar direniş ise uygarlaştırıcı dizginleme yoluyla yok edilir.²⁸⁴

Bu yolla kültür endüstrisi milyonlarca insan üzerinde yadsınamaz bir şekilde çeşitli spekülasyonlar yaparak onları kitleler şeklinde “birincil değil, ikincil”²⁸⁵ hale getirir.²⁸⁶ Çünkü Adorno’ya göre insanlar artık yalnızca hesaplanan mekanizmanın bir aparatı halindedir. Böylece herkesin kültür endüstrisi ile bir aparatı haline gelen bir koşul içerisinde de de kültür endüstrisi için tüm insanlar ikincil olmak bakımında yalnızca birer müşteridir ve “müşteri de kültür endüstrisinin inandırmak istediği gibi, kral değildir; kültür endüstrisinin öznesi değil, nesnesidir”²⁸⁷. Adorno bu durumu bir tür şeyleşmedir.

Şeyleşme, genel anlamda Alman idealizminden ve Marx’tan beridir felsefi düşünce içerisinde bir antipati ile karşılaşmıştır. Fakat bunun bir nevi tersine döndüğünü iddia eden Adorno’ya göre antipati için kurulan set, temelde “onu sınırlayan ama aslında ona verdiği zarar” ile birlikte bir ontolojik bilimsel koşuşturma ile metafiziğe başvurur.²⁸⁸ Oysa

²⁸³ T. W. Adorno, 1975, s.12.

²⁸⁴ ibid, s.12.

²⁸⁵ Adorno’nun buradaki birincil ve ikincil ifadesi temelde bireyin kitle karşısında durumunu ifade eder. Ona göre insanların kitlenin bir parçası haline gelmesi onu kitle ile ilişkili bir şekilde tanımlanabilecek bir şey haline getirerek ikinci konuma atmıştır. Dolayısıyla bu durumun bir sonucu olarak kitle birinci, insanı ise ikinci olarak ifade etmemiz gereken bir nokta ortaya çıkmaktadır.

²⁸⁶ ibid, s.12.

²⁸⁷ ibid, s.12.

²⁸⁸ T. W. Adorno, 2004b, s.90.

Adorno şeyleşmenin felsefi gelenek içerisinde fark edilmeyecek derecede bir şekilde kaynaştığını düşünülse de aslında çeşitli toplumsal kategorilerle bir tür tinselleşme ile birlikte sunulan durum içerisinde varlığını sürdürmüştür.²⁸⁹ Ancak Adorno'ya göre bu sürdürme içerisinde varlığın kutsallığının da şeyleşme karşısındaki bir güveni daima varolmuştur. Geldiğimiz süreçte bu güvenin yıkıcı sonuçlara vardığını ifade eden Adorno'nun şu alıntısıyla devam edersek:

“Hasar görmüş ebedi değerlerden geriye kalan, özü şeyvari her şeyden önce belirlenmiş olan Varlık'ın kutsallığına duyulan güvendir. Şeyleşmiş dünyanın, başlı başına dinamik olduğu, kendiliğinden “oluverdiği” varsayılan Varlık karşısındaki rezil gerçekdışılık nedeniyle değiştirilmeye değer olmadığı düşünülür adeta; görecilik eleştirisi, Batı düşüncesinin ilerlemeci akılcılığının öznel akılla birlikte lanetlenmesi olduğu iddiasıyla iyice şişirilir. Yıkıcı zekâya karşı koparılan yaygara kamuoyu nezdinde tekrar tekrar harlanır ve şeyvarileşerek yabancılaşmış olana karşı yaygarayla birleşir: bu ikisi ezel-den beri etkileşim içindedir.”²⁹⁰

Adorno bu etkileşimin öznelleşme ve şeyleşmeyi bir noktada birleştirdiğini düşünmektedir. Çünkü ona göre “kendiliğinden öznenen geriye kalan tamalgıda yaşanan *Ben* çözümlenerek özne olmaktan çıkmış” ve nesne ise içinde donup kalmış emeğin sonucunda, ölü bir şeye dönmüş.²⁹¹ Dolayısıyla tüm bunların neticesinde de yaşamın gerek soyut gerek de somut olan tüm yönlerinin şeyleşmesinin yolu açılmıştır.

²⁸⁹ ibid, s.90.

²⁹⁰ ibid, s.90.

²⁹¹ ibid, s.90.

Adorno'ya göre yaşamı tümüyle kuşatan şeyleşmede hiçbir şey kendi özgünlüğüyle kalmamıştır. Tüm varlık şeyleştiği için her şey her an bir başka şeyin yerine geçebilir. Yerine geçen şey de o şeyin özgün halinden hiçbir farkı olmayacak şekilde daima yeniden yeniden üretilerek kendisi dışındaki şeyin yerine kolayca geçebilir. Öyle ki bu dönüşüm ile birlikte doyum ve duyguların kendisi bile manipülasyona sebep olan bir bilinç tarafından üretildiği için her türlü şey bir "tahribat"a uğramıştır.²⁹² Çünkü Adorno'ya göre kimilerin "felaket"i kimiler için bir zevke dönüşecek kadar anlamsız bir hal almıştır her türlü şey.

"Cinselliğin seri üretimi otomatik olarak baskılanmasını sağlar. Seyircininin aşık olması beklenen film yıldızları, her an her yerde mevcut olduklarından daha baştan kendi kendilerinin kopyaları haline gelirler. Her tenorun ağzından Caruso'nun plaklarından çıkan ses çıkar ve Teksaslı kızların doğal hali bile, Hollywood'da tipleştirilerek kabul görmüş modellerden hiç farklı değildir. Bireyselliği yöntemli biçimde putlaştıran gerici kültür bağnazları tarafından daha da kaçınılmaz hale getirilen güzelliğin mekanik olarak yeniden üretimi, güzellik deneyiminin yakından bağlı olduğu bilinçsiz putperestliğe yer bırakmaz. Güzele karşı kazanılan zaferi mizah, yani doyumun esirgenişinin meydana çıkardığı başkalarının felaketinden duyulan zevk gerçekleştirmiştir."²⁹³

Adorno, felaket ve zevk gibi birbirine zıt olarak kabul edeceğimiz kavram çiftlerine bilinçli bir şekilde yer yer değinmektedir. Zira ona göre mevcut durum içerisinde bütün zıtlıklar bir aradadır. Fakat zıtlıklar ayrı yönleri işaret edecek bir güce sahip değildirler.

²⁹² E. Lunn, 2011, s. 306.

²⁹³ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.148.

Çünkü insani değerler de dahil olmak üzere her türlü şeyin şeyvarileştiği bir durum içerisinde ne felaket ne de zevk kendisi olarak kalabiliyor. Bunun bir tür özdeşlik problemi yarattığını düşünen Adorno, “düşüncenin kendinden ayrışık olanla karşıtlığı, bizzat düşüncenin içinde, düşüncenin kendi içkin çelişkisi olarak tekrar üretildiğini”²⁹⁴ ifade etmektedir.

2. 3. 2. Şeyleşmiş Bilinç

Adorno’ya göre çelişki, şeyleşmenin meta-fetiş karakterinde gizlidir.²⁹⁵ Meta-fetiş karakteri temelde “nesnelerin kendilerinde doğal bir karakter taşıdıkları yanılsamasına”²⁹⁶ sahiptir. Fakat yanılsama bireyler tarafından bir yönüyle kendi içkinliği içerisinde gizlenmiştir. Çünkü Terry Eagleton’un ifade ettiği gibi “meta fetişizmi kuramı, kapitalist üretim etkinliği ile insan bilinci arasında, iktisadi olan ile deneyime ait olan arasında, dramatik bir biçimde dolaylımsız bir bağlantı kurmaya çalışır”²⁹⁷.

Bu yapılırken birey, metanın bir kendindeliğe sahip olduğunu düşünür. Çünkü Lukacs’ın ifadesiyle meta “kendi temel niteliğinden ve insanlararası ilişkilerden meydana gelen tüm izleri örtmektedir”²⁹⁸. Oysa her şeyden önce metanın insan emeğinin bir ürünü olduğunu unutmamak gerekir. Bu anlamda bu ürünün kendisi de nesnelerin tahakkümü altına girerek onlar tarafından görünüm/değer kazanan özneye ise “nesne bağımlı ya da

²⁹⁴ T. W. Adorno, 2004b, s.146.

²⁹⁵ R. Behrens, 2011, s.209.

²⁹⁶ Ö. Kulak, 2017, s.74.

²⁹⁷ T. Eagleton, **İdeoloji**, Muttalip Özcan(çev.), Ayrıntı, 1996, s.131.

²⁹⁸ G. Lukacs, **Tarih ve Sınıf Bilinci**, Yılmaz Öner(çev.), Belge, 2014, s. 206.

hem özne hem de nesne bağımlı bir varoluş deneyimleterek onu bir yanılsamanın ağına düşürmüştür”²⁹⁹. Adorno’nun şu ifadelerine bakarsak:

“Ürünler halinde pıhtılaşmış bir dünyada unutulmuş şey, bu dünyanın insanlar tarafından yaratılmış olduğu gerçeği, bilinçten bölünüp ayrılmakta ve nesnelerin dünyasına dışardan eklenen ve onlarla eşdeğer olan bir kendinde-varlık olarak yanlış hatırlanmaktadır. Nesneler aklın soğuk ışığında donarak zaten bir yanılsama olan canlarını yitirdikleri için de şimdi onlara can veren toplumsal niteliğe bağımsız bir varlık yakıştırılmaktadır. Hem doğal hem de doğa-üstü bir varlık, şeyler arasında bir şey.”³⁰⁰

Özne böyle bir durum içerisinde öyle bir yanılsamaya düşmüştür ki önündeki yanlış gerçekliğin farkında bile değildir. Oysa suret öğretisi³⁰¹ ö“znenin kendiliğindenliği yani üretim gücü ve üretim ilişkileri arasındaki nesnel diyalektiği yalanlamaktadır”³⁰². Ancak özne bu yalanlamaya rağmen bilinçte kendi nesnesini kurar. Bilincin şeyleşmesi olarak ifade edilen bu durum, “bilincin nesnellik fotoğrafını elinde bulundurduğunu sanıp diğerlerini buna ikna etmesine de sebep olmaktadır”³⁰³.

Adorno’ya göre şeyleşmiş bilincin ikna süreci çok zor olmaz; doğallık formunun zemininde bir tür aşınma gerçekleştirmiştir. Çünkü belli şeylere odaklanmış bilinç olgusal ve kavramsal olan arasındaki ilişkiyi yapay bir forma dönüştürmüştür. Bu formun sonu-

²⁹⁹ Ö. Kulak, 2017, s.74.

³⁰⁰ T. W. Adorno, 2005, s.239

³⁰¹ Suret öğretisi Adorno’ya göre düşüncenin bir şeylere yönelik tasarımını ifade eder. Yalnız Adorno buradaki tasarımda düşüncenin hedefinden saptığını düşünmektedir. Çünkü ona göre “düşünce bir şeyin sureti olmak yerine şeyin kendisini hedefler bir hale gelmiştir”. T. W., Adorno, 2004a, s. 205.

³⁰² ibid, s.205.

³⁰³ ibid, s.205.

cunda da varlık hem varoluş hem de kavramsal olanın üstünde olan tek ve hakim olan bir belirleyici bir hale gelmiştir. Bu da Adorno'ya göre şeyleşmiş bilincin aşkın bir şey haline gelerek tüm insani varoluşları bastırılıp kendisine bağlanmasına sebep olmaktadır.

“...koşullanmış bir bilincin ayrılabilceğinden daha fazla ayırması mümkün değildir. Varlık mitolojisi içinde, olgusal ve kavramsal olan yapay bir şekilde birbirine karışmış olduğundan, varlık hem varoluştan hem de kavramdan daha yukarda bulunan bir düzlem içinde temsil edilir, bu yüzden de Kant'ın deyişiyle, gizlice mutlaklık kazanır. Bu da şeyleştirilmiş bilincin bir ürünüdür, çünkü en yukarı taşıdığı kavramlardaki insani unsuru bastırır ve onları birer idol haline getirir.”³⁰⁴

Burada felsefeye büyük görev düşmektedir. Ancak şeyleşmiş bilincin kendini mutlak ve sınırsız saydığı bu durum içerisinde felsefe ikilem içerisinde. Çünkü “toplumsal düzeni oluşturan yapıların günbegün içine işlediği bir dünyada, tüm bireysel eğilimlere baskın çıkan, bireye bu yapıları olduğu gibi kabul etmek dışında çok az seçenek tanıyan böyle bir dünyada, bu tür bir saflık her zaman çabucak büyür ve tehlikeli yan anlamlar kazanır”³⁰⁵. Bunun sonucunda da bireye dıştan dayatılan tüm itkiler ile onun kendiliğinden gelişen itkileri arasındaki çekişme şeyleşmiş bilinç yardımıyla her yere yayılan sistemin baskısıyla dıştan itkileri birey için doğal bir şey haline getirir.³⁰⁶ Adorno, felsefenin görevinin burada başladığını düşünmektedir. Ona göre doğal bir hale getirilmiş olan

³⁰⁴ T. W., Adorno, 2003a, s.192.

³⁰⁵ ibid, s.193.

³⁰⁶ ibid, s.192.

apaçıklık ile anlaşılabilir olan gerçeklik birbirine karışmıştır. Felsefe de bunları birbirinden ayıracak bir görev üstlenebilir.

Oysa felsefe Aydınlanma Düşüncesi ile birlikte toplumsal gerçeklikten tamamen kopmuştur. “Toplumsal gerçeklikten hareket edecek yerde, idelerden, fikirlerden hareket etmektedir.”³⁰⁷ Bu durum felsefeyi mevcut toplumsal sorunlar üzerinde düşünmekten alıkoymuş. Ancak Adorno’ya göre felsefenin geldiği nokta budur zaten; felsefe denilince mevcut egemenlik koşullarına teslim olmama anlaşılır. Fakat mevcut bilince hizmet edecek bir noktaya gelmiş. Dolayısıyla ondan yalnızca “zihnin üretim yöntemlerini ıslah etmeye yardım etmesi, bilgilerin rasyonelleştirilmesi ve anlalsal enerji israfını önlemesi beklenmektedir”³⁰⁸.

Böylece Adorno bu eleştirilerle, felsefenin toplumsal alanda asıl yoğunlaşması gereken toplumsal gerçeklik/sorunlarla uğraşmak yerine mevcut statükoyla birlikte işlediğini göstermeye çalışmaktadır. Çünkü ona göre toplumsal alandaki şeyleşmiş bilincin gerçekliği felsefe gibi yan unsurlarla birlikte sorgulamayan, düşünmeyen ve iradesi altında kaldığı şeylerle birlikte yalnızca “iş yapma”ya odaklanan insan profilini ortaya çıkararak bir felaketin gerçekleşmesinin zeminini de hazırlamıştır. Tarihte Hitler faşizmi örneğinde gördüğümüz gibi bu felakette insanlar birer Nazi “canavar”larına dönüşerek manipülatif kişiliklerle şeyleşmiş bilincin varlığıyla hareket ettiklerini görmekteyiz.

“...insanlar ne dünyayı olduğundan farklı düşünebilir, ne de farklı olmasını isterler, ‘iş yapma’ iradesinin etkisi altındadırlar ve bu işin içeriğini sorgulamazlar. Bunlar etkinlikten, bu anlamdaki sözde "verimlilikten" öyle bir

³⁰⁷ Ö. N. Soykan, F. Keskin, B. Dellaloğlu, 2003, s. 45.

³⁰⁸ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s. 259.

kült çıkarırlar ki, belirtileri etkin kişilerin propogandasında bulunabilir. Gözlemlerim beni yanıltmıyorsa ve yaptığımız bir dizi sosyolojik araştırmadan bir genellemeye gidebilirsek, bu türden insanların düşündüğümüzden çok daha fazla sayıda olduğunu söyleyebiliriz. Pek çok insanda, örneğin hergün gazetelerde haklarında çıkan haberleri okuduğumuz genç suçlularda, çete-başlarında, önceden birkaç Nazi canavarında örneklerini gördüğümüz niteliklere rastlamamız işten bile değil. Bu manipülatif kişilik türünü bir formülle indirgemeye çalışacak-belki bunu yapmamalıyım, fakat bir anlayış oluşturulmasında faydası olabilir- ve ona şekleştirilmiş bilinç türü adını vereceğim.”³⁰⁹

Bu şekilde şartlanmış olan kişiler öncelikle bir şeyleri benimserler(assimilate). Daha sonra ise benimsemiş oldukları şeylere gerçekleştirebildikleri ölçüde dönüşmeye çalışırlar. Bunun yıkılmasının çok zor olduğunu düşününen Adorno’ya göre “şeyleşmiş bilinçle mücadele etmek özellikle zordur, çünkü aslında insancıl deneyimleri yetersiz olan manipülatif kişilikler, tam da bu sebepten dolayı bir tepkisizlik geliştirirler ki bu da onları akıl hastası insanlarla ya da psikotik(psychotic) karakterlerle, kısacası şizoidlerle(schizoids) ilişkilendirmemizi olanaklı kılar.”³¹⁰ Bu anlamda Adorno’nun yapmış olduğu psikolojik çözümlemelere tezin ileri kısımlarında ayrı bir başlıkta daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

2. 4. Yanlış Bilinç

³⁰⁹ T. W., Adorno, “Auschwitz Sonrasında Eğitim”, **Cogito: Adorno: Kitle Melankoli, Felsefe**, Sayı: 36, Yaz 2003b, s. 236-243, s. 237.

³¹⁰ ibid, s. 237.

Şeyleşmiş bilincin temelde meta-fetiş karakterden kaynaklandığından bahsetmiştik. Daha da ötesi Adorno'ya göre meta-fetiş karakteri bilincin şeyleşmesinin yanında bizzat yanlış³¹¹ düşünme biçimidir. Çünkü ona göre Marx'ın da ifade ettiği gibi "eleştirel olarak tesis edilmesi gereken nesnenin önceliğiyle, onun mevcut düzende büründüğü, meta niteliğiyle çarpıtılmış şekli arasında"³¹² farklılık bulunmaktadır. Bu farklılığı bir süreç olarak gören Adorno'ya göre nesne, önceliğiyle birlikte bir nesnel gerçeklik olarak kurgulanır. Ancak nesnelliği kendi içerisinde hakiki değildir. Çünkü nesne ile onun meta niteliği arasında farklılık bulunmaktadır. Bu da eşdeğerlilik ilkesinin ihlali olarak bilincin yanlışla düşmesi anlamına gelir, "piyasanın putlarının yanlış bilinci üretme zorunluluğu da buradan gelir"³¹³. Adorno açısından burada problem temelde eşdeğerlik ilkesinin kendisi ile ilgilidir. Ona göre yanlışla giden süreçte eşdeğerlilik yapay olarak kurgulanmıştır. Oysa bir doğa kanunu gibi topluma sunulmaktadır. Bunun sonucunda da "düşünce, şeyleşmenin, meta niteliğinin çözülmesini sağlayacak felsefe taşını elinde tuttuğunu hayal ederek kendini teselli eder. Ama... yanlış nesnelliğin düşünüm biçimidir; teoride bir bilinç biçimi olan nesnelliğin merkeze alınması eleştirel teorinin egemen bilinç ve kolektif bilinçdışı tarafından prensipte uygun bulunmasını sağlar"³¹⁴.

³¹¹ Adorno'nun *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabında "Kitlelerin Aldatılışı" adlı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde Adorno temelde "yanlış" olan diye ifade ettiği bir aldatılışı anlatmakla başlamaktadır. Fakat Adorno "aldatılmaya" yol açması bakımından yanlış, "budalaca", "kepa-zelik" ve "maskaralık" gibi kavramlarla genelde kullanmakta. Yanlışın karşıtı olan doğruyu ise yanlışın bulunmadığı bir şey olarak ifade etmektedir. Dolayısıyla bilgi nesnesi olabilen her türlü şeyde yanlış ve doğrunun, çelişik ve özdeşin birbirinden ayıramayacak kadar birlikteliğiyle bilincin olumsuz çağrışımının bir şekilde ifade edilmesi gerekmektedir. Ö. N. Soykan, **Müziksel Dünya Ütopyasında Adorno İle Bir Yolculuk**, Bulut, 2000, s.26-27

³¹² T. W. Adorno, **Edebiyat Yazıları**, Sabir Yücesoy ve Orhan Koçak(çev.), Metis, 2004b, s.190.

³¹³ ibid, s.190.

³¹⁴ ibid, s.190.

Yanlış bilinçte(false consciousness) eşdeğerliliğin yapay olarak kurgulanması her şeyden önce bütün bir toplumsal sürecin arz ve talep dengesine göre düzenlenmesinin bir sonucudur. Ancak bu varlık koşulunda-gereksinimlerin belli bir bilinç formunda isten-
dik bir hal alması için eşdeğerliğin kendisinin yapay kurgusunda-gereksinimlerin gerçek bir gereksinimler olduğunu söylememiz mümkün değildir. Çünkü “gereksinimlere dayalı yanlış bilinç, reşit öznelerin aslında gereksinim duymadığı bir şeye yönelik” olarak düzenlenen bir denetlemeye tabii tutulmuştur.³¹⁵ Marcuse’ye göre denetlemede gereksinimler, temelde belli bir “müdahale” formuna sahiptir. Öyle ki bu form, doyumun hangi sınırlar içerisinde mümkün olabileceğinin imkanı belirttiği gibi aynı zamanda “yaşam-bilimsel düzeyde insani gereksinimlerdeki doyumu da önceden belirlemektedir”³¹⁶. Adorno buna giden süreci şu sözlerle ifade etmektedir:

“Herkes için uygun bir şey öngörülür ve böylece bu işlemlerden kimse kaçamaz. Ayrımlar zihinlere kazılır ve yaygınlaştırılır. İzleyicilere dizi halinde nitelikler hiyerarşisi ulaştırılması, bunu bütünüyle niceliğe dökmekten başka bir işe yaramaz. Herkes kendiliğinden, önceden birtakım göstergelere göre belirlenmiş düzeylerine uygun davranmalı ve kendi tipi için üretilmiş seri üretim kategorisini seçmelidir. Tüketiciler, araştırma kuruluşları tarafından çizilen ve propaganda için kullanılanlardan ayırt edilemeyen haritalarda kırmızı, yeşil ve mavi alanlarla değişik gelir gruplarına göre ayrılarak birer istatistik malzemesine dönüşür.”³¹⁷

³¹⁵ ibid, s.92.

³¹⁶ H. Marcuse, **One Dimensional Man**, Routledge, 2002, s.6-7.

³¹⁷ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.131

Bu durum Marcuse'de de belirtildiği gibi "gerçeklik ilkesi"yle toplumun ihtiyaçlarının, normlarının ve alışkanlıklarının belli bir bilinç deneyimi sayesinde "yanlış" olana zorlanması demektir. Bunun "dıştan" dayatıldığını ifade eden Marcuse her türlü özgürlüğü baskılayan bir şey olarak bu sürecin-düşünce, davranış, arzu ve ihtiyacı ifade eden tüm şeylere yönelik-toptan bir kontrolü beraberinde getiren bir şeye dönüştüğünü illeri sürmektedir.³¹⁸ Bu da hem Adorno hem de Marcuse'ye göre bireyin içgüdüsel gereksinim ve davranışlarına bir müdahaleyi beraberinde getirdiği gibi aynı zamanda bunların temelde istenilen yönlerde doğru evrilebilmesini de kolaylaştırmaktadır.³¹⁹

Gereksinimlerin belli bilinç koşulu altında bir tür evrilmeye maruz kalması, temelde gerçek ve yanlış gereksinimler gibi bir ayrımı da ortaya çıkarmaktadır. Gerçek gereksinimler daima herhangi bir müdahaleden uzaktır. Onları doğuran sebepler ne dıştan ne de dayatılan bir gerçekliğe sahiptir. Bu haliyle gerçek gereksinimlerin varlık koşulu yine kendisi olmakla birlikte herhangi bir üretim döngüsünün bir parçası da değildir. Dolayısıyla Marcuse'nin ifade ettiği gibi gerçek ihtiyaçlar, insanın kendi hayatını şekillendirebileceği koşulları kendi kontrolünün altında tutması ve onun hayatında denetim ötesi güçler tarafından kontrol edilen aygıt olan karlı üretimin gereklerine hiçbir şeyi tabi kılmama koşullarına bağlı ortaya çıkmaktadır.³²⁰ Yanlış gereksinim ise Adorno'ya göre tüketicinin ihtiyaç duyduğu bir gereksinim değildir. Ancak temelde insan haklarına yapılmış olan bir saldırı olarak kabul edilmesi gereken bu durum içerisinde tüketici, bir yanılsama yaşayarak bunu bir gereksinim olarak algılar.³²¹ Çünkü tüketicinin zihnine

³¹⁸ D. Kellner, "Marcuse and Quest for Radical Subjectivity" **Herbert Marcuse A Critical Reader**, John Abromeit ve W. Mark Cobb(Editor), Routledge, 2004, ss: 81-99, s.83.

³¹⁹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s. 160-161, H. Marcuse, **Eros ve Uygarlık Freud Üzerine Bir İnceleme**, İdea, 1998, s.33

³²⁰ H. Marcuse, **Özgürlük Üzerine Bir Deneme**, Soner Soysal(çev.) Ayrıntı, 2013, s.24

³²¹ T. W., Adorno, **Aesthetic Theory**, Continuum, 2002a, s.18

gerçek bir gereksinimmiş gibi kazıtılarak onun bilinçli bir şekilde yanlış gereksinimleri benimsemesi ve seçmesi sağlanır.³²² Bunun sonucunda da temel bir sorun olarak bu gereksinimler, “gerçek” bir bilinç edimimiş gibi ortaya çıkarak hatalı bir algıya düşülmesi gibi bir durumu da meydana getirir.³²³

2. 5. Kitleselleşme

Yanlış gereksinimlerin insanlar tarafından tercih edilebilir bir şey haline gelmesi şüphesiz ki belli bir bilinç deneyiminin onu onaylaması ve kabul etmesinden geçmektedir. Ancak böylesi bir bilinç deneyiminde, yanlış olanın kendisi yanlış olarak görülmez. Yani bir diğer ifade ile yanlış olanın belli koşullar altında doğru bir şey olarak görülmesi gerekiyor ki insanlar için tercih edilebilir bir şey haline gelebilsin. Adorno bu koşulların kültür endüstrisi tarafından yaratıldığını düşünmektedir. Çünkü ona göre kültür endüstrisi insanları uyuşturan bir şey olarak kitleler şeklinde belli aldatılmalar yaşatıp yanlış olanın doğru ve gerçekmiş gibi yansıtan bir görevi üstlenerek onları kitleselleştirmektedir.

Ancak aldatılma, yalnızca gereksinimlerle ilgili değil insanın bütün bir özgürlük alanını kapsayacak bir şekilde tüm davranış, kavrayış ve yaşam şeklini içerecek bir etkiye sahiptir. Zaten Adorno bu aldatılmanın yaşamın her türlü alanına sirayet eden bir şey olarak hiçbir boşluk bırakmayacak derecede bir söz birliği içerisinde olduğunu genel bir çerçeve olarak daima illeri sürmektedir.³²⁴ Bu anlamda ona göre kültür endüstrisi “oto-

³²² T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.150.

³²³ M. Horkheimer, **Geleneksel ve Eleştirel Kuram**, Mustafa Tüzel(çev.), Yapı Kredi, 2005, s.126.

³²⁴ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.128.

mobillerin, bombaların ve filmlerin her şeyi aynı düzeye getiren ögenin hizmetinde olduğu adaletsizlik üzerindeki gücünü gösterene dek” söz konusu birliği sağlamaya çalışmaktadır. Adorno bunun yaşamın tüm alanlarında standartlaşma ve seri üretimi beraberinde getirdiğini düşünerek bir kitleselleşmenin temellerini oluşturduğunu ifade etmektedir.³²⁵ Onun şu alıntısını takip edersek:

“Kültür endüstrisi bildik şeyleri yeni nitelikte birleştirir. Tüm dallarda, kitleler tarafından tüketilmeye uygun olan ve bu tüketimi büyük ölçüde belirleyen ürünler, az çok planlı bir biçimde üretilir. Tek tek dallar, yapıları açısından birbirine benzer ya da en azından iç içe geçer. Adeta hiç boşluk bırakmayacak bir sistem oluşturular. Bugünkü teknik olanaklar kadar, ekonomi ve yönetimin yoğunlaştırılması da bunu yapmalarına olanak verir.”³²⁶

Böylesi bir kültürün temelde “bireyden ve bilincinden önce belirlenmiş olan nesnelliği deneyimlemek”³²⁷ olduğunu ifade eden Adorno’ya göre kültür, mevcut haldeki bütün yaşamsal koşullarımızı daha önce hiç görülmeyecek derecede bir denetim ve teknolojik yoğunlaşmanın baskısı altına alarak var olan tüm unsurları standartlaştıracak bir hale sokmuştur.³²⁸ Bu durum, bireylerin düşünme alışkanlıklarında belli bir standardizasyonu ortaya çıkardığı gibi aynı zamanda kişilik dinamiklerinin de bilincin varlığında da bir kitleselleşme yaşanmasına sebep olmaktadır.³²⁹

³²⁵ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.129.

³²⁶ T. W. Adorno, 1975, s.12.

³²⁷ T. W. Adorno, 2004b, s. 314.

³²⁸ T. W., Adorno, **Otoriteriyen Kişilik Üzerine Niteliksel İdeoloji İncelemeleri**, Doğan Şahiner(çev.), Sel, 2017b, 102.

³²⁹ ibid, 102.

Adorno'ya göre kitleselleşme, toplumun bütün varlığının kültür endüstrisi uyarınca belli bir sevk ve idareye uğratılmaktadır. Tek tipleşmeyi doğuran bir şey olarak şeylerin kendi gerçekçi bağlamından koparılarak eleştiri gücünün kırılıp yok olmasına sebep olmaktadır. Bir tür gerçeklerden kaçış olarak ifade edilebilecek bu durum Boucher'e göre "bireysel otonomiden ziyade toplumsal uyuma yönelmiş bireyleri ima eden hayalperest bir teselli haline gelir"³³⁰. İnsanların böylesi bir kaçışın döngüsünden kurtulması da mümkün değildir. Çünkü kültür endüstrisi bütün bir rasyonel değeri ile birlikte "fabrika, ordu, bürokrasi, okul ve kültür endüstrisi gibi kurumlar tarafından geliştirilen, daima etkili ve sonuç verici örgütsel teknikler vasıtasıyla toplumsal yaşamın bütün alanlarına yayılan yönetsel ve siyasal tahakküm"³³¹ haline gelerek insanlar için aslında herhangi bir çıkış yolu sağlayacak bilincin varlığını bir yönüyle ortadan kaldırır. Zaten Adorno'ya göre kültür endüstrisini, böylesi bilince bir karşı çıkış olarak okumak gerekir. Onun içindir ki kültür endüstrisi, bilinci kendi repertuarına dahil edene kadar zayıflatma çabası daima devam etmiştir.

Adorno'ya göre bu zayıflatma adeta bireyin "yeniden yaratma"sına kadar gider. Zira "yeniden yaratma" Adorno'da bireyin bütün bir varlık koşulunun her yönüyle kültür endüstrisi tarafından sarılması demektir. Öyle ki sarılan şey bireyin yaşamının bir kısmı veya bir dönemi değil; günlük yaşamı, iş koşulları ve bunun dışında kalabilecek her türlü alandan bahsedilebilir. Adorno bu çerçeveyi mümkün olabildiğince geniş tutmaya çalışır. Zira ona göre kendisi söz konusu olduğunda birey her ne kadar kendi bireyselli-

³³⁰ G. Boucher, 2013, s.53.

³³¹ S. Benhabib, "Modernlik ve Eleştirel Kuramların Çıkmazları" **Frankfurt Okulu**, Salih Akanat(çev.), Doğu Batı, 2006, s. 83-110., s.87.

ğinden ziyade bütün bir topluma mal olacak bir etkiden yola çıkarsa onun yeniden üretimi de o kadar kolay olacaktır.³³²

Yeniden üretim şüphesiz ki yalnızca tek bir şeye hizmet etmekte; kitleselleşmenin gerçekleşmesi. Çünkü yeniden üretim bütünüyle toplumsal olanın tezahürüdür. Aynı şeylerin bir yönüyle belli standartlara göre defalarca üretilmesi ve bunun paralelinde de bir diğer yönüyle bütün insanlarda benzer bir zihinsel kavrayışla birlikte aynı bilinç deneyimini sağlayarak kitleselleşmenin koşullarını oluşturmaktır.³³³

Adorno bu koşullardan bahsederken iki temel veçhe üzerinde durur: bireyin benliği ve sanat. Ona göre bireysel alanda bireyin biricikliği sağlayan şey onun duyguları, hisleri ve motivasyonudur.³³⁴ Bunlar da biriciklik bakımından toplumsal koşullara bağlı olmayan şeyler olarak kabul edilir. Ancak Adorno'ya göre kültür endüstrisi koşullarında bireyler artık bu biriciklikleriyle birlikte *Benlik*'lerini pazar yerlerinde aramaya başlamışlar. Çünkü "hiç kimse servetinden, gelirinden, konumundan ve fırsatlarından başka bir şey değildir. İnsanların bilincinde iktisadi maske ve onun arkaplanında olan, maskeyi takan da dahil olmak üzere en ince çizgisine kadar her şey birbiriyle örtüşür. Herkes kazandığı kadar eder ve ettiği kadar kazanır."³³⁵ Adorno bunun sebebinin zihinsel faaliyetlere varan her türlü şeyin maddi bir üretim süreciyle birlikte ele alınıp bir yanılgı haline gelerek ticari bir şeye dönüşmesinden kaynaklandığını ifade eder.³³⁶ Ona göre eğer bu

³³² T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.135.

³³³ Bu durum, hem bireyin bir şeyi kendi bilinç deneyimi ile yaşamasını hem de bu bilinç deneyiminin aslında onu aşan yani toplumsal etkiden yola çıkılarak gerçekleştiğini ifade eden tek yönlü bir durum olarak kitleselleşmeyi yansıtmaktadır.

³³⁴ G. Boucher, 2013, s.53.

³³⁵ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.220.

³³⁶ T. W. Adorno, 2005, s.21.

yanılgı ortadan kalkarsa bilincin kendisi de bilinçdışılıktan, hasta olmaktan ve ideolojikleşmiş bir şey olmaktan da kurtulacaktır.³³⁷

Öte yandan diğer veçheye gelirsek, Adorno'ya göre kültür endüstrisinin yaratmış olduğu baskılara karşı muhafaza edilebilecek en büyük direniş alanı sanattır. Bu anlamda ona göre sanat “popülerleşmeden ve piyasaya uyarlamaktan kaçınan eserlerin hesap yapmayan bir otoriteye”³³⁸ sahiptir. Bu yüzdendir ki “başarılı bir eser...nesnel çelişkileri düzmece bir uyum içinde çözölemeyen değil, uyum fikrini olumsuz şekilde, en derinlerdeki yapısında çelişkileri saf ve tavizsiz halde içerek ifade edendir.”³³⁹ Oysa sanat da kültür endüstrisine “teslim” olmuştur. Birbirinden farklı içerik ve biçime sahip olan sanat dalları bile yalnızca kültür endüstrisinin aynılığına hizmet etmektedir.³⁴⁰ Çünkü kültür endüstrisinin sanayileşen ve ticarileşen yönü içerisinde sanat klişeleşmeler, basmakalıp içerikler ve rutin tepkiler oluşturmak için çeşitli tekrar formlar ile birlikte şekillenen standartlaşmış “hafif” eğlenceler meydana getiren bir şeye dönüşmüştür.³⁴¹ Bunun sonucunda da “önemsiz”leşerek günlük hayatın rutin işleri içerisinde yalnızca meta değeri üzerinden ifade edilip “kar”a dayalı bir şeyle kitleleşmenin bir parçası haline gelmiştir.

Tüm bunlarla birlikte kültür endüstrisinin kitleleşmiş değeri içerisinde Adorno'nun temel amacı aslında insanların geçmişte yaşananlardan ders çıkarmalarını ve ilerde yaşanabilecek “felaketler”e karşı onları uyarmaktır. Zizek'in ifade ettiğı gibi “Adorno...

³³⁷ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2013, s.60-61

³³⁸ T. W., Adorno, “Commitment” **Aesthetics and Politics**, Verso, 2007b, ss.177-195, s.190.

³³⁹ T. W., Adorno, **Prisms**, The Mit, Cambridge, 1967, s.32.

³⁴⁰ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.130-131.

³⁴¹ T. W., Adorno, **Essay on Music: Theodor W. Adorno**, CA: OCLA, 2002b, s.102-118

‘sevk ve idare toplumun’ mutlak manipölasyon ve öznelliğinin sonu demek olan nihai felaketine(kendisini) yansıtarak, bizi buna karşı bugünden harekete geçirmek ister”³⁴².

Adorno’nun kendi ifadesiyle:

“Geçmişte yaşanan ve gelecekte yaşanacak felaketlere rağmen, tarihte tezahür eden ve onu kaynaştıran daha iyi bir dünya planı olduğunu iddia etmek düpedüz sinikliktir. Ama tarihin süreksiz, düzensiz bir biçimde parçalanmış an ve aşamalarını birbirine lehimleyen, doğa üzerinde tahakkümden insanlar üzerinde ve nihayetinde insanların içsel doğası üzerinde tahakküm kurma istikametinde ilerleyen birlik düşüncesinin ise bu nedenle reddedilmesi gerekmez. Evrensel tarih yabanilikten insanlığa doğru değil, sapandan megaton bombasına doğru ilerlemiştir. Örgütlü insanlığın örgütlü insanlar açısından tam bir tehdit oluşturduğu, süreksizlik kavramına uygun düşen bir ortamda nihayet bulur.”³⁴³

Böylesi bir ortam içerisinde kültür, Hitler döneminde görüldüğü gibi devlet faşizmiyle bütünselleşmiştir. “İdare edilen dünya, bireyselliğin ezilemesini, siyasal otoriterlik imkanını ve düpedüz anlamsız bir kültürü içerir.”³⁴⁴ Adorno “bağrında milyonlarca masum insanın gaz odalarında öldürüldüğü ve bunun kendi gündemine girdiği bir kültür, kendi çöküşünü itiraf etmek için hala neyi bekliyordu!”³⁴⁵ ifadesiyle bu kültürün yarattığı sonuçların meydana getirdiği felaketi çok daha net bir şekilde gözler önüne sermektedir. Ona göre bu felaketlerin yaşanmasında işlenen bir suçun kendisi de herhangi bir “suç

³⁴² S. Zizek, **In defense of Lost Causes**, Verso, 2008, s.460.

³⁴³ T. W. Adorno, 2004b, s.320.

³⁴⁴ G. Boucher, 2013, s.115.

³⁴⁵ T. W. Adorno, 2011b, s.59.

ölçütü”ne de sığmaz. Çünkü “üşengeç, gevşek bir bilinç, kurbanlar herhangi bir neden yaratmamış olsalardı, böyle bir şey olmazdı zaten, diyerek kendini avutmakta ve bu belirsiz ‘herhangi bir’ de sonra isteğe göre dallanıp budaklanmakta”³⁴⁶. Bu anlamda Adorno’ya göre bu felaket içerisinde bireysellik bütünüyle “teslim” olmuş; toplum da mevcut haliyle çelişkilerle dolu rasyonel ve irrasyonel bir belirlenim içerisinde ele alınabilecek bilinç aracılığıyla dolayımlanan bir olguya dönüşmüş.³⁴⁷ Tüm bunlarla bu durum kendi (ir)rasyonel koşullarıyla birlikte bireyler arasında belli bir adaptasyonu ortaya çıkarsa da temelde belli duyguların bilinçli veya bilinçdışı olarak yönlendirmesini sağlayarak bir kitle kültürünü de ortaya çıkarmaktadır.

³⁴⁶ T. W., Adorno, **Yeni Sağ Radikalizmin Vecheleri ve Geçmişin İşlenmesi Ne Demektir**, Şeyde Öztürk, Tarhan Onur(çev.), Metis, 2020, s.63.

³⁴⁷ T. W., Adorno, “On The Logic of The Social Sciences” **The Positivist Dispute in German Sociology**, Glyn Adey, David Frisby(çev.), Heinemann, 1977, ss.105-122, s.106.

3. BÖLÜM: ADORNO'DA KİTLE KÜLTÜRÜ VE BİLİNÇ

Kültür Endüstrisi yukarıda bahsedildiği gibi her şeye bir benzerlik bulaştırır. Öyle ki adeta tüm şeyler sanki tek bir elden çıkmış gibi aynılık içeren bir forma sahiptir. Bu form temelde her türlü şeyi kültür endüstrisinin plan programı içerisinde hesaplanabilir ve belli bir dizayna göre düzenlenip tasarlanmış bir haldedir. Bilincin kendisi de bu anlamda bu form ile uyumlu bir hale gelerek yabancılaşmış ve şeyleşmiştir. Adorno bu uyumu kültürün endüstrileşen bir değer içerisinde bilincin “katı”laşması olarak görmektedir. Bir diğer ifade ile kültürün yeni formunu oluşturan endüstriyel unsurlar tarafından bilincin güçten düşürülerek belirli amaçlar için güdülenen bir şeye dönüşmesi anlamına gelmektedir. Adorno'ya göre bilincin katılaşması gerekir ki bireyler kendi bilinç deneyimlerine güvenmeyi bir tarafa bırakarak kültür endüstrisinin yaratmış olduğu toplumsal koşullara kolayca uyum sağlayabilsinler. Bu uyum da temelde bir kitle kültürüne ihtiyaç duymaktadır.

Bu anlamda kitle kültürünün hangi bilinç esaslarıyla işlendiğini ele alan bu bölümde öncelikle Bon'un kitle psikolojisi çözümlemeleri üzerinde durulacaktır. Bu çözümlemeler, kitleselleşmiş belli bir bilinç deneyimleriyle birlikte bireyin hangi içsel ve davranışsal dinamiklere sahip olduğunu kavramamız açısından önemli olacaktır.

Tezin bir diğer bölümünde ise kitle kültürünün yayılmasını sağlayan temel araçlar irdelenmektedir. Bilindiği gibi kitle kültüründe amaç, kültür endüstrisinin yaratmış olduğu toplumsal değer ve koşulların mümkün olabildiğince aynı mantıksal bilinç işleyiş biçimi ile daha çok kişiye ulaştırılmasıdır. Bunun sağlanmasının temel yolu, toplumsal alanın en büyük etkileşim araçları olan kitle iletişim araçları ve tüketim kültürü döngüsünden

geçmektedir. Dolayısıyla öncelikle, kitle kültürünün oluşmasında kitle iletişim araçlarının rolü üzerinde durulacak. Buradaki temel amaç geldiğimiz dönem itibariyle kitle iletişim araçlarının vazgeçilmez bir şey haline geldiği çağımızda bu araçların kitle kültürünü oluşturmada hangi bilinç formuyla kitlelere ulaştığının üzerinde durmak olacaktır. Daha sonra ise herkesin kültür endüstrisinin seri üretiminin bir parçası haline geldiği bir tüketim kültüründe kitle kültürünün nasıl işlerlik kazandığı üzerinde durulacaktır. Buradaki amaç ise tüketim kültürünün insanları belli tüketim/müşteri kategorilerine ayırarak onları aslında daha önce hazırlamış olduğu bilinç formları ile birlikte kitle kültürünün bir parçası haline nasıl getirdiğini göstermek olacaktır.

3. 1. Gustave Le Bon'un Kitle Psikolojisi Çözümlemeleri

Adorno, kitle kavramından ele alırken özellikle Gustave Le Bon'un kitle ile ilgili çözümlemeleri üzerinde durmaktadır. Bon, *Kitle Psikolojisi* adlı kitabında kitleyi şöyle tanımlamaktadır:

“Kitle (kalabalık, yığın) kelimesi, basit ve alelade manasıyla, milliyetleri, meslekleri, cinsiyetleri ve kendilerini bir arada toplayan tesadüf her ne olursa olsun, rastgele bir fertler topluluğunu ifade eder.”³⁴⁸

Bon'un kitle ile ilgili bu tanımlamasını Adorno biraz tartışmalı bulur. Zira Adorno'ya göre Bon bir yandan kitleyi millet, meslek ve cinsiyet gibi çeşitli tanımlamalar altında bir araya getirirken bir diğer yandan ise bu bir aradalığın tesadüfi olduğuna değinmektedir. Oysa kitlede millet veya kimlik gibi ortaklığı sağlayan bu tanımlamaların her biri kendi içerisinde zaten belli bir bilinçli amaçsallığı ifade eder. Nasıl ki aynı milliyet veya meslek gruplarının çeşitli amaçlar altında ortak kimliklerle bir araya geliyorsa bu bize

³⁴⁸ G. Le Bon, 2002, s.1.

bir yönüyle kitlelerin çok da tesadüfî bir şekilde bir araya gelmediklerini de göstermektedir. Çünkü belli bir kimliksel tanımlama adı altında kitlenin bir araya gelmesi onların birbiriyle kenetlenme çabalarını gösterir.³⁴⁹ Daha da ötesi Adorno'ya göre bu kenetlenme de sonradan oluşan bir şey değildir. Zaten kitle olmanın kendi içerisinde taşıdığı temel bilinçlilik halidir.

Adorno'nun kitle ile ilgili burada dikkat çekmeye çalıştığı başka bir nokta vardır. Ona göre kitlede bireyler her ne kadar belli bir kenetlenme ile bir araya gelse de aslında “birbirlerini hiç tanımayan veya çok yüzeysel olarak tanıyan insanların bir araya gelerek birbirlerini koruyup kollamasını da karakterize”³⁵⁰ edildiğini görmekteyiz. Adorno, kitle kavramının kendi içerisinde taşı bu iki zıtlığın yaratmış olduğu çelişkiyi şöyle ifade etmektedir:

“Daha başında büyük sayı sözcüğü, bir kere, kitle kavramıyla ilişki içerisine sokulursa; bu durum,...kitle oluşumunun birbirlerine yönelik bir duygu bağını nitelemesiyle çelişkili hale gelmektedir. Öbür durumda (duygu bağı yoksa ç.n.), bir kişi kendini bu kitleden çok zor sayar; kitle sürekli ötekilerdir.”³⁵¹

Bu durumun her ne kadar bir çelişkiyi ifade ettiğini düşünülse de aslında arka planında ki psikolojik temel bu durumu daha açıklayıcı bir hale getirmektedir. Psikoloji, Adorno'nun ifadesi ile “akıldışı davranışlar”ı kendisine konu alanı olarak belirler. Ona göre kitlenin kendisi de zaten akıldışı bir saik ile bir araya gelir. Dolayısıyla kitlenin kendisi bir yönüyle psikolojinin konusudur. Çünkü “kitlenin nasıl davrandığı sorusuyla ilgilenilen her yerde akılcı olmayan bir ana rastlanılmakta olup bir tiyatroda çıkan panikten başla-

³⁴⁹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2015, s.87.

³⁵⁰ ibid, s.87.

³⁵¹ ibid, s.87-88.

yıp halk ayaklanmalarına kadar uzanan bu tür durumlarda, ateşli takipçiler çoğu kez kendi akıl ve önceliklerinden uzak düşmüş çıkarları savunur duruma gelmektedir”³⁵². Bon’un kitle ile ilgili yapmış olduğu bu anlamdaki psikolojik çözümlemelere Adorno şu sözlerle işaret etmektedir:

“Kitlelerin akılcı olmayan davranış anları, çok eskiden beri tasvir edilmekte olup özellikle de Gustave Le Bon’un ‘Psychologie der Massen’ kitabı buna örnek gösterilebilir. Ama ünlü eseri modern ‘Kitle Psikolojisi’nin girişinde yazılanlar, gözlemlenen akıldışılık ile gözlemcinin akıldışılığının birleştiğini göstermekte olup; daha sonraki savlarda da kitle için verilen mahkumiyet kararı hiçbir zaman kalkmamıştır. Le Bon, Comteci bir üslupla, ‘aynı doğa bilimciler gibi’ ‘Kitlelerin Ruhunu’ araştırmayı kendine ödev edinmiştir.”³⁵³

Kitle ruhu, Adorno’nun tanımladığı haliyle kitlelerin temel özelliği olan tektipleşme durumunun kendisidir.³⁵⁴ Fakat tektipleşmede Adorno küçük bir ayrıntıya değinmektedir. Ona göre tektipleşme söz konusu olduğunda genelde beklenen şey bireylerin benzer dünya görüşü ve yaşam biçimlerine sahip olmalarıdır. Ancak Bon bu konuya değinerek kitleler akılcı olmayan davranış biçimlerine sahip olduklarından dolayı onların bir araya getirilmesi için aralarında herhangi bir bilinçliliği sağlayacak aynılığın olmasına gerek olmadığını ifade etmektedir. Çünkü akılcı olmayan bir durum içerisinde, bir bireyin bilinçli bir şekilde düşünüp anlamasıyla kitle içerisindeyken düşünüp anlaması arasında fark vardır. Bu farklılıkta Bon’a göre birey, kitleselleşme durumu içerisinde kendi bireysel bilinç durumundan farklı şekilde hareket ederek bir kitle ruhunu ortaya çıkarmaktadır.

³⁵² ibid, s.88.

³⁵³ ibid, s.88.

³⁵⁴ ibid, s.88.

“Psikoloji bakımından ise kitle tabiri büsbütün başka bir manada kullanılır. Bazı hallerde ve yalnız bu hallerde bir insanlar topluluğu onu vücuda getiren ayrı ayrı fertlerin malik oldukları karakterden çok farklı yeni karaktere sahip olur. Bilinçli şahsiyet ortadan kalkar, bütün bu birleşmiş bireylerin fikirleri ve hisleri tek bir istikamete yönelir. Şüphesiz, geçici, fakat pek açık hususiyet gösteren kollektif bilinç meydana gelir. Kollektiflik için daha iyi bir deyim bulamadığımdan dolayı bir araya gelen kitleyi, başka bir tabirle psikolojik bir kitle diyeceğim. Kitle, tektipleşen varlık durumu ifade eder ve kitleler ‘kitle zihniyetinin tektipleşen kanunu’na tabidir.”³⁵⁵

Bon, kitle ruhu içerisinde bireyin kendi bireysel bilinç deneyimine olan güveninin zayıfladığını düşünmektedir. Ona göre bu da kitle içerisindeki bir bireyin kişilik sorunu yaşamasına sebep olmaktadır. Kişilik sorununda bireyin kitle içerisinde yapmış olduğu hiçbir faaliyet onun bilinçli bir eyleminin sonucuyla gerçekleşmez. Çünkü Adorno’nun da değindiği gibi “kitle içerisinde insanların kendi anlama yetenekleri ortadan kalkıyor ve kök dürtüler harekete geçiyor”³⁵⁶. Bunun sonucunda da bireylerin davranışlarının herbirinin “keyfi” bir şekilde yönlendirilmesinin ortamı oluşarak onların istenen yönde eylem ve davranışlar sergilenmesinin olanağı sağlanmış olunur ve kitlenin bunu gerçekleştirmesi için bireyleri aynı yerde toplamasına da gerek yoktur. Tarihte bunun birçok örneği olduğunu ifade eden Bon’a göre birbirinden mekansal olarak uzak noktadan bulunan birçok birey bile bir kitle düşüncesi ile hareket edebilir. Bu anlamda bir araya gelmeleri bilinçli bir eylem faaliyetine ihtiyaç duymadığı için tesadüfi bir şekilde bir araya gelmeleri de onların bir kitle görünümü elde etmelerini sağlayabilir. Bon, bu duruma şu ifadelerle değinmektedir:

³⁵⁵ G. Le Bon, 2002, s.1.

³⁵⁶ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2015, s.89.

“Oluşum halinde bulunan bir kitlenin ilk niteliklerinden olan, bilinçli bireysel kişiliğin kaybolması ve duyguların, fikirlerin aynı istikamete yönelmesi keyfiyetleri, aynı zamanda bir çok kimsenin aynı yerde toplanmış olmasını gerektirmez. Birbirinden ayrı binlerce kişi, günün birinde bazı şiddetli heyecanların, mesela bir milli olayın etkisiyle bir araya gelerek psikolojik bir kitle meydana getirebilir. Bunları bir araya toplayan herhangi bir tesadüf, bunların davranışlarının kitlenin hareketlerine özgü bir şekilde almasına sebep olabilir. Tarihin bazı anlarında, yarım düzine kadar insan, bir kitle durumuna gelebilir. Halbuki rastlantı sonucu bir araya toplanmış olan binlerce kişi bu psikolojik topluluk oluşturmaz. Diğer taraftan, bütün bir millet, görünürde bir toplantı olmadığı halde, şu veya bu tesir ile bazı defa kitle durumuna gelebilir.”³⁵⁷

Adorno’ya göre kitlede bilinçli bireysel kişilik ortadan kalktığı için birey, akıldan ziyade yalnızca kitleselleşmenin vermiş olduğu eğilimle hareket eder. Adorno bu durumun en büyük önemli sonucunun gerçekliğin tehlikeye atılması olarak görür. Çünkü ona göre “kitlenin ilkel varlığının başvuru ve onunla eşleştirilen akla karşı düşmanlık, akli düşmanı bir kitle psikolojisi akımına vordırıyor”³⁵⁸. Böylece nasıl ki Ortaçağ’daki dogma düşünceler, felsefe açısından savunulması zor görülüp dini idelerin dokunulmaz olduğu düşünöldüyse Bon’a göre kitlelerin inanç ve düşünceleri karşısında da aynı şekilde farklı bir gücün mantıksal olarak tartışma şansı da ortadan kalkar. Bunun sebebi olarak Bon şunu gösterir:

“Önce de söyledik; kitleler akli değerdendirmelerden etkilenme kabiliyetinde değillerdir. Yalnızca kaba kuvvetten anlarlar. Onların üzerinde tesir yapmak

³⁵⁷ G. Le Bon, 2002, s.2.

³⁵⁸ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2015, s.91.

isteyen konuşmacılar da daima onların duygularına hitap eder, hiçbir zaman akli değerlendirmelerine ve mantıklarına hitap etmez. Aklın ve mantığın onlar üzerinde fiili hiçbir etkisi yoktur.”³⁵⁹

Bon’a göre kitleler temelde bilinçdışı hareket ettikleri için onların bir şeylere inanmada duyguların onlar için en geçerli araç olduğunu daima göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu duyguların kitleleri belli telkinlerle yönlendirmesini sağladığını düşünen Bon’a göre “bu duygulara iştirak ederek görünmek, sonra da bu duyguları sıradan çağrışımlar uyandırarak ve sakinleştirici bazı hayaller kullanarak duyguları değiştirmeye girişmek, gerektiğinde ise geri dönmeyi bilmek ve özel olarak, uyandırılan duyguları her zaman serinlemek lazım”³⁶⁰.

Kitleler, Adorno’ya göre “toplum tarafından üretilir, doğası gereği de değişmez değildir”³⁶¹. Ancak her ne kadar toplum tarafından üretilse de herhangi bir topluluğa da yakın değildir.³⁶² Çünkü bir kitle, sadece belli bir “akılcı fayda”yı kullanarak çeşitli bilinçdışı psikolojik faktörler yardımıyla kaynaşır. Oysa kitle çeşitli bilinçdışı psikolojik faktörler yardımıyla kaynaşsa da bu durum insanlarda yalnızca “yakınlık ve aidiyet illüzyonu oluşturur ve kitle, bu illüzyonlar yardımıyla günümüzde tekilerin atomlaşmasının, yabancılaşmasının ve çaresizliğinin zemini haline gelir”³⁶³.

Tüm bunlar Hermann Nunberg’e göre kişinin öznelliğini yitirilmesine³⁶⁴ sebep olmaktadır. Nunberg’in “Ben-Zayıflığı” kavramı ile ifade ettiği bu yitirme, ona göre kitle içe-

³⁵⁹ G. Le Bon, 2002, s.69.

³⁶⁰ ibid, s.69-70.

³⁶¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2015, s.101.

³⁶² Burada toplum tarafından üretilme Adorno için bireysel bilincin çeşitli toplumsal öğelerin baskısı altında elimine edilmesini ifade eder.

³⁶³ ibid, s.101.

³⁶⁴ Nunberg burada öznelliğin yitirilmesi ile bireyin bilinçli bireysel kişiliğinin ortadan kalkmasını ifade etmeye çalışmaktadır. Bu, Nunberg’e göre bireyin tüm faaliyetlerinin hangi yönde şekilleneceğinin yalnızca kitlenin kontrolü altına girmesi sonucunda gerçekleşmiştir.

risinde kişinin öznel yönünün zayıflayıp yalnızca kitleye itaat eden sıradan bir birey olarak yerini almasına yol açmaktadır. Ancak ona göre kitle içerisindeki bireyin itaati illa içerisinde bulunmuş olduğu topluluğun kolektifliğiyle birlikte yürütmesine gerek yoktur. Bu bağ gerçeklikle bütünüyle koptuğu için Hitler faşizminde de gördüğü üzere “haşmetli” bir önder figüründe çok kolayca kullanışlı bir araç haline gelebilmektedir.³⁶⁵ Bu öyle bir hal almıştır ki Adorno’ya göre bir tür “körelme” hali yaşamaktadır. Kendi “yalanlar”ını ürettikleri gibi aynı zamanda bu yalan üzerinden bir tür cezalandırmayı gerçekleştirebilecekleri kadar körelmişlerdir. Ancak Adorno kitlenin her ne kadar böylesi bir ikilemi yaşayacak bir hale geldiğini görse de aslında kitle konusunda bütünüyle ümitsiz değildir. Ona göre çözüm için öncelikle kitlenin neden bu kadar çekici bir hale geldiği ve bireylerin kitleye katılımına sebep olan şeyin bütünüyle belirlenmesi gerekir. Temelde de Adorno, bunun için sosyolojinin ve sosyal psikolojinin yardımcı olabileceğini öne sürmektedir. Çünkü ona göre ancak bu alanlar yardımıyla kitleyi yönlendiren egemen ideolojiler zorlanarak, onların bilinçleri körelten manipülasyon tekniklerinin açığa çıkarılmasıyla bir çıkış yolu bulunulabilir.

“...tek tek herkes, kendisini neden kitleye bağladığını ve bu bilinçle kitle şeklinde davranmanın söz konusu ‘cazibesine’ neden muhalefet ettiğini açığa kavuşturmalıdır. Bu konuda, gelişmiş sosyolojik ve sosyal psikolojik bilgiler bir şeyler söyleyebilir. Bu bilgi, kitle varlığının kaçınılmazlığına dair mevcut egemen ideolojik görünümünü zorlayarak insanlara yardımcı olabilir, dahası ona inanmakla kalmayıp, ancak onun hakim gücüne sahip oldukları sürece (kitleyi ve manipülasyon tekniklerini tanıdıkça ç.n.) kendi kendilerine bir yol bulabilirler.”³⁶⁶

³⁶⁵ Nunberg’den aktaran, T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2015, s.101-102.

³⁶⁶ ibid, s.102.

Aksi taktirde kitle insanların eleştirel düşünebilme yeteneklerini yitirmelerine yol açarak onların yönetim altına alınmış bir bilinç içerisinde hapsolmalarını sağlamıştır.³⁶⁷ Bu da toplumsal hayatın tüm alanlarında oluşturduğu hakim bir ideolojinin en nihayetinde kültür endüstrisinin yaratmış olduğu bir kitle kültürü ile birlikte nüfusu içerisinde aldığı yaşamın her alanında direnmeyi yok ederek kitleselleşen bilinci daha geniş bir çerçeveye yayarak toplumun tamamına hakim olmasına yol açmıştır.

3. 2. Kültür Endüstrisi ve Kitle Kültürü

Kültür endüstrisi kavramı Adorno'nun ifade ettiği gibi ilk defa Horkheimer ile birlikte yazmış oldukları *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı kitapta kullanılmıştır. Kültür endüstrisi kavramı daha önce de yer yer değindiğimiz gibi bu kitabın en önemli teması olmuştur. Temelde Adorno ve Horkheimer bu kavramla, kültürel alanın çeşitli bilinç öğeleriyle birlikte endüstriyel alanın bir parçası haline geldiğini ileri sürmektedirler.

Oysa bu düşünürler *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı kitaplarında yalnızca kültürün endüstrileşmesinin bir sonucu olarak ifade ettikleri kültür endüstri kavramının sınırlı bir çerçevesi üzerinde durmamaktadırlar. Aynı zamanda kültürün başka öğeler ile birlikte ele alınabilecek bir halde olduğunu ifade edecek bir diğer kavrama da değinmektedirler. Bu kavram, temelde kültürel öğelerin gelinen süreçte bir kitle bilinci oluşturduğunu ifade eden kitle kültürü düşüncesidir. Adorno'ya göre bunlar her ne kadar iki farklı kavram olsa da aslında birbirleriyle yakından ilişkilidir. Hatta Adorno daha öteye giderek bu iki kavramın birbirinin yerine kullanılabilecek bir durumda olduğunu düşünmektedir. Onun ifadesi ile söylersek:

³⁶⁷ M. Jay, "Theodor W. Adorno: 'Örselenmiş Bir Hayat'" Ünsal Oskay(çev.) **Marmara İletişim Dergisi** Sayı:1 Aralık 1992, s:139-169, s.151.

“Kültür endüstrisi ifadesi ilk kez, Horkheimer ile benim 1947 yılında Amsterdam’da yayınladığımız *Aydınlanmanın Diyalektiği* kitabında kullanılmıştır. Müsveddelerimizde kitle kültüründen söz ediliyordu. Burada, kitlenin içinden adeta kendiliğinden yükselen bir kültür, halk sanatının günümüzdeki biçimi söz konusuymuş gibi, konuyu savunanların hoşuna gidecek bir yorumu en başta olanaksızlaştırmak için ‘kitle kültürü’ ifadesini ‘kültür endüstrisi’yle değiştirdik.”³⁶⁸

Adorno her ne kadar bu iki kavramı birbirlerinin yerine kullanılabilecek şeyler olarak görse de aslında amacı bunlar arasındaki bağlantıyı vurgulamaya çalışmaktır. Yazılarında daima kültür endüstrisi ve kitle kültürünün hangi sınırlar içerisinde kaldığını göstermiştir. Bu bağlamda ona göre “kültür endüstrisi, sistemin genel bütünselliği içinde, bireyin varlığını idame ettirebilmek için, onun emeğini, aklını ve varlığını sisteme kiraladığı bir iş olmak dışında, onun sisteme yabancılaşmasını engelleyen, genel-tikel uyumunu sürekli kılan bir işlev görür”³⁶⁹. Bu işlev içerisinde Adorno, geleneksel anlamda kültüre ait olan her türlü şeyin maddi unsurlar tarafından belirlenen bir bilinç içeriği tarafından kontrol edildiğini iddia etmektedir. Çünkü ona göre kültür endüstrisi her şeye gücü yeten bir merci olarak bütün malzemeyi belli bir bilinç içeriğinin süzgecinden geçirerek kültürü mevcut maddi üretimin derli toplu bir kataloğunu hazırlamasını sağlamaktadır.³⁷⁰ Bunun sonucunda da kültür, ticarileşme adına insanların günlük hayat içerisinde bir şekilde kullanabileceği sıradan bir tüketim nesnesine dönüşmüştür.³⁷¹

Adorno’ya göre bu durum kültürün mevcut koşullar karşısında işlevinin değişmesinden ve artık toplumun gelişmesine yön verecek gücünü yitirmesinden kaynaklanmaktadır.

³⁶⁸ T. W. Adorno, 1975, s.12.

³⁶⁹ B. Dellaloğlu, 2014, s.115.

³⁷⁰ T. W. Adorno, M, Horkheimer, 2017, s.143.

³⁷¹ J. Spurk, **Toplumsal Aklın Eleştirisi**, Işık Ergüden(çev.), Versus, 2008. s.80.

Kültürün temel özelliğini yitirdiği bu durum içerisinde Adorno'ya göre kültürel öğelerin her biri küçük topluluklara ve bireylere hitap etme gücünü kaybetmiştir.³⁷² Bunun yerine kitlelere hitap eden ve bu kitleleri belli bir tüketim alanı içerisinde tutabilecek bir bilinci aşilayarak onları yalnızca kültürel öğelerin bir tüketim nesnesi haline getirmiştir. Adorno'nun kitle kültürü olarak ifade ettiğı bu durum içerisinde kültür endüstrisi ona göre "sermaye tarafından şevkle, aydınlar tarafından yorgun bir eleştiriyile, halk tarafından ise belirsiz bir beğeni ile kabul edilen bir gerçeklik"³⁷³ olmuştur. Ancak Adorno bu "beğeni"³⁷⁴nin bedelinin çok ağır olduğunu düşünmektedir. Çünkü ona göre kültür endüstrisi içte kültürel öğelerin bütünsel bir işbirliğiyle bir kitle kültürünü oluşturarak kitleleri denetim altına almış ve onların "isyankar" hallerinin uygarlaştırıcı dizginleme yoluyla ortadan kaldırılması gibi bir sonucu doğurmuştur.³⁷⁵

Adorno, dizginleme için burada bilince önemli bir rol düştüğünü ileri sürmektedir. Ona göre bilinç, kitle kültürünün oluşmasında bireyin birçok yönüyle kitleye dahil olmasını sağlamakta ve bu dahil edilme sırasında bireylerin kitle kültürüne uyum sağlamadaki rasyonelleşme sürecine bir şekilde entegre olmalarını gerçekleştirmektedir. Rasyonelleştirme genel anlamıyla sadece kitlelerin değil aynı zamanda insanların kavrama biçimini ifade eder. Çünkü "insanların aklın idraki diye ileri sürdükleri her türden esaslı hedef 'rasyonelleştirme'dir. Kimi filozoflar bu katı anlayışın ötesine geçip daha insansever duygulara yönelmemiz için büyük çaba göstermiş olsalar da sonuç aynı olmuştur"³⁷⁶.

³⁷² T. W. Adorno, 2012, s.165.

³⁷³ M. Ahıska, "Kültürün Değeri", **Defter**, Sayı 8, İstanbul, 1989, s. 7-14. s. 7.

³⁷⁴ "Babama kitle kültürünün yalan yanlış olduğunu söyleseydim, 'Ama benim hoşuma gidiyor' derdi. Ütopyadan vazgeçmek, bir şeyin aldatmaca olduğunu bile bile, şu veya bu biçimde o şey lehinde karar kılmak anlamına gelir. Bütün belalar buradan türüyor." T. W. Adorno, M. Horkheimer, **Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma(1956)**, Orhan Kılıç(çev.), Metis, 2013, s.36-37.

³⁷⁵ T. W. Adorno, 1975, s.13.

³⁷⁶ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.89.

Ancak Adorno'nun burada rasyonelleşme ile ilgili gördüğü esas sorun, kitlenin kavrama biçimine müdahil olmasıdır.

Adorno'ya göre kitleselleşip kitleselleşmemelerine bakılmaksızın tüm insanlar temelde kendini koruma duygusuna sahiptirler. Bu duygu onlar ve çevreleri arasındaki ilişkiyi belirlediği gibi aynı zamanda yaşamın tüm alanlarını da bu amaçla “aletçi bir bakış açısı” ile ele alınmasını da zorunlu kılmaktadır. Ancak gerek felsefe gerekse bilim, araştırmacı bakış açısını kişinin kendini yalnızca dışa karşı koruma duygusu ile değil aynı zamanda içe karşı da bir zor kullanmayı ifade etmektedir.³⁷⁷ Buna bağlı olarak Adorno'ya göre kendini koruma duygusunda aletçi bakış açısı, rasyonalite ile birlikte “insanın uygun yollarla denetim ve uygulama kabiliyetini ifade etmektedir”³⁷⁸. Rasyonalite bu temelde Adorno'ya göre ne yapılması ya da yapılmaması gerektiğini söyleyen bir karar verici değildir. Yalnızca aklın idraki ile birlikte işler. Akıl burada bir şeylerin yapılması için karar verici mercidir. Ancak aklın karar verdiği şeyin yerine getirilmesi için bir takım kurallar dizilimi takip edilir. Bu kurallar dizilimleri de rasyonaliteleri oluşturur. Keskin'in ifadesiyle de bunu açıklarsak:

“...örneğin ‘iki artı iki dörde eşittir’ önermesi ya da ‘her olayın bir nedeni vardır’ önermesi doğru mudur yanlış mı? Aklın tek işlevi buna karar vermektir ve bu kararı verebilmek için izlenmesi gereken kurallar da rasyonalite dediğimiz şeyi oluşturur. Rasyonalite bir tür prosedür, aklın dayattığı bir kurallar kümesidir.”³⁷⁹

Adorno'ya göre aklın temel işlevi olan karar vericilik, temelde kitle kültürü ile çelişen bir şeydir. Çünkü kitle kültürü her şeyden öte belli bir tek düzeliği yani her türlü şeyin

³⁷⁷ W. van Reijen, 1999, s.44.

³⁷⁸ ibid, s.44.(bazı vurgular bana aittir)

³⁷⁹ Ö. N. Soykan, F. Keskin, B. Dellaloğlu, “Adorno ve Yapıtı” **Cogito Dergisi**, Sayı: 36, Yaz 2003, s.37-64, s.40.

aynılaşp standartlaştıran bir bilinç biçimi ile kitlenin kabul edeceği belli bir seviyeyi tutturmayı amaçlamaktadır.³⁸⁰ Ancak akıl ise kitle kültüründen farklı olarak sahip olduğu eleştirel ve çözümleyici anlayış ile birlikte sorgulayıcı bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla Adorno'ya göre sahip olmuş olduğu işleme biçiminden dolayı akıl daima kitle kültüründen uzak bir şeydir. Oysa geldiğimiz süreçte akıl ile kitle kültürü arasındaki karşıtlık ortadan kalmıştır. Tam tersi bir şekilde işlemesi gerekirken bütünüyle onunla paralel işleyen ve uyum sağlayan bir şeye dönüşmüştür. Çünkü Adorno'ya göre akıl, sorgulayıcı yönünü kaybetmiştir. Bunun sonucunda da bu kayıp, eleştirel ve çözümleyici özelliğini yitirmesine yol açarak her şeyi belli bir bilincin varlığı aracılığıyla insanları kitle kültürünün bir parçası haline getirmiştir.

Adorno'ya göre kitle kültüründe insanlar, muhakeme gücünden uzak oldukları için yalnızca kitle kültürünün bilinçlilik durumu içerisinde ona uyum sağlayan varlıklara dönüşmüştür. Bu anlamda Adorno'nun söylediği gibi bir şeylerin “kullanım biçimlerine bakarsak her şeyin aslında yatıştırıcı olmaktan çok uyum sağlayıcı bir araç rolünü üstlendiğini görürüz. Kurnazlığı özne ile nesne arasındaki özdeşliği kurmada değil de, insanları giderek daha uzaklara erişebilen bir canavara dönüştürmektedir”³⁸¹. Adorno'nun burada “canavarlaşma” olarak ifade ettiği durum, bireyin belli bir kitle düşüncesine göre hareket etmesinin sonucudur. Bu sonuç ona göre bireylerin düşünme yetilerinin üzerindeki baskı sonucu kitlenin çıkar ve amaçlarına göre hareket etmesini ifade etmektedir. Ancak Adorno bireyin bu şekilde hareket etmesini temelde bilinçli bir faaliyet olarak

³⁸⁰ H. L. Wilensky, “Mass Society and Mass Culture: Interdependence or Independence?”, *American Sociological Review*, Vol. 29, No. 2 (Apr., 1964), s. 173-197, s.176.

³⁸¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.235-236.

görmese de çeşitli teknikler yoluyla bilinçli arzulara dönüştüğünü iddia etmektedir.³⁸²

Ona göre bu tekniklerin başında da kitle iletişim araçları gelmektedir.

3. 3. Kitle İletişim Araçları

Kitle kültürünün oluşmasında kitle iletişim araçlarının önemli bir yeri vardır. Zira Adorno'ya göre bir kültürün kitleselleşmesinden bahsediyorsak o kültürün kitlelere nasıl ulaştığının üzerinde de durmamız gerekmektedir. Çünkü bir kolektivizmi ifade eden kitleselleşmeyi kitlelerle buluşturan için bir kanal bulunması gerekir. Bu konuda kitle iletişim araçlarının dikkat çekici bir rol oynadığını düşünen Adorno aynı zamanda “yönlendirilmiş bir bilinç üretimi”ni meydana getirdiğini ifade eden kitle iletişim araçlarına rasyonelleştirme ve standartlaşmanın nasıl nüfuz ettiğini de otuz yıl boyunca anlamadığını da ifade etmektedir.³⁸³

Bireylerin bir kitle bilinci ile hareket etmesi şüphesiz ki saf bir kitle yönelimi fikri ile oluşabilecek bir şey değildir. Bu yönelimin oluşmasında bireyi etkileyip ve onu somut dünyada bu etkilenme ile birlikte belli bir kitle düşüncesine göre davranmasını sağlayacak birçok teknik mevcut olmuştur. Adorno, bu tekniklerin başında kitle iletişim araçlarının geldiğini ifade etmektedir.

Kitle iletişim araçları, ona göre bir manipülasyon aracı olarak kullanılmaktadır. Öyle ki manipülasyonlar için çeşitli yöntemler kullanan kitle iletişim araçları, kitleler üzerinde bir hakimiyet kurarak onların aynı bilinç deneyimlerini ortaya çıkarmalarını sağlayacak davranış ve tavırları meydana getiren bir güçte de olabilmektedir. Ancak Adorno'ya

³⁸² Bilinçli ve bilinçli olmayan ayırımına tezimizin üst kısmında başka kavramlarla değinmiştir. Temelde Adorno metinlerinde bu her iki durumu da bilinçlilik olarak ifade etmektedir. Ancak bilinçli olmama durumu Adorno için bilincin “zayıflaması”, “hastalanması” veya “güçten düşmüş” halidir. Bilincin kapalı olma durumu değildir. Onu yönlendirilebilir ve “yanlış” şeye odaklanması olarak anlamakta fayda vardır.

³⁸³ E. Lunn, **Marksizm ve Modernizm, Lukacs, Brecht, Benjamin ve Adorno Üzerine Tarihsel Bir İnceleme**, Yavuz Alogan(çev.), Dipnot, 2011, s. 306.

göre bu durum ilk bakışta toplum açısından çok da zararlı bir şey olarak görünmese de belli bir yerden sonra insanlar üzerinde uygulamış olduğu manipölasyon teknikleri aracılığıyla, bilinçdışı davranmalarını sağlayarak onları bazı ideolojiler için kullanılmaya hazır bireyler haline de getirebilmektedir. Bunu Adorno'nun ifadesiyle söylesek:

“Film, radyo veya televizyon gibi modern kitle medyasıyla uğraşanların teknik manipölasyon yoluyla kitleler üzerinde hakimiyet sağlayacakları garantisi verdikleri sık sık duyuluyor. Ama bu tür araçlar toplumsal tehlike oluşturmazlar. Onların uzlaşmacıkları, kitle medyasının kurbanlarına bilinçli veya bilinçsizce sundukları şeylerle ideolojiyi yanlış şekilde yazmalarını, naif şekilde önceden hazır hale gelmelerini sağlar ve güçlendirir.”³⁸⁴

Bu anlamda kitle iletişim araçlarının kimin kontrolü elinde olduğu önemlidir. Lakin “eğer bir demagog kitle medyasını eline geçirecek olursa, şu anda medya reklamcılar tarafından kullanıldığı iddia edilen yöntemlere benzer kitleyi inandırma yöntemlerini kullanarak, bireylere diktatörlüğü kabul etmeleri yönünde ikna edebilir”³⁸⁵. Tarihte bunun birçok örneğini de görmek mümkün olmuştur.

Bunun tarihteki en büyük örneklerinden biri olarak Hitler faşizmini örnek gösterilebilir. Hitler faşizmi kendi faşist propagandasını yaymak için kitle iletişim araçlarını kullanışlı bir enstrüman olarak görmüştür. Kendi “tinsel varlığı”nı kitleler üzerinde hissettirmek için kitle iletişim araçlarını kullanan Hitler, bunu kitleleri kontrol altında tutmanın

³⁸⁴ T. W. Adorno, M. Horkheimer, **Sosyolojik Açılımlar**, M. Sezai Durgun, Adnan Gümüş(çev.), Bilgesu, 2015, s.101.

³⁸⁵ H. J. Gans, **Popüler Kültür ve Yüksek Kültür**, Emine Onaran İncirlioğlu(çev.), Yapı Kredi, 2018, s.69.

önemli bir aracı haline getirmiştir. Adorno bu duruma radyo³⁸⁶ üzerinden göndermede bulunarak şöyle bir yorumda bulunmaktadır:

“Faşizmde radyo Führer'in evrensel çenesine dönüşür; sokak hoparlörlerinden duyulan sesi, modern propagandadan ayırt edilmesi zaten güç olan ve panik yaratan siren sesleriyle birleşir. Nasyonal-Sosyalistler radyo yayınının kendi davalarına, matbaanın reform hareketine yaptığı gibi biçim kazandırdığını biliyorlardı. Führer'in din sosyolojisi tarafından icat edilen o metafizik karizmasının radyo konuşmalarının her yerde duyulabilirliğinden ibaret olduğu anlaşıldı; bu da tanrısal tinin her yerde var olmasının şeytanca bir parodisidir.”³⁸⁷

Kitlelerde insanlar çeşitli telkinlerle bilinçdışı davranan bireyler haline gelerek bir tür “yüzsüz otomatlar”a dönüştürülmektedir. Bunun dışı vuruumdaki en temel ögesi de film gibi kitle iletişim araçlarının kendisinde belirgin hale gelmektedir.³⁸⁸ Ancak kitle iletişim araçlarının belirginliği ilk aşamada kendisini göstermeyecek kadar “sinsi”dir. Çünkü kitle iletişim araçları temel anlamıyla iletişim tekniğine sahip olmak gibi bir durumu söz konusu değildir. Oysa mevcut haliyle “söz konusu olan bizzat ona üflenen ruhtur, efendilerinin sesidir”³⁸⁹.

Adorno'ya göre kitle iletişim araçları bir çok alana yayılmıştır. Çeşitli yol ve yöntemler kullanarak toplum içerisinde yaşamın tümünü sarmıştır. Bunun sonucu olarak kendisini hitap ettiği halkla bütünleştirerek onunla adeta bütünleşmiştir. Hatta Adorno'ya göre

³⁸⁶ Adorno, kitle iletişim araçları arasında radyonun üzerinde özellikle durmaktadır. Ona göre radyo diğer kitle iletişim araçları içerisinde en yaygın olanıdır. Bu da kitleselleşmeye giden bir süreçte, mümkün olabildiğince daha fazla kişiye topluca ulaşabilmeyi kolaylaştıracak uygun bir araç olmasını sağlamaktadır.

³⁸⁷ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.168.

³⁸⁸ E. Lunn, 2011, s.96.

³⁸⁹ T. W. Adorno, 1975, s.13.

kitle iletişim araçları her ne kadar farklı farklı diyebileceğimiz geniş bir insan topluluğuna hitap etse de sanki hitap ettiği her bir insanı tanıyormuş gibi o anda onlarla konuşur. Bunun için “teknik-psikolojik açıdan özenle üretilmiş yapay dilin tiksindirici bir samimiyetle yüklü ‘Tekrar görüşmek üzere’ ifadesi bu dilin modeli”ni³⁹⁰ oluşturur.

Kullanmış olduğu bu samimi dil, onun hitap ettiği kitle ile olan bağına sağlayan bir şeydir. Bu bağ içerisinde her bir birey doğrudan kendisine hitap edilmediğini bilir. Ancak samimi hitap dili mantıki değerlendirme ve bilinç kontrolünden uzak bulunan kitleyi etkisi altına almak için yeterli olabilmektedir.³⁹¹ Çünkü kitleler hem medyanın her türlü iletisine açık bir haldedirler hem de pasiflik ve saflıklarıyla karakterize edilebilecek bir durumdadırlar.³⁹²

Bu durumun sonucunda kitle iletişim araçları, bilinç edimlerinin hepsini kuşatarak bireylerin davranışları üzerinde temel bir belirleyici haline gelebilmektedir. Adorno’ya göre daha önce farklı bir şekilde görülen bazı davranışları bireyler şimdilik kitle iletişim min onlara ona sunmuş olduğu şekliyle kavrar ve ona göre davranır. Özellikle bir film kahramanı bu durum için büyük bir rol model olabilmektedir. İzleyici kitle iletişim araçları tarafından önceden hazırlanmıştır.³⁹³ Bu hazırlamanın sonucunda da bir birey kolayca izlemiş olduğu filmin kahramanı gibi giyinebilir, onun gibi davranabilir. Bu, günlük yaşantımızdaki tüm işleyişte etkili olabilmekte ve bu işleyişte bazı şeyler kimi bireyler için küçük düşürücü olabilir. Ancak bu küçük düşürülüğün kendisi bile böylesi bir dönüğü içerisinde çekici bir hale gelebilmektedir. Adorno bunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Belli bir erkeklik jesti vardır ki, ister kendimizde fark edelim ister başkalarında, kuşkuyla karşılamamız gerekir. Bağımsızlığın, yönetme gücüne gü-

³⁹⁰ T. W. Adorno, **The Jargon of Authenticity**, Northwestern University, 1973, s. 77.

³⁹¹ G. le Bon, **The Crowd A Study of the Popular Mind**, Dover, 2002, s.34-35.

³⁹² L. Dollo, **Kitle Kültürü ve Bireysel Kültür**, Özlem Nudralı(çev.), İletişim, 1991, s.47-48.

³⁹³ E. Lunn, 2011, s.306.

venin ifadesidir - bütün erkeklerin gizli suç ortaklığı. Eskiden, efendinin kaprisi denirdi buna, korkulu bir saygıyla; bugünse demokratikleştirilmiştir ve en sıradan banka memuru bile nasıl yapıldığını film kahramanlarından öğrenmektedir. Büyük model, gece geç vakit bekâr dairesine dönen ve gizli ışıktandırmayı açarak hemen kendine bir viski soda hazırlayan, smokinli, yakışıklı erkektir: Küstah dudakların telaffuz etmekten kaçındığını, maden suyunun dikkatle kaydedilmiş köpürme sesi söyler bize: Sigara dumanı, deri ve traş kremi kokmayan her şeyi, özellikle de kadınları küçük görmektedir - onlar da tam bu yüzden dayanılmaz ölçüde çekici bulurlar onu.”³⁹⁴

Böylece bireyin gerçekleştirmiş olduğu herhangi bir davranışın arka planında kitle iletişim araçlarının etkisinin varolduğunu hiçbir zaman göz ardı etmememiz gerekmektedir. Çünkü Adorno’nun yukarıdaki alıntısında ifade edildiği gibi günlük yaşamımızdaki her türlü davranışta film kahramanları gibi öğelerin hangi durum ve pozisyonda kişilerin nasıl davranması gerektiği konusunda bir bilinç oluşturmaktadır. Ancak bireyin böylesi bir bilinç deneyimi ile hareket ettiği, dıştan bakılmadığı sürece hiçbir zaman fark edilecek kadar gizli bir şeydir.

Adorno’nun bu çözümlemesi kitle iletişim araçlarının bireylerin tavır ve davranışları üzerinde işleyen bilincin anlaşılması açısından önemli olmaktadır. Fakat burada bir başka noktanın üzerinde de durmakta fayda vardır. Kitle iletişim araçları bireylerin davranışlarının şekillenmesinde etkili olabilmektedir. Ancak bu şekillenimin belli bir yerden sonra kitle iletişim araçlarından bireye doğru sürdürülen bir yönelime sahip olmasına gerek kalmaz. Çünkü endüksiyon diyebileceğimiz bir yöntemle kitle iletişim araçları belli bir yerden sonra bireylerin üzerindeki etkisi ile bir kamuoyu oluşturabilecek bir hale gelmiştir. Kamuoyu ifadesi belli insan topluluğunun bilinçli bir faaliyetini yansıtsa

³⁹⁴ T. W. Adorno, 2005, s.45.

da Adorno bunun bilinçli birliktelikten uzak olduğunu düşünür. Gerekçe olarak da kitle iletişim araçlarının amaçladığı yönün bir şeyler için propaganda malzemesi haline gelerek insanların kitleler olarak yönlendirilmesi olarak göstermektedir. Ancak Adorno insanların propagandaya karşı çıkması da söz konusu olmayacağını düşünür. Çünkü her şeyin “yalnızca amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlarla tanımlanabilir”³⁹⁵ bir hale geldiği bir ortamda eleştirel bir durumun imkan ve olanakları da ortadan kalkar. Dolayısıyla böylesi bir durum içerisinde belli bir gücü elinde bulunduran bir politik yapı da çeşitli kitle iletişim araçlarını kullanarak insanları yönlendirmenin imkanını da kolayca yakalayabilir.³⁹⁶

Yönlendirme amacı içerisinde kitle iletişim araçlarının enstrümanlarının hepsi aynı bilinç faaliyetine hizmet etmek zorundadır. Bunun için farketmeksizin “radyo, televizyon ve sinemanın hepsi kendi aralarında sözbirliği içerisinde bulunur”³⁹⁷. Çünkü bu iletişim araçlarının sunmaya çalıştıkları gerçeklik belli bir bilinç durumunu yansıtmaya çalıştığı için tek yönlü olmak zorundadır. Bunu sağlamanın yolu, bu gerçekliğe giden bütün yolların kontrol altına alarak onların belirlenen gerçekliğe yönlendirecek bir araç haline getirmektir. Ancak her ne kadar belirlenen amaca yönelik için olsalar da bu durum içerisinde radyo, televizyon ve sinema gibi kitle iletişim araçları esasında yalnızca üretilen “zırvalığı” meşrulaştırmanın bir aracıdır.³⁹⁸

Burada Adorno’nun “zırvalığın meşrulaştırılması” ifadesi gayet dikkat çekicidir. Zira “zırvalık” ifadesini Adorno dizginleri ellerinde tutanların kitleler üzerinde hakimiyet kurmak için belirlemiş oldukları şeyleri çeşitli yollarla örtbas ederek onlara birer haki-

³⁹⁵ B. Dellaloğlu, 2014, s.36.

³⁹⁶ L. Yaylagül, **Kitle İletişim Kuramları Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar**, Dipnot, 2010, s.53.

³⁹⁷ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.128.

³⁹⁸ ibid, s.129.

katmış gibi göstermesi anlamında kullanılmaktadır.³⁹⁹ “Zırvalığın” her ne kadar olumsuz bir çağrışımı olsa da Adorno bu haliyle “zırvalığın” kitleler üzerindeki etkisinin açık bir şekilde “zırvalık” olarak kendisini gösterdiğini düşünmüyor. Yani bir diğer ifadesi ile hakikat dışı bir şey kendisini kitlelere hakikat dışı gibi bir şey olarak sunmuyor. Bizzat hakikatin kendisi olarak kitlelerin karşısına çıkmaktadır. Örtbas için Adorno manipülasyonun devreye girdiğini düşünüyor. Manipülasyon, yukarıda da bahsettiğimiz gibi çeşitli kitle iletişim araçları yardımıyla insanlar üzerinden etkili olabilmektedir. Bu etki de “zırvalığın” bir hakikatmış gibi gösterilmesi yoluyla insanların kitleler şeklinde hareket etmesini sağlayarak onların aynı bilinç edimleri sayesinde aynı şeyleri yapan, konuşan, düşünen ve yaşayan insanlar topluluğu olmalarına sebep olmaktadır. Fakat burada tartışma konusu haline gelen bir başka durum daha ortaya çıkmaktadır. Bu durum kitlelerin gerçekleştirmiş oldukları herhangi bir faaliyetin gerçekten kendi arzu ettikleri veya istekleri bir şey olup olmadığı sorunudur. Phil Slater’e göre “‘kitlelere istediğini vermek’ iddiası(pozitivist bir şekilde) yadsınamaz bir gerçeklik olarak kabul edilemez. Bu iddianın kendisi ‘manipülasyonun’ nezareti altındadır. Bu manipülasyon yalnızca programsal olarak bile üretim cephesindeki kitlelerin manipüle edilmesi sorununa bağlı oluşu Adorno’yu doğrular.”⁴⁰⁰ Adorno bu durumu şöyle bir örnekle açıklar:

“Müziksel eğlencenin müşterileri de, popüler müzik üretimini belireleyen aynı mekanizmanın nesneleri, hatta gerçekte ürünleridir. Boş zamanları, yalnızca, kendi iş kapasitelerini yeniden üretebilmeye yarar. Bir amaç olmaktan çok bir araç niteliğindedirler... Onlar, standartlaşmış mallar ve sözler bireyselleşmeyi isterler, çünkü boş zamanları işten bir kaçıştır ve aynı

³⁹⁹ ibid, s.129.

⁴⁰⁰ P. Slater, **Frankfurt Okulu**, Ahmet Özden(çev.), Kabalcı, 1998, s.235.

zamanda bu boş zaman, kendi sıradan dünyalarının, onları özel olarak alıştırıldığı psikolojik eğilimlerle biçimlenir.”⁴⁰¹

Bu psikolojik eğilimler kitlelere yönelik hazırlandığı için uyguladığı alanların tümüne aynı bilinç içeriğiyle uyarlanır. Bunu yaparken bu alanların kendi içerisindeki çeşitli dalların her birinin kendisine has özelliklerin hiçbirini dikkate alınmaz. Yalnızca uyarılmanın mümkün olabildiğince daha genele yayılması sağlanmaya çalışılır. Dolayısıyla bu alanların tüketicisi olan bireylerin, “gerçek” isteklerini karşılamaktan da uzaktır. Çünkü bu uygulamadaki yegane amaç, kişilerin isteklerini karşılamaktan ziyade yalnızca bütün alanlara aynı bilinç edimini aşılmasıdır. Adorno bu durumu çeşitli örnekler üzerinden şöyle ifade etmektedir:

“Eğer bir sanat dalı araç ve içerik bakımından kendisine çok uzak düşen başka bir sanat dalıyla aynı reçeteyi uyguluyorsa; radyodaki ‘pembe dizi’lerin dramatik düğüm noktaları, cazın en üst seviyelerinde olduğu gibi ‘jam’ diye üstesinden geline teknik sorunların nasıl çözüleceğine ilişkin öğretici örneklemeler haline geliyorsa; Beethoven'a ait bir bölümün serbest bir ‘uyarılması’ bir Tolstoy romanının filme uyarlanmasıyla aynı kurallara uyuyorsa, izleyicilerin kendiliğinden isteklerini karşılamaya çalışmak havadan bir bahaneye dönüşür.”⁴⁰²

Adorno, kitle iletişim araçlarının kişilerin bu anlamdaki istekleri karşılayamayacağını farkındadır. Bunun her şeyden önce tek tek bilince sahip olan bireylerin bu tekliğin farklı istekler doğurduğu gerçekliği kitle iletişim araçlarında bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Yani bir diğer ifade ile söylersek kitle iletişim araçları her bir bireyin isteği için bir “program” sunmaz. Bu durum iletişim araçlarını kitlesel olmaktan çıkardığı için Ador-

⁴⁰¹ T. W. Adorno, “On Popular Music”, **Studies in Philosophy and Social Science**, 11, 1941, s. 17-48, s. 38.

⁴⁰² T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.130.

no, kitle iletişim araçlarının tek tek bireylere uyma çabası içerisinde olmadığı bunun yerine bireylerin ona uyduğu gerçekliğine dikkat çekmektedir. Bu anlamda ona göre “pembe diziler, televizyon şovları ve her şeyden önce filmler kahramanlar, kendi sorunlarını olumlu veya olumsuz olarak çözen kişiler tarafından karakterize edilir. Seyircinin yanında dururlar. Kişiler kendisini kahramanla özdeşleştirerek, zayıf ve bağımlı olarak hissettiği ölçüde aynı zamanda inkar ettiği güce katılmaya da inandırıyor.”⁴⁰³. Böylece kitle iletişim araçları bu yollarla toplumun tümüne etki edecek sonuçlar çıkararak bilinçleri toplu halde teslim eder.⁴⁰⁴ Bu yönüyle kitle iletişim araçlarının doğru bir şeye hizmet etmediğini düşünen Adorno bu araçların hayatımızda olmamasının olumsuz bir durum ortaya çıkarmadığını düşünür. Çünkü ona göre tavsiyenin bile buyruğa dönüştüğü kitle iletişim araçlarında onu iten itkiler de gerçek olamaz.⁴⁰⁵

İtkilerin gerçekliğini yitirdiği böylesi bir ortamda birey, gerçek yaşam ile kitle iletişim araçlarının göstermiş olduğu dünya arasında sıkışıp kalmıştır. Öyle ki Dellaloğlu’na göre “gerçek yaşam filmlerden ayrılmaz bir hale gelmektedir. Film, filmin yapısı içinde tepki verme yeteneğini yitirmiş seyirciye, düş kurma ve akıl yürütme fırsatı vermemekte, ... film seyirciyi, kendisini gerçeklikle doğrudan özdeşleştirmeye zorlamaktadır.”⁴⁰⁶ Bunun sonucu olarak da bu durum, karşısındaki dünyaya karşı eleştirel gücünü yitirip ona sunulan dünyanın yalnızca birer tüketicisi haline getirecek kültürün bilincini ortaya çıkarmaktadır.⁴⁰⁷

3. 4. Tüketici Kültürü Bilinci

⁴⁰³ T. W. Adorno, 2001, s.76.

⁴⁰⁴ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.135.

⁴⁰⁵ ibid, s.168-169.

⁴⁰⁶ B. Dellaloğlu, 2014, s.116.

⁴⁰⁷ ibid, s.116.

Tüketici kültürü, kitle iletişim araçlarıyla temelde aynı şekilde işler. Nasıl ki kitle iletişim araçları, izleyicisinin veya dinleyicisinin isteklerini karşılamaktan ziyade yalnızca kitleleri “belli teknik ve personelden oluşan ve her ayrıntısı ekonomik seçme mekanizmasının bir parçası haline”⁴⁰⁸ getiren ağırlığı içerisinde tutuyorsa tüketici kültüründe de aynı mantıkla işleyen bir mekanizma bulunmaktadır. Bu mekanizma, “yönetici güçlerin ellerindeki çizelgelere ve kafalarındaki tüketici kavramına uymayan, her şeyden önce kendilerine uymayan hiçbir şeyi üretmeme ya da onaylamama”⁴⁰⁹ şeklinde işleyen bir bilince sahiptir.

Bu bilinç yukarıda da yer yer değindiğimiz gibi akıllı akıldışılışmasının bir ürünüdür. Akıldışılışma burada tarihsel bir arkaplana sahiptir. Chamberlain’in akıl tanımı üzerinde duran Adorno’ya göre akıl, hem almayı hem de buna karşılık vermeyi şart koşan bir alışverişi ifade etmektedir. Böylesi bir akıl, tüketici saikleri içeren bir pazar piyasasının koşuludur. Ancak ona göre ne zaman ki bu piyasanın erki, pazar piyasası oyununun bütün koşullarını bir tarafa bırakıp kendisi bu mekanizmaya “sahip çıktıysa” aklın kendisinin hükmü de ortadan kalkıp aynı zamanda bir akıldışılığa da dönüşmüştür.

“Akıllılığın aptallığa dönüşmesi tarihi eğilimden kaynaklanır. Godesberga sırasında Hitler’in taleplerini unreasonable [akıldışı] diye nitelendiren Chamberlain’in kullandığı anlamda akıllılık, almak ile vermek arasında eş-değerlilik sağlanması için ısrar etmek anlamına gelir. Bu türden bir akıl takas esas alınarak biçimlendirilmiş bir akıldır. İnsanlar amaçlarına ancak dolaylı biçimde, bir çeşit pazar üzerinden ve karşılıklı ödünlerle, erkin oyun kurallarına uyarak elde ettikleri o küçük avantaj sayesinde varabilmelidir.

⁴⁰⁸ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.130

⁴⁰⁹ ibid, s.130

Ne ki erk, oyunun kurallarını bir yana bırakıp doğrudan sahip çıkmaya kal-

kışır kalkışmaz akıllı olmanın hiçbir hükmü kalmaz.”⁴¹⁰

Böylesi bir işlev tüketicisi olan hedef kitlelere hitap ettiği için ilk bakışta bütün tüketim ürünlerinin bütünüyle aynılık içeren bir tarza sahip olduğu düşünülür. Ancak bu durum aslında tüketim kültüründe dolaylı bir şekilde işlemektedir. Çünkü Dellaloğlu’nun ifade ettiği gibi “aynı malın farklı biçimlerde ve farklı fiyatlarla pazarlanması gibi yöntemlerle ayrımları vurgulanmakta ve genişlemektedir”⁴¹¹. Böylece nasıl ki “A ve B filmleri yada değişik fiyatlı dergilerde yer alan öyküler arasındaki gibi keskin ayrımlar gerçek farklılıkları yansıtmaktan çok tüketicinin sınıflandırmasına”⁴¹² dayalı bir bilince dayanıyorsa herkes de bu döngü içerisinde kendisine uygun bir şey bulduğu gibi aynı zamanda bu işlemden herhangi birinin kaçması da imkansız bir hale geliyor.⁴¹³

Herkesin kendisi için bir şey bulduğu tüketici kültüründe, insanlar belli gruplara ayrılmıştır. Bu gruplar da onların ihtiyaçlarını sağlamak için tüketicisi oldukları şeylere göre ayrılmıştır. Ancak burada Baudrillard’ın dikkat çektiği önemli bir nokta vardır. O da ihtiyacın kendisi tüketim kültürü ile birlikte yönlendirilebilir bir hale gelmesidir. Çünkü Baudrillard’ın ifade ettiği gibi “ihtiyaç bulunabilir mallarla ve piyasaya sürülmüş malların senaryosuyla yönelendirilmiş tercihler tarafından belirlenmektedir”⁴¹⁴. Dolayısıyla bu durumda bir bireyin ihtiyacını karşılamasında herhangi bir tüketici özgürlüğünden bahsetmek de söz konusu olamaz. Bunun arka planında çeşitli toplumsal ve kültürel bilinç durumlarının etkili olduğunu ifade eden Baudrillard’a göre bizim bu ihtiyaçlarımızı

⁴¹⁰ ibid, s.218.

⁴¹¹ B. Dellaloğlu, 2014, s.116.

⁴¹² T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.131.

⁴¹³ ibid, s.131.

⁴¹⁴ J. Baudrillard, **Tüketim Toplumu**, Ferda Keskin, Hazal Deliceçaylı(çev.), Ayrıntı, 2018, s.79.

karşılamamızda ne bizi ona yönlendiren doğal itkilerin mevcut olduğunu ne de tüketim kültürü döngüsünden sıyrılıp bilinçli bir şekilde bir şeyleri seçebildiğimizi söyleyebiliriz.

“...sosyolog ve sosyal psikologlara göre, ‘toplumsal-kültürel’ bir yanı vardır. Ne doğuştan ihtiyaçlara sahip ve doğası gereği bu ihtiyaçları tatmin etmeye itilen *bireysel* bir varlığa ilişkin antropolojik postulattan ne de tüketicinin özgür, bilinçli bir varlık olması ve ne istediğini biliyor sayılmasından (sosyologlar ‘derin motivasyonlar’a inanmaz) kuşku duyulur, ama bu idealist postulattan hareketle ihtiyaçların bir ‘toplumsal dinamik’inin olduğu kabul edilir.”⁴¹⁵

Bu durum her ne kadar tüketim döngüsü içerisinde mantık dışı bir faaliyet olarak görülse de kitle kültürü bu mantıkdışılığı fark etmede engel olur.⁴¹⁶ Çünkü “herhangi bir olayın hatırlanmasıyla zihnimizde canlanan fikirler zincirini göz önüne getirirsek bu durumu kolayca anlarız. Akli değerlendirme, böyle hayallerin bağlantısız oluşunu insana gösterir, fakat kitle bunu göremez”⁴¹⁷. Birey de böylesi bir süreçte, kitle içerisinde tüketim kültürü bilincinin bir halkası olarak yok olmaya doğru gider. Ancak öyle ki bu durum öyle gizliden gizliye işleyen bir süreç değildir. Kitleselleşmenin tüketim döngüsü içerisinde herkesin bu bilincin bir parçası olduğu bir durumda bireyin bu yok oluşu da açık bir şekilde yapılır. Carnino’nun şu alıntısıyla ifade edersek:

“Birey aynı anda hem kendisini tanımlayan hem de olduğu gibi onu yok etme amacı güden tüketimci bir sürecin halkası haline geliyor; daha da kö-

⁴¹⁵ ibid, s.79.

⁴¹⁶ Mantıkdışılığın kendisini tüketim döngüsü içerisinde sürdürmesi hakim sistemin temel çıkarlarıyla paralel doğrultusunda gitmesi ve bu doğrultuyu destekleyen araçların var olmasından kaynaklanmaktadır. Bu araçların bir çoğu, çeşitli “gösteri”lerde kullanımına ve yaygınlaştırıcı teknolojiye dayanır. Fakat bazıları daha ziyade kitlenin boyun eğme psikolojisine bağlıdır. G. Debord, **Gösteri Toplumu**, Ayşen Ekmekçi Okşan Taşkent(çev.), Ayrıntı, 2017, s.183.

⁴¹⁷ G. le Bon, 2002, s.30.

tüsü şudur ki, bu yok etme gizliden gizliye değil, göz göre göre yapılıyor.

Nirengi noktalarının ve bireyselliğinin yok oluşu günü gününe ve herkes tarafından (ifade edilmiyorsa bile) görülür. Hüzün ‘ilacı’ olarak vitrin vitrin dolaşmak ne yazık ki çok sık görülür bir şey oldu.”⁴¹⁸

Adorno’ya göre bu açıklık içerisinde insanlar sahte bir aldatılma yaşamaktadır. Fakat bu aldatılmanın bir şeylere istenilenden daha fazla bir gerçeklik kazandırmaktadır. Bu da onlara geçici bir doyum sunduğu gibi aynı zamanda bunun “büyü”süne kapılmalarını da sağlamaktadır. Dolayısıyla insanlar “gözlerini acıyla sıkı sıkıya kapatıyorlar ve maruz kaldıkları ve ne amaçla imal edildikleri bildikleri şeyleri, kendilerini aşağılayarak olumluyorlar”⁴¹⁹. Bu yüzden insanlar, temelde “gerçek” bir doyum olarak kabul edilemeyecek bu doyumdan vazgeçtikleri anda yaşamın bütünüyle çekilmez bir hale geleceğini düşündükleri için bu duruma katlanmaktadırlar.

Baudriallard’a göre insanların katlanmak için kendilerini zorladıkları bu durum içerisinde, tüketicilerin ihtiyaç ve doyumlarını baskı altına alan birçok üretici güç mevcut olmuştur. Ancak tüketim mevcut ideolojilerden farklı olarak diğerlerin hepsinin üstünde en başat baskı aracı olarak işlemektedir.⁴²⁰ İnsanları önce tüketim endekslerine göre ayırır. Daha sonra ise onları bu endeksin vermiş olduğu verilere göre belli grafiksel seviyelere göre ayırır.⁴²¹ Bu seviyelerin her birine göre de insanları bilinç durumlarına göre ayırır. En sonunda ise insanların önceden belirlenmiş olan gösterge seviyelerine uygun bilinç kalıplarına göre tüketici davranışını göstermesi beklenmektedir. Böylece “serma-

⁴¹⁸ G. Carnino, “Tüketim Aracılığıyla Denetim” **Eğlendirerek Hükmetmek Halklara Karşı Kitle Kültürü**, Yusuf Polat(çev.), Heretik, 2013, s.99-104, s.102-103.

⁴¹⁹ T. W. Adorno, 1975, s.16.

⁴²⁰ J. Baudrillard, 2018, s.96.

⁴²¹ T. W. Adorno, M. Horkheimer, 2017, s.132.

yenin mutlak kudretini iş arayan mülksüzleştirilmiş yığınların yüreğine efendilerinin erki olarak kazınmış olur”⁴²².

Tüm bunların sebebi, arzuyu doğuran bilincin ihtiyaç şemasıyla birlikte ele alındığında her şey daha açık bir şekilde görülebilir. Tüketim, ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olduğu açık bir şekilde kabul edilen bir şeydir ve klasik anlamıyla tüketimde nesneler arzuları, arzular ise ihtiyaçları doğurmaktaydı. Ancak geldiğimiz dönem itibarıyla şema tersine dönmüştür.⁴²³ “Nesne arzusu, olmak arzusuna üstün geldi. Geleneksel olarak özgürleştirici mücadelelerin hedefi konumundaki seçme, benzersiz bir denetim aracı oldu. Birey pazarın parçası haline gelirken, bilinç ticari bir hedefe dönüştürülürken, özgürlüğün yerini seçim alırken, tüketici proleterleşirken ufukta toplumlar için mantıksal ve dürtüsel olarak totaliterleşen bir dünya görünüyor.”⁴²⁴

⁴²² ibid, s.132.

⁴²³ G. Carnino, “Seçmek ya da Özgür Olmak” **Eğlendirerek Hükmetmek Halklara Karşı Kitle Kültürü**, Yusuf Polat(çev.), Heretik, 2013, s. 123-129, s.124.

⁴²⁴ ibid, s.124.

SONUÇ

20. yy toplumsal ve politik açıdan birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Bu dönemde özellikle Hitler faşizminin ortaya çıkarmış olduğu felaket ile birlikte insanların çeşitli bilinç koşulları içerisinde nasıl kitleler halinde sürüklendiği Adorno için en önemli sorun olmuştur. Adorno böylesi bir sorun içerisinde bir entellektüel olarak daima üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmiştir. Hatta mevcut faşizm koşullarında felsefecilerin halen “kavram” ve “idea” gibi konularla uğraşmalarını eleştirerek onların varolan toplumsal sorunlar üzerine düşünmeleri gerektiğini de her zaman dile getirmiştir. Dolayısıyla Adorno daima dönemin toplumsal koşullarını göz önünde bulundurup irdelleyecek bir felsefe geleneğinin sürdürücüsü olmuştur. Ancak bu gelenek o dönemde yalnızca Adorno ile sınırlı kalmayıp mensubu olduğu Frankfurt Okulu’nun resmi ideolojisi olarak varlığını korumuştur. Çünkü en başından itibaren Okul’un kuruluş amacı, mevcut toplumsal sorunları eleştirel bir gözle ele almak olmuştur. Adorno ise sorunların temelde mevcut koşullara itaat etmiş bir bilinç durumuyla ele alınmasından kaynaklandığını iddia edip kültür endüstrisi ve kitleselleşme gibi kavramlarla tartışmaları farklı bir aşamaya taşımıştır. Bu yüzden tezimin Adorno’da kültür endüstrisinin hangi bilinç koşulları altında kitleselleşmeyi doğurduğunu ele alan bir çerçeveye oturtulmuştur.

Adorno’da kültür endüstrisi onun özellikle Amerika’da yaşadığı dönemlerde çeşitli ilerlemeler ile birlikte endüstrinin hayatın tüm alanlarında kültürel öğeleri meta haline getirdiğine dair gözlemleri sonucunda yapmış olduğu çözümlemelerin kavramsallaştırılmasıdır. Bu kavramsallaştırma kendisine ister üst yapı ister alt yapı olsun her şeyi yeniden üreterek meşrulaştıran bir yön çizmektedir. Burada yön için temel amaç, kültürel öğelerin standartlaşmaya uğratılıp farklılıkların bütünüyle yok edilmesine yönelik ol-

muştur. En nihayetinde ise yok edilen farklılıklar ile birlikte kültürel öğeler insanları birer tüketici haline getirerek onları kitlelere dönüştürmektedir. Oysa kitleselleştirme bir ortak bilinç deneyimi ile mümkün olmuştur. Zira kültür endüstrisi böylesi bir bilincin oluşma koşullarını yaratmaktadır. Bunun için öncelikle endüstriyel bir hal almış olan kültürel öğelerle birlikte insanların belli düşünce alışkanlıkları edinmeleri sağlanır, daha sonra bu düşünce alışkanlıkları ile birlikte onların kitleler şeklinde aynı bilinç deneyimini edinip bütünüyle aynılığı ifade eden benzer davranış biçimleri sergileyen insanlar haline getirmektedir. Böylesi bir sürece günümüzde eklenen çeşitli araçlar da çeşitli katkılar sağlanmaktadır. Özellikle gelişen teknoloji ile birlikte insanların kullanmış oldukları sosyal medya platformları onların daima benzer bilinç edimiyle aynı davranış ve kavrayış kalıpları olanağını yakaladıkları da gözlemlenmektedir. Çünkü herkesin birbiriyle kolayca ulaşabildiği bir toplumsal erişim ortamında insanların belli çerçevelerde ortaklaştığı bir bilinç edimine sahip olmaları da kaçınılmaz olmaktadır.

Adorno'nun kültür endüstrisi çözümlemeleri temelde marksist düşüncenin ekonomi-politik argümanının bir devamı olarak görülür. Bütün bir tarihsel sürecin yalnızca ekonomi-politik bir belirlenimle ele alınabildiği fikrine karşın Adorno buna kültürü de eklemiştir. Fakat onun için söz konusu olan kültür, Aydınlanma düşüncesi ile birlikte endüstriyel hal almış olan kültür endüstrisidir. Kültür endüstrisi kavramı şüphesiz ki ekonomi-politik temellendirmenin yanına eklenen yeni bir argüman olsa da burada dikkat çeken önemli bir nokta vardır. Adorno kültür endüstrisinin bütün bir metalaşan değeri içerisinde ele alırken kültürel öğelerin ticari bir yön üzerinden kontrol altına alındığını ileri sürmektedir. Ancak onun ticari yönünü kontrol altında tutanlar aynı zamanda bireylerin benzer davranış kalıplarını ortaya çıkarmalarını sağlayarak toplumsal alanda somut bir belirginlik kazanan bir kitle bilincini de ortaya çıkarmasına yol açmışlardır. Dolayısıyla

kültür endüstrisi her şeyden önce ekonomi-politik argümanı da kapsayan bir üst temel belirleyici olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kültür endüstrisi, genelde kültürün metalaşan bir değer içerisinde bilinçleri bir manipülasyona uğratarak belli iktidar yapıları için insanları güdülemenin bir aracı haline gelmesi bakımından eleştirilir. Fakat Adorno için burada aydınlığa kavuşması gereken en önemli nokta kültür endüstrisi içerisinde kültürün halen bir kültür olarak kalıp kalmadığı sorunu olmuştur. Kültür temelde toplumların kendi içerisinde bir düşünüş birliğini yakalamalarını sağlayan her türlü yaşayış ve kavrayışı ifade eder. Bu da kendisini sanat, siyaset, edebiyat, spor, yaşam tarzı, gelenek ve görenek diyebileceğimiz birçok alanda gösterir. Kültür endüstrisi de kültürün bu şeklindeki işleyişini kendisi için uygun bir araç olarak görür. Ancak kültürden farklı olarak bu öğelerin herbiri yalnızca endüstrinin hizmetinde bulunan bir şey olarak karşımıza çıkmaktadır. Adorno'nun burada yapmış olduğu katkı kültür endüstrisinin hangi alanlara uygulandığını birer birer serimlemek değildir. Tersine kültür endüstrisinin uygulanmasının nasıl bir bilinç formuyla işlediğini göstermek olmuştur.

Adorno'da bu form kitle kültürü ve kitleselleşme gibi kavramlarla ele alındığı gözlemlenmektedir. Birbirinden ayrı iki kavram olsa da en baştan bu iki kavramın birbiriyle bütünüyle ilişkili olduğunu söylemek gerekir. Zira Adorno'da sadece bu kavramlar değil aynı zamanda diğer bütün kavramlar da adeta tek bir yapının parçalarıymış gibi birbirleriyle yakından ilişkili olmuştur. Bu, Adorno'nun kültür endüstrisini her şey için bir üst yapı olarak kabul edip diğer kavramları ise onun çerçevesinde ele alınan bir şey olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Adorno söz konusu olduğunda temel başlangıç noktası olarak daima kültür endüstrisini almak gerekir.

Kültür endüstrisi temelde yalnızca bir endüstriyel değere sahip olan bir şeydir. Bu değeri de tekel koşullarıyla açıklamak mümkün olmuştur. Bu anlamda bir şeyin değeri yal-

nızca onun piyasa koşullarınca belirlenebilir. Ancak bu koşullar bütünüyle kendi kendine işleyen bir doğal mekanizmaya sahip değildir. Adorno'nun buradaki en büyük katkısı bu koşulların bir kültürel öge olarak kendisini gösterdiğini belirtirken aslında onun yalnızca endüstriyel bir kaygıyla dizayn edildiğini göstermek olmuştur.

Endüstriyel ürünler ve kültürel öğeler arasında temel bir ayrım bulunmaktadır. Endüstriyel öğeler bir şeyin maddi değeriyle ilgilenir. Onun kullanımı, geçerliliği ve işlevi değişmeyip her yerde aynı kalır. Kültürel öğeler ise değişebilir bir yapıya sahiptir. Bir toplumdan bir diğer topluma, hatta bir gruptan bir başka gruba bile farklılık gösterebilmektedir. Oysa ikisini de kapsayıcı bir şey olarak kabul edilen kültür endüstrisi kültürel öğelerdeki çeşitliliği ortadan kaldırarak herkesin aynı bilinç deneyimi altında kitleselleşme olarak ifade ettiğimiz aynı düşünüş ve davranış kalıpları sergilemesine yol açarak onları istenilen yönde güdülemektedir. Bunun temel yolu onların bir kitle kültürüne sahip olmalarını sağlamakla mümkün olmuştur. Kültür endüstrisi böylesi bir kültürü işlemek için öncelikle insanları belli bilinç kategorilerine ayırır. Bu bilinç kategorileri toplumsallığın zorunlu koşulları altında yeniden üretim yoluyla insanların aynı gereksinimlerinin sayısız yerde standart ürünlerle giderilmesini kaçınılmaz bir hale getirmektedir. Bu durum belli bir yerden sonra insanları güdüleyerek bu bilincin gerçek gereksinimlere yönelik olduğu algısını dayatıp kendisini pekiştirir. En nihayetinde ise bu tekniğin kendisine haklılık kazandırdığı koşullar içerisinde merkezi denetim tarafından bireysel bilinçler de bastırılır.

Bastırılan bireysel bilinç ile birlikte artık ontolojik anlamdaki bir bilincin yokluğu ortadan kalkmaz, ancak yön değiştirir. Zira bilinç bir yönüyle tekilliği ifade eder. Bu anlamda bir kişi bir başkasının yerine bilinç deneyiminde bulunamaz. Dolayısıyla eğer bilinci bir tarafa bırakırsak bireyi de bir tarafa bırakmamız gerekecektir. Bu yüzden bastırılan bireysel bilinç, daima kitlesel olarak yönlendirilebilir bir şeye dönüşümünün kapısını

açar. Bu da kültür endüstrisi içerisinde bir tür kitleselleşmiş bilinç karşılık gelir. Fakat kitleselleşmiş bilinç en temelde güdülenmenin bir parçasıdır. Bireyselliğini yitirip yalnızca toplumsal olanla hareket eder.

Adorno kitleselleşmiş bilinç kavramı ile aslında felsefe tarihinde bilinç kavramını farklı bir noktaya da taşımıştır. Ona gelene kadar bilinç kavramı felsefe tarihinde basit olarak bilinç ve bilinçdışılık ayrımıyla ele alınmaktadır. Bu çerçeveye 20. yy'da Freud ile birlikte bilinçaltı gibi kavramlar eklense de yine genel anlamda bu ayrım yerini korumuştur. Adorno ise kitleselleşmiş bilinç kavramıyla felsefe tarihindeki bilinç ve bilinçdışılık ayrımını bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Çünkü klasik anlamdaki bilinç kavramı Adorno'da bireysel bilinci ifade eder. Fakat bilinçdışılık ise toptan bilinç durumunun ortadan kalkmasından ziyade kültür endüstrisinin kitlesel olarak yönlendirdiği bir bilinç durumu olarak tanımlanır. Adorno bu ayrımla en temelde kültür endüstrisi ile birlikte bilincin kitleselleşerek hem bilinçliliğin hem de bilinçdışılığın yaşandığını bize göstermektedir.

Adorno bilinç ve bilinçdışılıktan bahsederken bilinç kavramına birçok yerde değinse de bilinçdışı kavramını çok da kullanmaz. Bunun en temel sebebi, kültür endüstrisinin insanlar üzerinde yaratmış olduğu etkinin düşünsel boyutundan kaynaklanmaktadır. Ona göre kültür endüstrisinde bir şeyler zıttıyla insanlara kendisini dayatmaktan ziyade çeşitli teknikler yardımıyla onların bu zıtlıkla uyum sağlamalarının koşulları oluşturulur. Kitlelerin aldatılışı olarak ifade edilen bu durum içerisinde en nihayetinde bilinçdışılık, aslında kendisini bilinçliliğin bir parçası olarak göstermektedir. Aksi takdirde insanlar için kabul edilebilirliğin hükmü de ortadan kalkar. Bu durum bilinçdışılığın bir bütün olarak kültür endüstrisi içerisinde kendisini bir bilinç durumu olarak yansıtmasını da sağlamıştır.

Bilinçdışılığın kendisini bir bilinçlilik durumu olarak yansıttığı kültür endüstrisi içerisinde bilinç zaten en başından hükmünü yitirmiştir. Çünkü kendi içerisinde bir içeriğe

sahiptir. Deneyimlediği olguların hiçbirinin değişim gücü de bu içeriği aşamaz. Dolayısıyla özgürlüğü elinden alınmış bir şey olarak bilinç mevcut haliyle bir “felç” olma halini yaşamaktadır. Bu haliyle mevcut işleyişini yitirmiştir. Yalnızca itaati altına girdiği egemenliğe hizmet etmektedir. Bunun sonucunda düşünme gücünün yitirildiği bir ortamda da her zaman katlanmaktadır. Katlanma için mevcut güçler ilk başta her ne kadar belli koşullar oluştursa da güçten düşürülmüş bilinç belli bir yerden sonra herhangi bir koşullandırmaya da gerek duymaz.

Böylesi bir bilinç deneyiminde her şey gibi hakikat de gerçek anlamını yitirir. Bütünüyle sahte özdeşliğin esiri haline gelen hakikat, bir tüketicinin gereksinimlerini bile belli tekel koşulları tarafından imal edilen bir bilinçle gerçek bir hakikatin gerçek bir gereksinimi olarak gösterebilir. Bu bilinç içerisinde dizginleri ellerinde tutanlar oluşturmuş oldukları bu sahte özdeşliği mümkün olabildiğince her alana uygularlar. Çünkü sahte özdeşliği ne kadar çok alana yayarlarsa bu “saçma”lık toplumsal alanda hem somut bir gerçeklik kazanır hem de meşrulaştırmanın ideolojik bir aracı haline gelir.

Sahte özdeşlik en temelde bilinci mevcut toplumsal koşullar ve zihinsel üretim ilişkilerinin tahakkümü altına sokmuştur. Bu koşul ve üretim ilişkilerinin oluşturmuş olduğu tahakküm de tüm şeyleri metalaştırarak şeyleştirmektedir. Dolayısıyla Adorno’da şeyleşme en temelde hükmünü yitirmiş bir bilinç koşulu altında gerçekleşebilir bir şey olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat her şey tüm bu koşulların izlerini örtmektedir. Öyle ki bireyi metanın bütünüyle bir kendiliğe sahip olduğu fikrine inandırır. Oysa her şeyden önce meta insan emeğinin kendi ürünü olmasına rağmen insanlar tarafından bir değer/görünüm kazanan özneye nesne bağımlı bir varoluş deneyimleterek onu bir yanılsamanın ağına düşürmüştür. Bu yanılsamanın farkında olmayan özne bilinçte kendi nesnesini kurar ve nesnelliğin bir ölçütü olarak herkesi de buna ikna etmeye çalışır.

İkna sürecinde hiçbir şey kör bir amaçsalılık içinde yürümez. Her türlü şey kültür endüstrisinin daha fazla işlerlik kazanması amacına hizmet etmektedir. Öyle ki bu işlerlik içerisinde bir gereksinim belli koşullar altında gerçek bir gereksinim olmazsa bile kendisini insanlara gerçekmiş gibi yansıtır. Çünkü özne, kitlesel olarak yönlendirilebilir bir hale gelen bilinçte kendi nesnesini kurduğundan dolayı bir tüketici için hem neyin gereksinim olduğu hem de gereksinimlerin hangi doyum sınırlarıyla mümkün olacağı bile önceden belirlenmektedir. Dolayısıyla bu durum, belli bilinç koşulları altında tüketicinin tavır ve davranışlarının kitlesel bir şekilde kolayca yönlendirilmesini sağlayarak bir kitle kültürünün gerçekleşmesinin koşullarının yaratıcısı olmuştur.

Kitle kültürünü belli endüstriyel tekniklerle insanlar arasında kitlesel bir şekilde yayılan davranış ve gösteriler bütünü olarak ifade etmek mümkündür. Adorno için kitle kültürü iki açıdan önemli olmuştur. İlki endüstrinin kendisine özgü kaygılarla geliştirmiş olduğu teknikler yardımıyla meydana getirdiği tüketime dayalı bir kültür olması; bir diğeri ise bu kültürün mümkün olabildiğince daha çok kişiye ulaşabilmenin olanağını sağlamasıdır. Adorno'da bu iki noktanın tüketici kültürü bilinci ve kitle iletişim araçlarına denk geldiğini söyleyebiliriz.

Adorno'nun kitle kültürünü bu iki nokta üzerinden ele alması şüphesiz ki gelişmiş güzel değildir. Her şeyden önce çok bilinçli bir tercihtir. Zira kültür endüstrisinden bahsederken Adorno onun bütün yaşamsal döngümüz üzerinde etkili bir şey olduğunu daima vurgulamıştır. Bu vurgu yalnızca belli şeylere yönelik değildir. Bireysel ve toplumsal yönlerimizin ikisini de kapsayan bir kaçınılmazlık olarak hem tüketen bir varlık olmamızdan kaynaklı tüketici yönümüz hem de toplumsal bir varlık olarak çağın ilerleyen teknolojik gelişmeleri sayesinde meydana getirdiğimiz kitle iletişim araçları bir bütün olarak birbirinin tamamlayıcısı şeklinde aynı amaca hizmet etmektedir.

Bu döngü iki şekilde işler: kitlelere belli bir tüketim kültürü bilinci sunmak ve bu kültür bilincinin alıcısını var etmek için kitle iletişim araçlarını kullanmak. Temelde buradaki işleyiş kitle kültürüne özgü bir özellik olarak endüstriyel bir kaygıyla her şeyi işlediği için öncelikle kitle iletişim araçları devreye girer. Bu araçlar belli bir yönlendirilmiş bilinç üretimi ile insanlara bir rasyonelleştirme ve standartlaşmayı nüfuz eder. Çeşitli manipülasyonlara açık olan bu durum kitleler üzerinde bir hakimiyet kurarak onların aynı davranış ve tavırları sergilemesine yol açmaktadır. Bunun sonucunda da Hitler faşizminde de görüldüğü gibi kitleleri bazı ideolojiler için kullanıma hazır bireyler haline getirebilmektedir. Bu anlamda kitle iletişim araçlarının kimin elinde olduğu önemli olmuştur.

Adorno kitle iletişim araçlarıyla özellikle o dönemin en yaygın araçları olan televizyon ve radyoyu kasteder. Bu araçlar daima arkaplanda bireylerin tavır ve davranışları üzerinde etkili olan bir bilinç işleyişine sahip olmuştur. Öyle ki bu bilinç bireylerin tavır ve davranışlarında bir yönlendirme sağlayacak kadar güçlüdür. Burada yönlendirme en güçlü olarak tüketici kültüründe kendisini göstermektedir. Bunun için kitle iletişim araçları öyle bir bilinçli yönlendirmeye kullanılır ki insanlar kendi benliklerini bu araçlarda gösterilen roller ve karakterlerde kolayca bulabilirler. Yönetici güçler için bu roller ve karakterler belli bir tüketici kültürü bilinci oluşturmak için en uygun yol olmuştur.

Tüketici kültürü bilincinin oluşması tüketicinin kendi saf bireysel bir bilinçli tercihiyle olmamıştır. Çünkü her şeyden önce tüketim ürünleri bireyin gerçek ihtiyaçlarına yönelik olma kliliğini yitirmiş. Dizgileri ellerinde bulunduranlar-bir ihtiyaca yönlendiren doğal itkilerimizi bir tarafa bırakarak-ellerindeki çizelgelere ve kafalarına uymayan tüketici profillerine uygun bile ürün üretmezler. Bu anlamda tüketim ürünlerin hepsi yalnızca insanların kitleler halinde yönlendirilmelerini sağlamayı esas alır. Bu da tüketim nesne-

lerinin tümüne belli bir kitle bilinci aşlamak amacıyla onları aynı şeyin hizmetine sokmasına sebep olmaktadır.

Sonuç olarak kültür endüstrisi ile birlikte bir kültürden bahsetmek artık mümkün değildir. Yalnızca bir endüstri olarak ifade edebileceğimiz bu durum içerisinde kültür endüstrisini ortaya çıkaran koşullar da onun tek tek bireylere uygulanması ile gerçekleşmez. Çünkü kültür endüstrisi belli bir süreç içerisinde gelişen bir şey olmaktan ziyade en baştan topyekûn olarak kitleselleşen bir değer ile bireylere kendisini dayatır. Ancak bu dayatmanın insanlarda arasında varlık bulabilmesi de güçten düşmüş yani mevcut toplumsal koşullara ve dayatmalara boyun eğerek kitleselleşmiş bir bilinç faaliyetiyle mümkün olmuştur.

ÖZET

Bu tez, bilinç ve kitleselleşme kavramları üzerinde durmaktadır. Theodor Adorno'nun kültür endüstrisi çözümlemeleri bağlamında ele alınan bu çalışmada, bilincin en nihayetinde kitleselleştiği savunulacaktır. Bunun için öncelikle kitleselleşmiş bilincin arkaplanı üzerinde durulmaktadır. Arkaplanda bilincin aslında mitolojilerden başlayıp günümüze kadarki süreçte daima toplumun üretmiş olduğu bilinç kategorileri ile birlikte kitleselmeye maruz kaldığı gösterilecektir. Daha sonra ise kitleselleşmiş bilincin kültür endüstrisi ile birlikte somut bir gerçekliği nasıl kazandığı ele alınmaktadır. Bunun için “yabancılaşma”, “şeyleşme” ve “yanlış bilinç” gibi kavramlar üzerinde durulmaktadır. Tezin son bölümünde ise kitleselleşmiş bilincin kitlelere ulaşmak için bir kitle kültürüne dönüşüp kitle iletişim araçları ile tüketim kültüründe nasıl işlendiği ele alınmaktadır. Son olarak ise kitleselleşmiş bir bilinç faaliyetiyle birlikte mevcut haliyle bir kültürün varlığının artık söz konusu olamayacağı yalnızca endüstriyel bir değer varlığından bahsetmemizin mümkün olduğu ileri sürülecektir.

Anahtar Kelimeler: Kitleselleşmiş Bilinç, Kültür Endüstrisi, Bilinç, Kitle Kültürü, Yabancılaşmış Bilinç, Şeyleşmiş Bilinç, Yanlış Bilinç

ABSTRACT

This dissertation focuses on the concepts of consciousness and massification. In this study, which is handled in the context of Theodor Adorno's analysis of the culture industry, it will be argued that consciousness eventually becomes mass. For this, first of all, the background of mass consciousness is emphasized. In the background, it will be shown that consciousness has always been exposed to massification together with the consciousness categories produced by the society, starting from the mythologies to the present day. Then, it is discussed how the mass consciousness gained a concrete reality together with the culture industry. For this, concepts such as "alienation", "reification" and "false consciousness" are emphasized. In the last part of the dissertation, how mass consciousness is transformed into a mass culture to reach the masses and processed in mass media and consumption culture is discussed. Finally, it will be argued that with a mass consciousness activity, the existence of a culture in its current form can no longer be in question, and it is possible to talk about the existence of only an industrial value.

Keywords: Massed Consciousness, Culture Industry, Consciousness, Mass Culture, Alienated Consciousness, Reified Consciousness, False Consciousness

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W., “On Popular Music”, **Studies in Philosophy and Social Science**, 11, 1941, s. 17-48.

Adorno, Theodor, **Prisms**, Cambridge, The Mit Press, 1967.

Adorno, Theodor W., **The Jargon of Authenticity**, Evanston, Northwestern University Press, 1973.

Adorno, Theodor W., “Culture Industry Reconsidered”, **New German Critique**, No. 6 (Autumn, 1975), s. 12-19.

Adorno, Theodor, “On The Logic of The Social Sciences” The Positivist Dispute in **German Sociology**, Glyn Adey, David Frisby(çev.), London, Heinemann Press, 1977, s.105-122.

Adorno, Theodor W., **Notes to Literature**, Volume 1, New York, Columbia University Press, 1991.

Adorno, Theodor W., “Estetik Kuram”, **Modernizmin Serüveni: Bir “Temel Metin-ler” Seçkesi 1840-1990**, Enis Batur(çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınevi, 1997a, s. 263-265.

Adorno, Theodor, **Gesammelte Schriften in Zwanzig Banden**, Frankfurt am Main, Suhrkamp Press, 1997b.

Adorno, Theodor W., **The Stars Down to Earth and Other Essays on the Irrational in Culture**, London and New York, Routledge Press, 2001.

Adorno, Theodor, **Aesthetic Theory**, London, New York, Continuum Press, London, 2002a.

Adorno, Theodor, **Essay on Music: Theodor W. Adorno**, Berkeley, CA: OCLA Press, 2002b.

Adorno, Theodor W., “Neden Hala Felsefe”, Ali Kaftan(çev.), **Cogito: Adorno: Kitle Melankoli, Felsefe**, Sayı: 36, Yaz 2003a, s.184-200.

Adorno, Theodor “Auschwitz Sonrasında Eğitim”, **Cogito: Adorno: Kitle Melankoli, Felsefe**, Sayı: 36, Yaz 2003b, s.236-243

Adorno, Theodor W., **Negative Dialectics**, E. B. Ashton(çev.), London, Routledge Press, 2004a.

Adorno, Theodor W., **Edebiyat Yazıları**, Sabir Yücesoy ve Orhan Koçak(çev.), İstanbul, Metis Yayınevi, 2004b.

Adorno, Theodor W., **Minima Moralia**, London, Verso Press, 2005.

Adorno, Theodor W., **Eleştiri Toplum Üzerine Yazılar**, M. Yılmaz Öner(çev.), İstanbul, Belge Yayınları, 2006.

Adorno, Theodor W., **Dream Notes**, Rodney Livingstone(trans.), Malden, Polity Press, 2007a.

Adorno, Theodor, “Commitment” **Aesthetics and Politics**, Verso Press, London, New York, 2007b, s.177-195

Adorno, Theodor W., **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Nihat Ülner, Mustafa Tüzel(çev.), İstanbul, İletişim Yayınevi. 2011a.

Adorno, Theodor W., **Toplum Üzerine Yazılar**, İstanbul, Belge Yayınevi, 2011b.

Adorno, Theodor W., **Walter Benjamin Üzerine**, Dilman Muradoğlu(çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınevi, 2012.

Adorno, Theodor W., **Against Epistemology: A Metacritique Studies in Husserl and the Phenomenological Antinomies**, Cambridge, Polity Press, 2013.

Adorno, Theodor W., **Metafizik Kavramlar ve Sorunlar**, İsmail Serin(çev.), İstanbul, İthali Yayınevi, 2017a.

Adorno, Theodor, **Otoriteriyen Kişilik Üzerine Niteliksel İdeoloji İncelemeleri**, Doğan Şahiner(çev.), İstanbul, Sel Yayınevi, 2017b.

Adorno, Theodor, **Yeni Sağ Radikalizmin Veçheleri ve Geçmişin İşlenmesi Ne Demektir**, Şeyde Öztürk, Tarhan Onur(çev.), İstanbul, Metis Yayınevi, 2020.

Adorno, Theodor, Horkheimer, Max, **Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma(1956)**, Orhan Kılıç(çev.), İstanbul, Metis Yayınevi, 2013.

Adorno, Theodor W., Horkheimer, Max, **Sosyolojik Açılımlar**, M. Sezai Durgun, Adnan Gümüş(çev.), Ankara, Bilgesu Yayınevi, 2015.

Adorno, Theodor W., Horkheimer, Max, **Dialektik der Aufklärung Philosophische Fragmente**, Frankfurt, Fischher Taschenbuch Verlag, 2017.

Ahıska, Meltem, "Kültürün Değeri", **Defter**, Sayı 8, 1989, s. 7-14.

Au, Anson, "Re-examining Adorno on the Regression of Consciousness and Democracy: Towards Social Transformation" **Social Thought and Research**, Vol. 35, ss.53-77.

Bacon, Francis, **Novum Organum Tabiatın Yorumu ve İnsan Alemi Hakkında Özlü Sözler**, İstanbul, Say Yayınevi, 2012.

Baudrillard, Jean, **Tüketim Toplumu**, Ferda Keskin, Hazal Deliceçaylı(çev.) İstanbul, Ayrıntı Yayınevi, 2018.

Bauman, Zygmunt, "Culture and Management", **Parallax**, 2004, Vol. 10, no. 2, s. 63-72.

Behrens, Roger, **Adorno Sözlüğü**, Mustafa Tüzel, İstanbul, Versus Yayınevi, 2011.

Benhabib, Seyla, "Modernlik ve Eleştirel Kuramların Çıkmazları" **Frankfurt Okulu**, Salih Akkanat(çev.), Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2006. s. 83-110.

Benjamin, Walter, “On Some Motifs in Baudelaire” **Selected Writings 1938-1940 Volume 4**, Michael W. Jennings(Editor), Cambridge, Harvard University Press, 2006, s. 313-355.

Bernstein, J. M., “GörünüŖü Kurtarmak Niye? Metafizik Deneyim ve Etiğın Olabilirliğı” **Cogito Dergisi: Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe**, Sayı:36, Yaz 2003, s.201-233.

Bon, Gustave Le, **The Crowd A Study of the Popular Mind**, New York, Dover Press, 2002.

Boucher, Geoff, **Yeni bir Bakış Adorno**, Yetkin Başakavak(çev.), İstanbul, Kollektif Yayınevi, 2013.

Butler, Rex ve Stephens, Scott, “Glossary”, **Interrogating The Real**, Rex Butler ve Scott Stephens(der.), Londra and New York, Continuum Press, 2005, ss.356-374.

Carnino, Guillaume, “Tüketim Aracılığıyla Denetim” **Eğlendirerek Hükmetmek Halklara Karşı Kitle Kültürü**, Yusuf Polat(çev.), Ankara, Heretik Yayınevi, 2013, s. 99-104.

Carnino, Guillaume, “Seçmek ya da Özgür Olmak” **Eğlendirerek Hükmetmek Halklara Karşı Kitle Kültürü**, Yusuf Polat(çev.), Ankara, Heretik Yayınevi, 2013, s. 123-129.

Cohen, Avner, “Myth and Myth Criticism following the Dialectic of Enlightenment” **The European Legacy**, 2010, Vol. 15, No. 5, s. 583–598.

Cornforth, Maurice, **Komünizm ve İnsanlık Değeri**, Şiar Yalçın(çev.), Ankara, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1990.

Debord, Guy, **Gösteri Toplumu**, Ayşen Ekmekçi ve Okşan Taşkent(çev.), İstanbul, Ayrintı Yayınevi, 2017.

Dellaloğlu, Besim F., “Bir Giriş-Adorno Yüz Yaşında” **Cogito Dergisi, Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe**, Sayı: 36, Yaz 2003, s.13-36.

- Dellaloğlu, Besim F., **Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum**, İstanbul, Say Yayınevi, 2014.
- Dickson, David, **Alternatif Teknoloji Teknik Değişmenin Politik Boyutları**, Nezih Erdoğan(çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1992.
- Dollot, Louis, **Kitle Kültürü ve Bireysel Kültür**, Özlem Nudralı(çev.), İstanbul, İletişim Yayınevi, 1991.
- Eagleton, Terry, **İdeoloji**, Muttalıp Özcan(çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Erich Fromm, **The Sane Society**, London and New York, Routledge Press, 2008.
- Feenberg, Andrew, **Questioning Technology**, New York, Routledge Press, 1999.
- Gans, Herbert J., **Popüler Kültür ve Yüksek Kültür**, Emine Onaran İncirlioğlu(çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınevi, 2018.
- Guess, Raymond, **Eleştirel Teori**, Ferda Keskin(çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınevi, 2002.
- Habermas, Jürgen, **İletişimsel Eylem Kuramı**, Mustafa Tüzel(çev.), İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Hammer, Espen, **Adorno and The Political**, New York, Routledge Press, 2006.
- Hegel, **Tinin Görüngübilimi**, Aziz Yardımlı(çev.), İstanbul, İdea Yayınları, 2016.
- Horkheimer, Max, "On the Problem of Truth", **The Essential Frankfurt School Reader**, New York, Continuum Press, 1985, s. 407-443.
- Horkheimer, Max, **Eclipse of Reason**, New York, Continuum Press, 2004.
- Horkheimer, Max, **Geleneksel ve Eleştirel Kuram**, Mustafa Tüzel(çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınevi, 2005.
- Kant, Immanuel, **Critique of Pure Reason**, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

Kant, Immanuel, “An Answer to the Question: What Is Enlightenment?”, **Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History**, Pauline Kleingeld(Editor), London, Yale University Press, 2006, s.17-23.

Kejanlıoğlu, D. Beybin, **Frankfurt Okulu’nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya**, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınevi, 2005.

Kellner, Douglas, “Marcuse and Quest for Radical Subjectivity” **Herbert Marcuse A Critical Reader**, John Abromeit ve W. Mark Cobb(Editor), New York, Routledge Press, 2004.

Kızılcılık, Sezgin, **Frankfurt Okulu**, Ankara, Anı Yayınevi, 2008.

Kulak, Önder, **Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kısacasında Kültür**, İstanbul, İthali Yayınevi, 2017.

Larrain, Jorge, **İdeoloji ve Kültürel Kimlik: Üçüncü Dünya Gerçeği**, Neşe Nur Domaniç(çev.), İstanbul, Sarmal Yayınları, 1995.

Larson, Calvin J., **Sociological Theory From the Enlightenment to the Present**, New York, General Hall Press, 1986.

Lukacs, György, **Tarih ve Sınıf Bilinci**, Yılmaz Öner(çev.), İstanbul, Belge Yayınevi,, 2014.

Jan, Spurk, **Toplumsal Akılın Eleştirisi**, (Çev.: Işık Ergüden), İstanbul, Versus Yayınevi, 2008.

Jay, Martin, ”Theodor W. Adorno: ‘Örselenmiş Bir Hayat’” Ünsal Oskay(çev.) **Marmara İletişim Dergisi**, Sayı:1 Aralık 1992, s. 139-169.

Jay, Martin, **Diyalektik İmgelem**, Sevgi Doğan(çev.), İstanbul, Ayrıntı Yayınevi, 2014.

Marx, Karl, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkısı**, Sevim Belli (çev.), Ankara, Sol Yayınları, 1979.

Marx, Karl, **Kapital I**, Alattin Bilgi (çev.), Ankara, Sol Yayınları, 1997.

Marx, Karl, **Ücretli Emek ve Sermaye**, Süleyman Ege (çev.), Ankara, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 2001.

Marx, Karl, Engels, Friedrich, **Devlet ve Hukuk Üzerine**, Rona Serozan (Der. ve çev.), İstanbul, May Yayınları, 1977.

Marx, Karl, Engels, Friedrich, **Alman İdeolojisi**, Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez (çev.), İstanbul, Evrensel Yayınları, 2013.

Marcuse, Herbert, **Kultur und Gesellschaft**, Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1965.

Marcuse, Herbert, "Some Social Implications of Modern Technology", **The Essential Frankfurt School Reader**, New York, The Continuum Publishing, 1998.

Marcuse, Herbert, **Eros ve Uygarlık Freud Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, İdea Yayınevi, 1998.

Marcuse, Herbert, **One Dimensional Man**, New York, Routledge Press, 2002.

Marcuse, Herbert, **Özgürlük Üzerine Bir Deneme**, Soner Soysal(çev.) İstanbul, Ayrıntı Yayınevi, 2013.

Lunn, Eugene, **Marksizm ve Modernizm, Lukacs, Brecht, Benjamin ve Adorno Üzerine Tarihsel Bir İnceleme**, Yavuz Alogan(çev.), Ankara, Dipnot Yayınevi, 2011.

Oskay, Ünsal, **Müzik ve Yabancılaşma Aristo, Huizinga ve Adorno Açısından Bir Ön Çalışma**, İstanbul, Der Yayınevi, 2001.

Rabinow, Paul, Sullivan, William M. "The Interpretive Turn: Emergence of an Approach" **Interpretive Social Science: A Reader**, Paul Rabinow, William M. Sullivan(Editor), London, University of California Press, 1979, s.1-24.

Raulet, Gérard "Secularisation, Myth, Anti-Semitism: Adorno and Horkheimer's Dialectic of Enlightenment and Cassirer's Philosophy of Symbolic Forms" **The Early Frankfurt School and Religion**, Margarete Kohlenbach and Raymond Geuss(Editör), New York, Palgrave Macmillan Press, 2005, s. 173-174.

Petters, Francis E., **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2004.

Platon, **Devlet**, Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz(çev.), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Reijen, Willem van, **Adorno Bir Giriş**, Mustafa Cemal(çev.), İstanbul, Belge Yayınevi, 1999.

Rodrigues, Pedro Octávio Gonzaga ve Franciscatti, Kety Valéria Simões, “Notes on individual and consciousness in Max Horkheimer and Theodor W. Adorno”, **Psicologia USP**, 2017 I volume 28 I número 2 I s. 256-265.

Slater, Phil, **Frankfurt Okulu**, Ahmet Özden(çev.), İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1998.

Ömer Naci Soykan, **Müziksel Dünya Ütopyasında Adorno İle Bir Yolculuk**, İstanbul, Bulut Yayınevi, 2000.

Soykan, Ömer Naci, Keskin, Ferda, Dellaloğlu, Besim, “Adorno ve Yapıtı” **Cogito Dergisi**, Sayı: 36, Yaz 2003, s.37-64.

Timur, Taner, **Marksizm, İnsan ve Toplum Balibar, Seve, Althusser, Bourdieu**, İstanbul, Yordam Yayınları, 2007.

Touraine, Alan, **Modernliğin Eleştirisi**, Hülya Tufan(çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1994.

Swingewood, Alan, **The Myth of Mass Culture**, London, The Macmillan Press,, 1977.

Turner, Graeme, “Culture, Politics and The Cultural Industries: Reviving a critical agenda”, **The Routledge Companion to the Cultural Industries**, Kate Oakley and Justin O’Connor(Editor), New York, Routledge Press, 2015, s.535-544.

Veysal, Çetin, **Nesneleşme Özgürleşme Sorunu Üzerine**, Ankara, Tek Ağaç Yayınevi, 2005.

Yaylagül, Levent, **Kitle İletişim Kuramları Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar**, Ankara, Dipnot Yayınevi, 2010.

Zizek, Slavoj, **In defense of Lost Causes**, Londra ve New York, Verso Press, 2008.

Weizsäcker, Carl Friedrich von, "Kunst-Mythos-Wissenschaft" **Wege des Mythos in der Moderne**, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987, s. 224-237.

Wilensky, Harold L., "Mass Society and Mass Culture: Interdependence or Independence?", **American Sociological Review**, Vol. 29, No. 2 (Apr., 1964), s. 173-197.